

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»

ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ: ПЕРЕМОЖЦІ ТА ПЕРЕМОЖЕНІ

ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Київ
2023

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»

ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ: ПЕРЕМОЖЦІ ТА ПЕРЕМОЖЕНІ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

За загальною редакцією
доктора історичних наук, професора,
члена-кореспондента НАН України
Кудряченка А.І.

Київ
2023

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(протокол № 8 від 16.11.2023 р.)*

За загальною редакцією доктора історичних наук, професора,
члена-кореспондента НАН України А.І. Кудряченка

Рецензенти:

Віднянський С.В. – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України.

Гуменюк Б.І. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії міжнародних відносин та гуманітарних дисциплін Українського державного університету імені Михайла Драгоманова.

Редакційна колегія:

Кудряченко А.І., д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України (загальна редакція)

Солошенко В.В., к.і.н (науковий редактор)

Вознюк П.Ф., к.політ.н. (науковий редактор)

Мудрієвська І.І., к.і.н. (відповідальний редактор)

Чуткий П.С., м.н.с. (технічний редактор)

П-15 **Пам'ять про Другу світову війну: переможці та переможені:** збірник наукових праць / за загальною редакцією доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Кудряченка А.І. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2023. 200 с.

Пропонований збірник наукових праць присвячений дослідженню різних аспектів пам'яті про найбільшу трагедію ХХ століття – Другу світову війну. Авторами висвітлено загальнотеоретичні підходи як до вивчення специфіки дискурсу щодо війни і пам'яті про неї в окремих країнах світу, так і до історіографічного аналізу воєнного періоду і його спогадових інтерпретацій. Значну увагу приділено перспективам формування цілісного уявлення про Другу світову у посткомуністичній Україні, неупередженого визначення її ролі та місця в українській історії.

Видання орієнтоване на істориків, політологів, фахівців у галузі соціогуманітаристики й усіх, хто цікавиться проблематикою колективної та історичної пам'яті, зокрема суспільного сприйняття і наукового осмислення подій Другої світової війни.

УДК 94 (100) "1939/1945"

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори.*

Передрук можливий в разі посилання на автора і видання.

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ДИСКУРСУ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ

Киридон А.М. Концепти «пам'ять» і «постпам'ять»:
теоретичний дискурс 5

Стельмах С.П. Сучасна німецька політика пам'яті:
методологічні концепти і нові вектори 39

Ільїн В.В. Пам'ять про Другу світову війну в контексті
дискурсу «забуття»: філософсько-методологічний аналіз ... 50

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ В КРАЇНАХ СВІТУ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Мартинов А.Ю. Пам'ять про Другу світову війну
в ідеологічному дизайні партії
«Альтернатива для Німеччини» 60

Чекаленко Л.Д. Пам'ять про Другу світову війну
в Республіці Польща: історичний дискурс 75

Віднянський В.С. Рух опору чехів німецькій окупації
у політиці історичної пам'яті Чеської Республіки 97

Вознюк П.Ф. Пам'ять про Другу світову війну
в суспільному дискурсі Великої Британії 111

Зернецька О.В. Друга світова війна в літературі і кінематографі Австралії	125
---	-----

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ В УКРАЇНІ

Шморгун О.О. Друга світова війна і Україна: історична реальність проти міфу	142
---	-----

Шаповал Ю.І. Федір Пігідо-Правобережний: пам'ять очевидця	162
---	-----

Трусько Б.О. Посібники чи жертви окупантів: вахмани німецьких концтаборів у матеріалах повоєнних судових процесів	178
--	-----

Понипаляк О.Д. Еволюція історіографії діяльності українського визвольного руху: від героїзації до наукового вивчення	189
---	-----

Відомості про авторів	198
------------------------------------	-----

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ДИСКУРСУ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ

УДК: 930.2:008

А.М. Киридон
доктор історичних наук, професор

КОНЦЕПТИ «ПАМ'ЯТЬ» І «ПОСТПАМ'ЯТЬ»: ТЕОРЕТИЧНИЙ ДИСКУРС

Поява нової «меморіальної парадигми» на помежів'ї XX–XXI ст. увиразнила обумовлену залежність соціальної ситуації від оцінок та сприйняття минулого, яке своєю чергою потрактовується як конструкт, що створюється чи актуалізується ситуативно. За минулі кілька десятиліть у фокус уваги багатьох дослідників потрапили питання, пов'язані з вивченням форм збереження та трансляції соціально значущої інформації та способів поводження з минулим, типів історичної свідомості, пам'яті та ідентичності, феномена «місць пам'яті», ритуалів комеморації, політики пам'яті та історичної політики тощо. Водночас нова меморіальна парадигма спонукала до пошуку різноманітних інтерпретаційних моделей (з використанням культурних кодів, культурних стереотипів, символів, міфів тощо), які б уможливлювали індивідові чи соціальній групі орієнтування в історичному процесі – минулому й сьогоденні.

Вибудовування / інтерпретування образів минулого узалежене від роботи пам'яті, її ментальних особливостей, свідомісного зрізу тощо. Складним для осмислення є питання характеру формування, конфігурації і відтворення пам'яттєвих смислів за ситуації криз, зламів / «цивілізаційних розривів», чи трагічних / травматичних обставин. За цих умов відбувається руйнація впорядкованої життєдіяльності, смислових життєбуттєвих і символічних кодів, переформатування ціннісних матриць, норм і стандартів поведінки тощо. Одним із запропонованих інструментів опрацювання пам'яттєвих смислів є «постпам'ять».

Ключові слова: *пам'ять, соціальна пам'ять, колективна пам'ять, культурна пам'ять, постпам'ять, методологія.*

Concepts «Memory» and «Postmemory»: Theoretical Discourse

The emergence of a new «memorial paradigm» at the turn of the 20th and 21st centuries highlighted the conditional dependence of the social situation on assessments and perceptions of the past, which is interpreted as a construct that is created or actualized situationally. Over the past several decades, many researchers have focused on issues related to the study of forms of preservation and transmission of socially significant information and ways of dealing with the past, types of historical consciousness, memory and identity, the phenomenon of «places of memory», commemoration rituals, politics of memory and historical politics, etc. At the same time, the new memorial paradigm prompted the search for various interpretive models (using cultural codes, cultural stereotypes, symbols, myths, etc.) that would enable an individual or a social group to navigate the historical process - past and present. The construction/interpretation of images of the past depends on the work of memory, its mental features, the level of consciousness, etc. Difficult to understand is the question of the nature of the formation, configuration and reproduction of memory meanings

in situations of crises, breakdowns / «civilization gaps», or tragic / traumatic circumstances. Under these conditions, there is a destruction of orderly life, meaningful vital and symbolic codes, reformatting of value matrices, norms and standards of behavior, etc. One of the proposed tools for processing memory meanings is «postmemory».

Keywords: *memory, social memory, collective memory, cultural memory, post-memory, methodology.*

Становлення нової культурно-соціальної суб'єктивності, формування сучасних інформаційно-інтелектуальних моделей, концептуальна зміна суспільних і групових цінностей, процеси віртуалізації та глобалізаційні тенденції сприяють ініціації нових наукових парадигм, розширенню й концептуалізації поняттєво-категоріальних одиниць, конкретизації міждисциплінарних зв'язків, розвитку трансдисциплінарних та метанаукових концепцій [22, с. 86].

Переосмислюючи минуле, спільнота відшукує символи та образи власної ідентичності, які завдяки спільним спогадам перетворюються на опорні пункти групової єдності. Пам'ять нерозривно пов'язана зі своїми носіями, формує своєрідні символічні коди, культурні маркери, форматує ментальні структури тощо. Як один зі складників культурної спільноти (спільні уявлення про події минулого) пам'ять становить основу тяглості та позиціонування окремішності цієї спільноти.

Відомий культуролог Я. Ассман акцентував на народженні нової парадигми наук про культуру, в центрі якої знаходиться категорія пам'яті: «Все говорить про те, що навколо поняття спогадів вибудовується нова парадигма наук про культуру, різні явища і сфери культури – мистецтво і література, політика і суспільство, релігія і право – постають у новому контексті» [3, с. 12].

Розкриваючи причини актуалізації студій пам'яті, не можна оминати увагою й тих соціокультурних трансформацій, які відбуваються внаслідок проникнення цифрових технологій у всі сфери життя суспільства. Радикальні зміни у методах накопи-

чення та способах зберігання інформації дають підстави говорити про початок нової культурної революції, наслідки якої (як і виникнення книгодруку) позначаються на всіх сферах життя суспільства. Поміж тим, внаслідок вищезгаданого розриву історичної наступності, окреслити перспективи майбутнього, а відтак визначити, які історичні образи будуть потрібні нашим нащадкам для самовизначення, сьогодні сказати надзвичайно складно. Це, своєю чергою, робить студії пам'яті (як і ретельне збереження споминів та артефактів) одним із засадничих завдань сучасності [9, с. 60].

Розрив історичної наступності робить майбутнє непередбачуваним, що істотно ускладнює процес групової ідентифікації та потребує випрацювання нових комеморативних практик. У цьому сенсі складними для суспільства чи спільнот є драматичні / трагічні періоди історичного розвитку, що увиразнюються в травмуванні, а відтак – позначаються на характері пам'яттєвого дискурсу.

Формулювання цілей статті. У вимірі теоретико-методологічному одне з головних завдань задекларованої проблеми – випрацювання інструментарію студій пам'яті (ширше – гуманітаристики). Шляхом увиразнення смислового наповнення концептів пам'яттєвого дискурсу (зокрема – пам'ять, колективна / соціальна, культурна пам'ять та постпам'ять) проаналізувати структуру, принципи й механізми конструювання / реконструювання та трансляції пам'яттєвих смислів (які визначають ідентичність, унікальний та самобутній характер спільноти / індивіда, способи конфігурації пам'яті тощо) за умов тяглості історичного процесу та в умовах розривів історичної наступності (зокрема під впливом трагічних/травматичних обставин); з'ясувати характер формування пам'яті «покоління після» травми / посттравми (пам'яті «другого покоління», покоління нащадків). У цьому сенсі доцільним є поєднання Memory Studies і Trauma Studies, що створює продуктивне дослідницьке поле для історико-методологічного аналізу, об'єктом якого виступає вже не сама травмуюча подія та пережитий очевидцями без-

посередній досвід, а умови та траєкторія процесу травматизації та специфіка формування пам'яттєвих смислів у нащадків травмованого покоління. Зокрема йдеться про формування та функціонування «поствам'яті».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За кілька останніх десятиріч спостерігається зростання кількості історичних, філософських, соціологічних, психологічних, культурологічних тощо наукових розвідок, присвячених дослідженню різноманітних аспектів пам'яттєвого дискурсу. Побіжно увиразнимо кілька етапів у зацікавленні проблематикою пам'яті та становленні меморіальної парадигми.

Перший етап: кінець XIX ст. – досягнення експериментальної психології та клінічного психоаналізу. Теоретичні викладки А. Бергсона, Е. Дюркгайма, Ф. Ніцше та ін. заклали підґрунтя для подальшого осмислення пам'яттєвого простору.

Другий етап: 1920-і роки – окреслення колективного виміру пам'яті у соціологічній (М. Альбвас) та культурологічній (А. Варбург) перспективах.

Третій етап: кінець 1970-х – 1980-і роки – сплеск зацікавлень пам'яттю, «поворот до пам'яті» (memory turn); вихід 1989 р. спеціалізованого журналу «History and Memory».

Четвертий етап: 1980-і – 1990-і рр. – «бум пам'яті»; увиразнення / зародження студій пам'яті [40, с. 103] (хоча питання щодо зародження судій пам'яті залишається дискусійним [6, с. 25], найсміливіші припущення в датуванні – це 1980–1990-і рр. [1, с. 27; 40, с. 103], однак окремі автори акцентують на тому, що інституціоналізація досліджень відбулась лише впродовж першого десятиліття XXI ст. [48, с. 258]; концептуалізація «місць пам'яті» (П. Нора, багатотомне видання (1984–1992) за його редакцією «Місця пам'яті»).

П'ятий етап: 1990-і – поч. XXI ст. – інерційний / помітний певний спад зацікавлень.

Шостий етап: перші десятиліття XXI ст. – нове пожвавлення (2008 р.; формування напряму «Memory Studies» [28]; інсти-

туалізація студій пам'яті [48, с. 258]; вихід спеціалізованого журналу «Memory studies»; збірників праць [30, с. 447] тощо. Проблематика пам'яті перемістилася в центр суспільної уваги, привела до переозначення культурних цінностей, національної ідентичності, соціальної інтеграції [37, с. 4–5].

При цьому акцентуємо увагу на дещо відмінній логіці розвитку та темпоральності європейських та вітчизняних студій пам'яті (зокрема йдеться про невизначеність академічного статусу студій пам'яті в Україні та характер: Міждисциплінарний проєкт? Дисципліна? Метарівень досліджень пам'яттєвої парадигми? Теорія і метод? тощо).

До наукового осмислення феномену інваріацій пам'яті зверталися М. Альбвакс (Maurice Halbwachs), А. Ассман, Я. Ассман, Х. Вельцер, В. Вернер, В. Вжосек, Дж. Вінтер (Jay Winter) [50], О. Гнатюк, Е. Гобсбаум, А. Ерль (Astrid Erll) [30, с. 2–4], С. Єкельчик, П. Кoen (Paul Cohen) [28], Р. Козеллек, П. Коннертон, Е. Корнінг (Amy Corning) [29], Б. Міштал, М. Дж. Мюррей (Martin J. Murray) [41], Д. Лоуенталь, П. Нора, Дж. Олік (J.-K. Olick), М. Оукшотт (Michael Oakeshott) [43], П. Пікер, Й. Рюзен, П. Хаттон, Б. Шацька, Ю. Шерпер (Jutta Scherrer), Х. Шуман (Howard Schuman) [45] та ін.

Широкий спектр проблем пам'яттєвого дискурсу досліджували вітчизняні науковці В. Артюх, В. Бабка, О. Бойко, О. Воляннюк, Р. Голик, К. Євсєєв, В. Жадько, Л. Зашкільняк, Ю. Зерній, О. Злобіна, Г. Касьянов, А. Киридон, І. Ковальська-Павелко, М. Козловець, І. Колесник, Г. Корж, Н. Кривда, В. Масненко, Л. Нагорна, Е. Позднякова-Кирбят'єва, М. Рябчук, В. Середа, Ю. Сорока, Л. Стародубцева, С. Сторожук, С. Троян, О. Удод, О. Фостачук, Т. Хітрова, С. Хутка, Ю. Шаповал та ін.

Дійсно, за минулі кілька десятиліть у фокус уваги багатьох дослідників потрапили питання, пов'язані з вивченням форм збереження та трансляції соціально значущої інформації та способів поведінки з минулим, типів історичної свідомості, пам'яті та ідентичності, феномена «місць пам'яті», ритуалів

комемоарації, політики пам'яті та історичної політики тощо. За будь-якої мотивації, пам'ять опинилася серед основних дискусійних тем як у публічній сфері, так і в спеціальних наукових дисциплінах, таких як психологія, нейронаука, соціологія, антропологія, історія тощо.

Водночас (попри зростання наукового зацікавлення студіями пам'яті) у сучасному інтелектуальному дискурсі залишається виразним дефіцит міждисциплінарних наукових розвідок, присвячених вивченню різноманітних питань пам'яттєвої парадигми. Зокрема йдеться про потребу чіткої концептуальної визначеності всіх аспектів інваріацій пам'яті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інтерес до вивчення феномена пам'яті обумовлений низкою взаємодоповнюючих обставин.

Поява нової «меморіальної парадигми» на помежів'ї ХХ–ХХІ ст. увиразнила залежність соціальної ситуації від оцінок та сприйняття минулого, яке своєю чергою потрактовується як конструкт, що створюється чи актуалізується ситуативно. Водночас нова меморіальна парадигма спонукала до пошуку різноманітних інтерпретаційних моделей (з використанням культурних кодів, культурних стереотипів, символів, міфів тощо), які б уможлилювали індивідові чи соціальній групі орієнтування в історичному процесі – минулому й сьогоденні. Вибудовування / інтерпретування образів минулого узалежнене від роботи пам'яті, її ментальних особливостей, свідомісного зрізу тощо.

За визначенням Й. Рюзена, історична свідомість – «це сукупність ментальних (емоційних і когнітивних, естетичних, моральних, несвідомих і свідомих) операцій, через які досвід часу в медіумі пам'яті перетворюється на орієнтування живої практики» [15, с. 61–82].

Нині феномен «пам'яті» став не лише предметом вивчення різних наук, але й причиною виникнення нових напрямів соціально-гуманітарного знання, оновлення методологічних підходів, технік, прийомів пізнання, розширення понятте-

во-категоріального простору наукових досліджень. Як свідчення, фігурування в сучасній науковій площині термінологічної поліфонії поняттєвих конструкцій (самостійних концептів, уже сформованих дефініцій) пам'яті – «колективна», «соціальна», «історична», «соціально-історична», «суспільна», «збірна», ««національна», «етнічна», «народна», «ментальна», «культурна», «комемораційна», «офіційна», «опозиційна», «конвенційна», «компліментарна», «травматична пам'ять», «контрпам'ять», «мандрівна пам'ять», «повсякденна пам'ять», «постпам'ять», «комунікативна», «публічна», «віртуальна», «штучна», «глобальна», «космополітична», «транскультурна», «кроскультурна» тощо. З нею корелюють такі концепти: «антропологія пам'яті», «архіви пам'яті», «археологія пам'яті», «багатоспрямована пам'ять», «гетеротопії пам'яті», «етика пам'яті», «історичний досвід», «історична правда», «історична свідомість», «комунікативна традиція», «культура спогадів», «ландшафт пам'яті», «місця пам'яті», «меморіальна політика», «мнемонічне коло», «мнемонічний парадокс», «політика пам'яті», «поріг пам'яті», «сліди пам'яті», «соціальні рамки пам'яті» тощо.

Як зауважив американський антрополог і дослідник студій пам'яті Джеймс В. Вертш (James V. Wertsch), «одним із результатів перебування в центрі безлічі дискусій є те, що термін “пам'ять” почали розуміти по-різному. Еластичність, якщо не фрагментарність, його значення посилюється риторичним використанням... При цьому не зрозуміло, як каталогізувати всі інтерпретації пам'яті, які зараз захаращують концептуальний ландшафт, особливо тому, що ці інтерпретації часто існують у формі неявних припущень, а не явних формулювань». Відмінності існують, і вони мають глибокий вплив на те, як обговорюється пам'ять і як учасники цієї дискусії розуміють – і не розуміють – один одного [41, с. 30]. Дослідники звертають увагу на неоднозначність та розпливчастість трактувань змісту поняття та складність явищ, пов'язаних із поняттям «пам'ять» та пам'яттєвим дискурсом.

З огляду на викладене, вдамося до окреслення понятійно-категоріального апарату простору пам'яті.

Концепт «пам'ять». Основою соціальної й комунікаційної взаємодії та найзагальнішим терміном, що фіксує збереження, передачу, прояви досвіду, знань, інформації тощо – є пам'ять (з притаманною їй когнітивною структурою). Пам'ять завжди вибіркова (це вибіркове пригадування значущих культурних цінностей, практик тощо). Актуалізація збережених даних різного роду відбувається завдяки спогадам. Як зауважив Я. Ассман: «Все говорить про те, що навколо поняття спогадів вибудовується нова парадигма наук про культуру, різні явища і сфери культури – мистецтво і література, політика і суспільство, релігія і право – постають у новому контексті» [3, с. 12]. Безпосередній процес вияву у свідомості досвіду минулого, що відбувається у часі та просторі, називається пригадуванням. Важливо наголосити, що пам'ять є не просто відтворенням минулого, а його «символічною репрезентацією» та трансляцією, при цьому узалежнена темпорально й просторово. Пам'ять – це укорінені у свідомості смисли у формі тих визначальних цінностей, які в кожній буттєвій ситуації стають основою для життєвої орієнтації нашого «Я». Відтак пам'ять є ідентифікаційним маркером індивідуума / групи / консолідованого мікросоціуму, транслятором ціннісно-сміслових характеристик культури від одного покоління до іншого й водночас увиразнює варіативність та багаторівневність культури.

Колективна пам'ять постає соціально-психологічним феноменом, який визначає світоглядно-ціннісні орієнтири, ціннісні орієнтації групи на основі фіксації / транслявання образів минулого, що побутують у колективній свідомості та є значущими для збереження єдності спільноти. Кожна соціальна група, формує власні просторово-часові «межі пам'яті», які охоплюють важливі для групи історичні події та/або образи, що мають часову та просторову конкретність. Ці події та образи завдяки споминам перетворюються у символи ідентичності групи, яка в

процесі комунікації, надає їм емоційного та ціннісного навантаження. Як наголошував М. Альбвакс, образи пам'яті «є одночасно зразками, прикладами і свого роду повчаннями. У них виражена загальна позиція групи; вони не тільки відтворюють її минуле, а й визначають її сутність, її властивості і її слабкості» [20, с. 192]. Відтак, спільні спогади – один із важливих чинників формування колективної ідентичності завдяки просторово-часовій конкретності пам'яті. Пам'яттеві смисли узалежнені від комунікативної ситуації та соціальної включеності індивіда. Зафіксовані колективною пам'яттю образи подій у формі різноманітних культурних символів, міфів, стереотипів тощо виступають як інтерпретаційні моделі відповідно до встановленої у суспільстві системи цінностей та дозволяють індивіду / соціальній групі орієнтуватися в конкретних ситуаціях.

Будь-яке суспільство є гетерогенним утворенням, тому не доцільно мислити картину минулого як гомогенну культуру колективних спогадів (єдиної культури пам'яті також бути не може). Натомість існують варіативні комеморативні практики, посередництвом взаємного накладання яких створюється багаторівнева структура оприсутнення минулого та актуалізується ландшафт пам'яті. Дослідницька оптика зведення всіх форм репрезентації минулого до панівних дискурсів є певною умовністю, яка, проте, дозволяє перейти від аналізу конкретного образу визначення його місця у загальній структурі спогадів.

На переконання французького теоретика М. Альбвакса, колективна пам'ять постає своєрідним ланцюгом аналогій, які забезпечують сталість групи, попри зміну відносин групи з іншими [19, с. 8–27], надає групі її власний образ, який, розгортається в часі, але таким чином, що вона завжди впізнає себе поприплинність подій, зафіксованих нею. Колективна пам'ять – це деякі «живі» знання, які циркулюють у суспільному обігу, визначаючи його сьогодення [20]. Пам'ять, на думку вченого, соціально обумовлена, й існує тільки у вигляді «колективна пам'яті». М. Альбвакс показав, що пам'ять виникає лише в

процесі соціалізації, суб'єктом пам'яті завжди виступає окрема людина, але соціальні комунікативні рамки конструюють зміст її пам'яті. Зміна референтних рамок комунікативної реальності чи відсутність комунікування упослідують забуття [19, с. 8–27]. Тривкість та моральна значимість такої спільноти визначається спільними спогадами. Вони забезпечують появу образів, котрі набувають статусу символів колективної ідентичності, в яких закладені поведінкові взірці та моральні повчання для членів спільноти. Зміст колективної пам'яті змінюється відповідно до соціального контексту та практичних пріоритетів: переупорядкування чи зміна колективної пам'яті означає постійне «винайдення минулого», яке «підходило б» для сьогодення. Водночас дослідники звертають увагу на деформації колективної пам'яті внаслідок використання різноманітних стратегій та механізмів: вибіркове замовчування неприємних фактів, вигадки або фальсифікація потрібної інформації, перебільшення й прикрашання, маніпуляція асоціаціями, безпідставні звинувачення ворога, атрибуція провини обставинами тощо [17, с. 15; 27, с. 277–294]. У гуманітарній літературі став вживатися навіть своєрідний термін для характеристики спрямованості пам'яті – «минуле для сьогодення». Зміст уявлень про минуле в індивідів та груп змінюється відповідно до соціального контексту та практичних пріоритетів: переупорядкування чи зміна колективної пам'яті означає постійне конструювання / «винайдення» минулого. Підкреслюючи цей аспект зв'язку сьогодення з минулим у своїй книзі про професію історика, Р. Торштендаль (Rolf Torstendahl) висловив його метафорично: «Людство не рухається у бік майбутнього єдиним та цілеспрямованим поривом до ясних цілей незалежно від того, що говорять політики. Натомість воно задує у майбутнє, дивлячись у минуле» [14, с. 15–16].

Як зауважив В. Канштайнер: «Колективні спогади виникають із загальних комунікацій, що стосуються смислів минулого, вкорінених у життєвих світах індивідів, які беруть участь у спільному житті відповідних колективів» [35, с. 188].

Колективна пам'ять – поєднання індивідуальних спогадів членів групи, «сукупність уявлень спільноти про її минуле, про постаті, які його населяють, надії, які трапилися у цьому минулому та способи увічнення і переказу тих знань, які вважаються обов'язковим надбанням члена цієї спільноти, іншими словами, сукупність усіх свідомих аналогій, які наявні у поточному житті спільноти» [25, с. 19].

На противагу конструктиві «колективна пам'ять» американський соціолог Дж. Олік (Jeffrey K. Olick) пропонує уявити дослідження соціальної пам'яті («social memory studies») на противагу студіям колективної пам'яті (collective memory studies) [44, с. 23–24].

Соціальна пам'ять – це сукупність сформованих на основі соціокультурного досвіду суспільства різноманітних уявлень, що репрезентують як матеріальну культуру, так і соціальні інститути з повсякденними практиками тощо. Соціальна пам'ять виступає транслятором ціннісно-сміслових характеристик культури від одного покоління до іншого, визначає багатовимірність та багаторівневість феноменів культури. Як хранителька різноманітних культурних смислів та значень у процесі комунікацій соціальна пам'ять створює з них складний символічний текст сучасної культури. Це, з одного боку, визначає зміст комунікативних процесів, з іншого – формує своєрідні символічні ряди, створюючи мозаїчне існування сучасного соціального порядку.

Соціальну пам'ять відносять до семіосфери (В. Жадько, О. Фостачук), розуміють як засоби накопичення та передачі інформації крізь покоління (В. Ликова, В. Колеватов), як соціальний інститут (Я. Ребане), як «сукупність соціокультурних засобів та інститутів, що здійснюють відбір та перетворення актуальної соціальної інформації в інформацію про минуле з метою збереження накопиченого суспільного досвіду та передачі його від покоління до покоління» [10, с. 20; 16, с. 236] тощо.

На думку німецького культуролога Я. Ассмана, «пам'ятати» означає відтворювати досвід минулого відповідно до актуального

стану розвитку та потреб спільноти, «від минулого залишається лише те, що суспільство в ту чи іншу епоху спроможне відтворити у своїх актуальних референціальних рамках» [3, с. 38–40]. При цьому дослідник увиразнює «фігури пам'яті» (суспільно обов'язкові, нормативно закріплені й локалізовані у просторі та часі «образи пригадування»), які завжди є своєрідними для певної соціальної групи й спрямовані на визначення ідентичності особи, зазвичай будуються на контрасті сприйняття «свій/чужий», акцентуючи несхожість з іншими та нівелюючи певні розбіжності зі своїми. Характеристика віднесеності до групи визначає певну замкненість соціальної пам'яті, оскільки вона (відповідно і фігури пам'яті) не можуть бути передані довільно (кому завгодно), а навпаки – тісно пов'язані зі своїми носіями.

П. Коннертон розглядає соціальну пам'ять як спільну пам'ять багатьох людей, що виникає на помежів'ї власне-особистісної, когнітивної пам'яті та пам'яті-звички. Ця пам'ять нерідко слугує елементом політичної ідеології, що контролювана владою, а втілюється вона у церемоніях / ритуалах вшанування, тілесних практиках (див.: [8]). Дослідник акцентує на взаємозумовленості між сприйманням теперішнього й минулого, зафіксованого в індивідуальній та спільній пам'яті: «Теперішнє намагається в певний спосіб впливати на наші спогади про минуле..., минуле намагається впливати чи спотворювати наше сприйняття теперішнього» [8, с. 16]. Водночас соціальна / колективна пам'ять у такому трактуванні постає спільною матрицею минулого у свідомості одного чи кількох поколінь [8, с. 17]. Розрізняючи соціальну пам'ять та історичну реконструкцію, П. Коннертон наголошує, що знання про всі види людської діяльності у минулому можливе лише через знання «слідів», які вони по собі залишають [8, с. 32]. Саме з останнім має справу історик, праця якого, на думку П. Коннертона, полягає у висновкуванні. «Історики здатні заперечувати будь-що з того, що явно постає перед ними як свідчення, і заміняти його власним тлумаченням подій. І навіть у тому разі, якщо вони приймають те, про що

промовляє їм попереднє твердження, вони це роблять не тому, що це твердження взагалі існує та має певний авторитет, а тому, що воно приймається і розглядається як таке, що задовольняє критерії та вимоги істориків до історичної істини» [8, с. 32]. На підставі цих міркувань, П. Коннертон резюмує: історична реконструкція не залежить від соціальної пам'яті [8, с. 33].

Фундаментальне значення соціальної пам'яті полягає в тому, що вона, маючи складну структуру, задає основу багатовимірності існування різних смислів та ситуацій, вводить символічні ряди, маркує гетерогенний зміст феноменів культури, враховуючи різноманіття структур, аспектів та рівнів. Процеси передачі соціально значущої інформації, формування колективних ідентичностей та групової солідарності визначаються образами соціальної пам'яті. Відповідно, дослідження характеристик образів соціальної пам'яті, а також специфіки їхнього функціонування та конструювання дасть змогу пояснити процес самоорганізації та розвитку спільноти [10, с. 19]. Функціонування соціальної пам'яті забезпечується оперуванням образами, що становлять суб'єктивну форму об'єкта сприйняття. Суб'єктивність образу в соціальній пам'яті визначається сформованими відповідною спільнотою «соціальними рамками». Відтак, створення та збереження образу в соціальній пам'яті, як зауважує М. Кулик, «має відповідати характеристикам константності, що забезпечує певну незалежність образу від умов його сприйняття; предметності, що дає змогу розподіляти всю оточуючу реальність на фон та фігуру, яка висувається на передній план; цілісності, що реалізується через внутрішній органічний взаємозв'язок цілого та частин в образі; узагальненості, що зумовлює функціонування образу лише в умовах віднесеності до певного класу об'єктів» [10, с. 24].

Концепт «культурна пам'ять» та відповідна галузь історико-культурологічних досліджень виникли на початку 1990-х років унаслідок розробки Я. Ассманом теорії культурної пам'яті – специфічної для кожної культури форми передачі й «осу-

часнення» культурних смислів. У понятті колективної пам'яті дослідник увиразнює пам'ять комунікативну (уявлення про минуле, трансльоване каналами щоденної комунікації та формується в процесах повсякденного неформального спілкування декількох поколінь живих членів спільноти) та пам'ять культурну (містить у собі культуру меморіалізації, яка безпосередньо пов'язана з проблемою культурної ідентифікації). Під культурною пам'яттю розуміють сферу буття; простір у поєднанні з культурною інфраструктурою; середовище збереження системи культурних цінностей, що наявні у публічному просторі тощо. За Я. Ассманом, культурна пам'ять – це колективна пам'ять носіїв культури, спрямована на збереження її смислів [3]. Культурна пам'ять інтерпретується як спрямований у віддалене минуле носій найзначущіших для певної спільноти соціокультурних сенсів, закарбованих не в безпосередніх спогадах, а в меморіальній традиції, прив'язаній до символічних фігур, текстів або «місць» [3, с. 54]. Культурна пам'ять забезпечує зв'язок між поколіннями певної спільноти, охоплює сукупність репрезентацій, конструктів і форм минулого, що пов'язують історію, культуру і суспільство [3, с. 49–50]. Не лише минуле діє та впливає на сучасне суспільство, але й його репрезентація, уявлення про нього та представлення історичних подій створюються та поширюються у суспільстві в межах специфічних культурних маркерів і політичного контексту.

Особисті спогади є віртуальними, допоки вони не матеріалізуються у словах та зображеннях задля подальшого представлення. Колективна пам'ять продукується через опосередковані уявлення минулого, що охоплює вибіркове, організоване, спрощене, сумнівне, ненавмисне включення і виключення інформації [2; 3; 26]. Отже, запам'ятовування і забуття є вибілковими процесами. Не лише минуле діє та впливає на сучасне суспільство, але й його репрезентація, уявлення про нього та представлення історичних подій створюються та поширюються у суспільстві в межах специфічних культурних маркерів і по-

літичного контексту. Спільні уявлення про минуле, колективна пам'ять є основою інтеграції та консолідації суспільства. Що ми вважаємо реальністю, насправді є результатом дії інтерпретації. Це свідчить про те, що зв'язок між минулим і сучасним є мінливим, відкритим і необмеженим у просторі і часі [4, с. 18].

Колективна пам'ять характеризується неперервністю, вона не є однорідною, а конфліктною, радше нагадує мозаїку, що складається із різних зон, частин, що стосуються способів, у які минуле пам'ятається індивідами і групами [26, с. 5]. Оскільки обидва процеси запам'ятовування та забуття завжди є вибірковими, щирі наміри подолати ворожі або підозрілі настрої залежать від справжньої згоди не пам'ятати про все, а публічно обговорювати, які з проблемних питань необхідно вирішити [36, с. 8].

Водночас варто враховувати запропоноване Я. Ассманом положення про референті рамки комунікативної пам'яті, яка може транслювати спогади до 80-ти років [3, с. 53]. За умови неможливості транслювання або заборони спогадування частина спогадів транслюється засобами усної комунікації, тілесними практиками, церемоніальними практиками тощо. Остання, як доводить П. Коннертон, наділяє «смыслом цілий спектр подальших, вже не-ритуальних дій і вчинків, усе життя спільноти» [8, с. 75] та сприяє формуванню типових програм поведінки, котрі регламентують усі сфери життя людини в суспільстві, формуючи тим самим у неї деякі соціально значущі норми [9, с. 71].

Складником культури пам'яті є комеморація / меморалізація, що формується з сукупності соціокультурних мнемічних практик, які утворюють комеморативні знаки. Під комеморацією розуміється усвідомлений соціальний акт передачі значущої моральної, естетичної, світоглядної, технологічної тощо інформації шляхом увічнення постатей, подій, явищ. Меморіалізація – комплекс заходів (механізмів, інструментів), спрямованих на конструювання колективної / соціальної пам'яті. Йдеться про інкорпорування образів минулого у пласт культури сучасності.

Дослідники Т. Гайналь, Р. Даниляк, І. Кучера виокремили механізми конструювання соціальної пам'яті (при цьому наголошуючи на невиразності змістовних дефініцій та нечіткості критеріїв механізмів конструювання пам'яті) [5, с. 21–23]. Зокрема, до першої групи вони віднесли механізми, згадані в дослідженнях:

- А. Ассман (процедури «канонізації»: зокрема, селекція, фіксація та ауратизація текстів та картин; а також уніфікація, інструменталізація, знецінювання, руйнування, повторюваність через ритуал, участь та засвоєння тощо – саме як механізми конструювання соціальної пам'яті; окремі стратегії виправдання (витіснення) вини (наприклад, екстерналізація, замовчування, фальсифікація тощо) [1, с. 55–58; с. 182–196];

- П. Коннертона (практики інкорпорування/втілення);

- Б. Міштал (механізм детемпоралізації «keying»: аналізуючи поняття «традиція» в герменевтичному аспекті, екстраполює важливе для Е. Гоффмана поняття «keying» на площину соціальної пам'яті, розуміючи його як процес, що виявляється у з'єднанні подій окремих (непов'язаних) періодів часу таким чином, що події одного періоду стають придатними в якості засобів для інтерпретації подій іншого періоду [40, с. 95–97]. В іншому контексті Б. Міштал пише про два полюси методів конструювання «придатного (useable) минулого» – «censorship» та «celebration», які ототожнює, відповідно, з «соціально організованим забуванням» та «соціально організованим пам'ятанням» (певний зміст історичної події або осідає у формі «пам'ятання», або стирається з групової та індивідуальної свідомості у формі «забування») [40, с. 56];

- швейцарської дослідниці Ф. Мецгер (детемпоралізація, цей механізм суголосний з «keying», згаданим Б. Міштал), творення присутності, візуалізація невидимого, створення «священних» місць, міфологізація). Відповідно до концепції Ф. Мецгер, механізм детемпоралізації реалізується через конструювання протяжності (неперервності, continuity) від минулого до сучасного і

майбутнього, в якому ретропроекція та/або повторення грають центральну роль, а також через синхронізацію різних часів і творення одночасності [39, с. 342], при цьому детемпоралізація застосовується владними інституціями для формування образу минулого. Натомість урбанізація виявляється, радше, як непрямий механізм, що мимоволі трансформує «місця пам'яті»;

– американських соціологів Л. Дюкарм та Г. Файна (героїзація, демонізація) [31] та ін.

До другої групи дослідники віднесли переоцінку, індоктринацію, цензурування та відзначення (вшанування), музеєфікацію, урбанізацію [5].

Важливим для пам'яттєвого дискурсу є концепція «місць пам'яті», запропонована французьким дослідником П. Нора (Pierre Nora) [13; 42]. Дослідник зауважував, що крок від місця поколінь до пам'ятного місця та місця спогадів, супроводжується розривом, руйнацією меж культурних значень і суспільних контекстів. Модерність призводить до постійної зміни життєвого світу, а також до збільшення кількості музеїв і місць спогадів. «Ми переживаємо момент переходу, коли свідомість розколу з минулим йде поряд з відчуттям розриву пам'яті, і водночас момент, коли цей розрив вивільнює так багато пам'яті, що постає питання про її втілення» [42].

Місце саме може бути суб'єктом і носієм спогадів, адже пам'ять місця значно виходить за межі людської пам'яті [2, с. 355]. Пам'ятні місця – це місця, де відбувалися події, що стають взірцем або прикладом та набувають у міфічній, національній та історичній пам'яті визначного статусу [12, с. 355]. Пам'ять нації знаходить вираження в історичному ландшафті своїх місць спогадів.

Зауважимо, що окремі дослідники пропонують використувати поняття «соціальна пам'ять», «колективна пам'ять», «культурна пам'ять» як синоніми, без розрізень, надаючи перевагу першому з переліку [5, с. 19; 30, с. 1]. При цьому під змістом «соціальної пам'яті» розуміється «збірний образ минулого

(подій, обставин та діячів, разом із їхньою оцінкою), який суспільство формує і підтримує в індивідуальній та груповій свідомості своїх представників, створюючи культурні артефакти й оперуючи ними» [5, с. 19].

Вітчизняна дослідниця Н. Кривда звертає увагу на те, що «кожна суспільна група, будучи частиною іншої соціальної групи, має власні колективні спомини, які мають просторову і часову конкретність» [9, с. 65]. Йдеться про те, що існування будь-якої групової єдності потребує батьківщини та біографії, які сповнені змістом і визначають цілі групи та уявлення про себе. Така ситуація, за наявності чіткої роздільної лінії має зумовлювати конфлікт, у тому числі й конфлікт споминів, а з ним і деконсолідацію суспільства. В умовах множинної ідентичності, символи, які забезпечують групову ідентичність, мають різну емоційну напругу, що дає можливість дослідникам виокремлювати історичну, національну, культурну та багато інших видів пам'яті, на тлі яких формується групова історія. Очевидно, що такий висновок можна було б прийняти безапеляційно, коли мова йде про історично тривалі соціальні групи на зразок соціальних станів, які мають тривалу історію життя та подвигів, релігійні спільноти, в основі єдності яких зазвичай лежать окремі події з історії групи, подібною є ситуація й з етнічними та національними спільнотами. Поміж тим, коли йдеться про групи меншин або молодіжні субкультури, ситуація виглядає дещо іншою. Роль споминів на ранніх стадіях формування такої колективної ідентичності виглядає дещо сумнівною, тим самим актуалізуючи необхідність більш ретельного вивчення цього питання [9, с. 66].

Виникнення спільнот ґрунтується суб'єктивним переживанням єдності на основі спільних цілей або ж певних (як внутрішніх, так і зовнішніх) ознак. Її тривкість та моральна значимість забезпечується спільними спогадами та культурними символами, які поступово перетворюються на символи колективної ідентичності [9, с. 68]. Останні, як доводив М. Альбвакс, розкривають сутність групової єдності та слугують взірцями,

повчаннями та прикладами для членів спільноти, водночас забезпечуючи розрізнення «своїх» і «чужих» (або «інших») [20, с. 192].

Пам'ять має селективний характер: образи пам'яті зазвичай відбираються і вибудовуються в матриці відповідності, схожості й наступності, а при відтворенні подій минулого орієнтується на майбутнє. Образи минулого мають бути суголосними соціокультурним, світоглядним чи ціннісним запитам сучасності.

Отже, різні концепти «пам'яті» конструюються й опрацьовуються здебільшого з огляду на основний механізм трансляції пам'яттєвих смислів за умов «протяжності (неперервності, continuity) від минулого до тепер і майбутнього, в якому ретропроекція та/або повторення грають центральну роль, а також через синхронізацію різних часів і творення одночасності» [39, с. 342].

Конфігурації і відтворення пам'яттєвих смислів за ситуації контингентності та криз. Складним для осмислення є питання характеру формування, конфігурації і відтворення пам'яттєвих смислів за ситуації криз, зламів / «цивілізаційних розривів», чи трагічних / травматичних обставин. За цих умов відбуваються руйнація впорядкованої життєдіяльності, смислових життєбуттєвих і символічних кодів, переформатування ціннісних матриць, норм і стандартів поведінки тощо.

У праці «Нові шляхи історичного мислення» німецький дослідник Й. Рюзен зауважує, що під «кризою» розуміє «часовий досвід контингентності». «Криза для історичної свідомості – звична річ, бо сама історична свідомість ґрунтується на кризах. Не було б криз, не було б жодної історичної свідомості», – зазначає дослідник [15, с. 185]. Контингентність (ситуативність, випадковість, сукупність непередбачуваних обставин, довільність – А.К.) – це завжди певний виклик, що впливає на логіку прийняття рішень та формування мисленнєвих структур. «Для людського духу просто таки визначальним є те, що він у стосунках зі своїм світом породжує зміст і значення, а цей зміст і це значення

вкладаються в іншу логіку, а не в логіку інструментальної раціональності, де йдеться про відповідність засобів цілям. Це логіка розказування історії, в якій контингентні події наповнені змістом і значенням», – висновує німецький дослідник [15, с. 189]. Таке розуміння контингентності та кризи Й. Рюзен пов'язує передовсім з травмою, з тим, що не піддається моментальній інтерпретації. Контингентність – це той спосіб, у який може відбуватися якась подія чи статися якийсь випадок у людському житті, а саме так, що він чи вона не вписується у той чи той інтерпретаційний зв'язок, у якому розтлумачують їх для потреб людського життя. Контингентність – це «часова якість, розташована впоперек до перспективи очікування» [15, с. 185–186].

Водночас важливо зрозуміти, як відбувається робота пам'яті та що відбувається з трансляцією пам'яті за умови різних суспільних розривів чи зламів внаслідок травм і катастроф, як відбувається формування пам'яттєвих смислів через часовий досвід, хто виступає їх носієм / ретранслятором, у який спосіб відбувається міжгенераційне й міжкультурне символічне конструювання та трансляція образів минулого за умов невідомості тощо. Традиційні методи виявилися недовірними для вивчення та осмислення тілесного, психічного й афективного впливів травми та її наслідків. За цих обставин проблема подолання та осмислення «розривів» індивідуального / колективного пам'ятання потребує особливої теоретичної рамки аналізу.

Для подолання травматичного досвіду (напр., як трагедія Голокосту) Й. Рюзен пропонує такі стратегії історизації:

- анонімізація (говорять не про конкретні злочини, а про «темні часи», «долю», «навалу демонічних сил»);
- категоризація (травма подається в абстрактних термінах, на зразок трагедії);
- нормалізація (травму прирівнюють до норми);
- моралізація (травматична подія подається у стилі застереження);
- естетизація (жах перетворюється на образ);

- телеологізація (травма подається з позицій винесення уроків);
- історико-теоретична рефлексія (абстрагування від конкретики);
- спеціалізація (травматичний досвід «обносять колючим дротом»).

Мінімізувати недоліки всіх цих моделей Й. Рюзен пропонує за допомогою стратегії «вторинної травматизації». Йдеться про зміну самих підходів до історичної нарації – не моралізувати і не естетизувати, а «перетворювати травму в історію» – рефлексивно ув'язувати правду про жахіття з загальними тенденціями розвитку історичного процесу, шукати нові інтерпретативні рамки й способи репрезентації [15, с. 210–218].

Концепт «постпам'ять». У сенсі оптимізації репрезентацій новим підходом в опрацюванні пам'яті та її впливу на формування ідентичності особи є запропоноване американською дослідницею (професор Колумбійського університету) Маріанною Гірш (Marianne Hirsch) дослідження феномену постпам'яті (postmemory). Цей конструкт був введений у науковий обіг у 1992 р. для позначення того різновиду колективних уявлень про минуле, який формується другим поколінням після катастрофічного досвіду, на «розриві» колективної пам'яті [32]. Йдеться про природу та механізми передачі травматичних знань між поколіннями та наслідки цих процесів.

Очевидно, що будь-яка концептуалізація має власну багатоаспектну історію творення. Підґрунтям появи запропонованого концепту став аналіз опрацювання роботи пам'яті покоління нащадків тих, хто пережив Голокост. Можливо поштовхом до осмислення постпам'яті передовсім стала родинна історія (батьки дослідниці жили в м. Чернівцях, за часів Голокосту пройшли через гетто і табори Трансністрії). Далі авторка розвивала й уточнювала запропонований конструкт шляхом «автобіографічного читання» робіт письменників і художників постгенерацій [34, с. 106].

М. Гірш зауважує: «Йдеться не лише про захист особистого / сімейного / генераційного почуття, але й про розмірковування та теоретизування над роботою травми, пам'яті та міжгенераційних актів передачі, дискусія, яка активно відбувається в багатьох важливих контекстах за межами вивчення Голокосту» [34, с. 104].

М. Гірш розмірковує над тим, чи можуть спогади інших людей бути нашими власними? Відповідь дослідниці є ствердною: «Я вірю, що можуть, що так і відбувається насправді. Нащадки поколінь, які пережили великі катастрофи ХХ ст., такі як війна, геноцид, крайні форми насильства, діти очевидців великих політичних рухів, державних переворотів, революцій і повстань, часто відчують, що на їхнє особистісне формування вплинули події, що відбулися до їх народження. Однак для них ці події не можна вважати безпосередньо спогадами; якісна і тимчасова дистанція дозволяє віднести їх до постпам'яті» [21].

М. Гірш запропонувала термін «постпам'ять» як призначений для передачі часової та якісної відмінності від пам'яті тих, хто вижив, вторинної якості або якості пам'яті другого покоління, основи витіснення, заміненості та запізнілості» [33, с. 9].

Під впливом сімейних історій формуються родинні спогади, водночас рамку цим спогадам задає колективна пам'ять. Тобто відбувається взаємообумовлений процес. «Навіть найсокровенніші моменти сімейного життя стають частиною колективного уявлення, частиною загальних історій і образів, суспільними механізмами фантазії і проєкції. Це може вплинути на процес передачі індивідуальних і сімейних спогадів», – пише М. Гірш [21].

За контингентності катастрофічна історична подія «ламає» нормальні інструменти відтворення уявлень про минуле (через комунікацію між представниками різних поколінь), і звільнитися від тиску минулого (зазвичай травматичного) неможливо. Для характеристики феномену передачі спогадів між поколіннями (між – та транспоколінневої трансляції травматичних знань і досвіду) М. Гірш пропонує концепт «постпам'яті». По-

стпам'ять описує «зв'язок другого покоління з сильним, часто травматичним досвідом, який передував їхньому народженню, але який, тим не менш, був переданий їм настільки глибоко, що, здається, становить їхні власні спогади» [34, с. 103]. Тобто трансляторами пам'яті про знакові події, пережиті їхніми рідними ще до їхнього народження, виступають не очевидці, а їхні діти та онуки – «друге покоління» або «покоління після» («the second generation» or «the generation after») [34, с. 105].

Для визначення пам'яті другого покоління використовується варіативний репертуар гібридних форм, напр. «відстрочена пам'ять», «протезована пам'ять», «імплантат пам'яті», «знищена пам'ять», «отримана історія», «свідчення з другої руки», «історія другого ступеня», «свідки пам'яті» [51, с. 8].

Відтак виникає питання формування «вторинних спогадів». Діти тих, хто безпосередньо зазнав травмування, наслідують жахливе та невідоме минуле батьків, яке останні не хочуть зберігати, про яке не хочуть / не можуть розповідати. Цей досвід присутній через «значуще мовчання» та наявність зовнішньої інформації про трагедію. Уявлення другого покоління про катастрофу / трагедію є конструктом, який за важливістю домінує над власними спогадами. Серед технік: звернення до особистого, щоб створити для наступного покоління спільне місце навколо певних спогадів про минуле.

М. Гірш бачить постпам'ять не як не рух, метод чи ідею, а як механізм передачі травматичного знання та матеріалізованого досвіду між носіями цього досвіду та наступним поколінням – постпоколінням («поколінням після»). На переконання дослідниці, цей процес відбувається в парадигмі постконфліктної психології та соціальної взаємодії, «між» і «всередині» поколінь. Це результат спогадів про травматичні події (пригадування), але (на відміну від посттравматичного стресового розладу) ці спогади належать іншому поколінню і навіть іншій місцевості або країні. Постпам'ять може походити від очевидців подій, що відбуваються у віддалених частинах світу. Якщо говорити про

«співочевидців» з погляду ретроспекції чи відстані, виникає питання: як ми стаємо чутливими до того, що Сьюзен Зонтаг (2003) назвала «чужим боєм», який відчували наші попередники або ті, хто живе далеко від нас? [21; 34, с. 104–106].

Найбільше міжпоколіннева передача інформації пов'язана з травматичними спогадами. Хоча постпам'ять дійсно здебільшого асоціюють з травмою, йдеться не лише про травму, але й будь-який інший вагомий досвід пережиття минулого і сучасного, сімейного і публічного (офіційна постпам'ять), що може суперечити усталеним родинним візіям. У контексті питання постпам'яті важливим є питання пам'ять свідків і пам'ять нащадків; міжпоколіннева трансляція пам'ятєвих смислів; формування поколінневих мнемонічних наративів тощо. Кожен новий досвід потребує інтерпретаційного закріплення. Важливим є узалежнення спогадів чи опитувань про минуле з усталеністю оцінної суспільної думки чи комеморативних практик. Значущість / неважливість події / персоналії узалежнена темпорально. Водночас розвиток подій також змінює колективну пам'ять (або принаймні те, як пам'ятає спільнота).

У постпам'яті важливе ставлення нащадків до культурних і колективних травм попередніх поколінь, свідчення того, що вони «пам'ятають» завдяки історіям, образам, поведінці людей, серед яких вирости. Ці події сталися давно, але їхні наслідки живуть у сьогоденні. Цей досвід передається нащадкам так глибоко й ефективно, що стає їхнім власним [34, с. 106–107].

Спільнота представників покоління постпам'яті через емпатію та опосередковано пережиті емоції формується / зберігається «навіть якщо всіх учасників і навіть прямих нащадків уже немає» [34, с. 111]. При цьому М. Гірш увиразнює постпам'ять сімейну (угрунтовану на вертикальному перетіканні міжпоколінневої інформації) та «віддалену», афілативну, таку, що передається через емпатію, самоідентифікацію з людьми, які пережили драматичні події, та є комунікацією в межах одного покоління, між ровесниками, і вмістилищем пам'яті кількох поколінь вод-

ночас [21]. Як зазначила польська дослідниця А. Вольф-Повенська (Wolff-Powęska), йдеться «не просто про посередництво пам'яті тих, хто виріс у тіні досвіду своїх предків, а спогад, збагачений уявою та створенням образів. І ідентичність, яку вони створюють, є спробою поєднати пережиту та уявну пам'ять з етичними та екзистенційними аспектами» [51, с. 8]. При цьому згадані аспекти упослідують конструювання минулого з певними пастками: можливе відтворення минулого з деяким «прикрашанням», «затіненням», «вигадуванням / домисленням», «фальшуванням» окремих аспектів. На особливий емоційний клімат звертають увагу й інші дослідники постпам'яті. Так, польська професор Б. Скарга використовує метафору «сліду» для підсилення в переживанні травми емоційних та екзистенційних аспектів, зауважуючи: «Метафора сліду пов'язана [...] з проблемою часу, його минущості, але й довговічності, а остання залежить від матеріалу, від місця, де закарбувався слід». Дослідниця зазначає, що (на відміну від пам'яті) слід є доказом минулого, що залишило відбиток на нашому житті при цьому увиразнюючи три типи таких слідів: тавро; рубець / шрам; виклик («piętno», «blizna», «wezwanie») [46, с. 76]. Так, шрам як слід від травми чи пережитого болю ніколи не зникає, слугує постійним нагадуванням про минуле, повертаючи до болю чи страждань, пережитих особисто, екзистенційно. Але цей унікальний особисто пережитий досвід вмонтовується в загальний досвід страждань чи колективну пам'ять. Коли йдеться про постпам'ять, варто пам'ятати не лише про поколіннєвий зв'язок чи конструкт пізнання минулого, але й про механізм / спосіб конституювання та саморозуміння представників постпокоління.

М. Гірш наголошує, що постпам'ять не є особистісною позицією, а поколіннєвою структурою передачі, глибоко закорвненою в сімейних формах посередництва [34, с. 114], постпам'ять не ідентична колективній пам'яті.

Пережиті предками драматичні події визначають особистісне формування наступного покоління, і навіть більше: почуття,

пережиття, емоції в родинних спогадах є настільки глибокими, що спогади інших («невласні спогади») стають власними; автентичні спогади відходять на другий план і ризикують бути витісненими. Тож образи минулого конструюються не за допомогою пригадування, а проектуванням з уявних конструкцій.

Зауважимо: у лекціях з психоаналізу З. Фройд згадував про символізацію спогадів про невротичні події в матеріальних (наприклад, архітектурних) пам'ятках. У цьому разі симптоматичною буде не стільки сама пам'ятка, скільки її «хворобливе вшанування» поза первинним приводом спорудження [18].

Серед найважливіших компонентів трансляції транспоклінневої структури постпам'яті повоєнного покоління М. Гірш увиразнює пам'ять, сім'ю і фотографію [34, с. 107–108]. При цьому дослідниця підкреслює ключову роль саме фотографії (насамперед сімейної) як унікального потужного засобу для передачі подій, що залишаються неуявними, як засобу «вираження постпам'яті, який пояснює зв'язок між сімейною і афіліативною постпам'яттю, та механізми, за допомогою яких архіви й інституції змогли водночас перевтілитися і реіндивідуалізувати “культурну / архівну” пам'ять» [34, с. 115]. Істотну роль відіграє пам'ять родини: приватні спогади та постпам'ять часто кардинально відрізняються від усталеної парадигми колективної пам'яті.

М. Гірш аналізує механізм наповнення постпам'яті («the stuff of postmemory») [34]. Дослідниця зауважила, що нащадки покоління, які пережили геноцид, війну, крайні форми насилля тощо, часто відчують на формування власної особистості вплив подій, що відбулися ще до їхнього народження і не є їхніми безпосередніми спогадами. Часова дистанція дозволяє віднести ці події до постпам'яті, яка є «сильною і дуже особливою формою пам'яті власне тому, що її зв'язок із предметом чи джерелом є опосередкований». При цьому префікс пост «говорить про складну взаємодію близькості і віддаленості, про те, як проявляється опосередкована передача інформації, відображає неспокійне коливання між неперервністю і розривом» [9, с. 254].

Передача досвіду й матеріалізація смислів відбувається на кількох рівнях: історичному, інформаційному, емоційному. Вона не зводиться лише до усної форми, до того, що можна вбудувати в наратив. Постпам'ять формують почуті розповіді в колі сім'ї, історичні джерела, публічні розповіді й образи, що нерідко суперечать усталеним родинним візіям [11].

Авторка увиразнює постпам'ять сімейну (грунтовану на вертикальному перетіканні міжпоколінневої інформації) та «віддалену», афіліативну (що передається через емпатію, самоідентифікацію з людьми, які пережили драматичні події, та є комунікацією в межах одного покоління, між ровесниками, і вмістилищем пам'яті кількох поколінь водночас) [21].

Офіційна постпам'ять може суперечити сімейній пам'яті, але водночас живиться з неї – «держава бачить, скільки енергії міститься в механізмі передачі пам'яті через сім'ю, і намагається використовувати її в своїх цілях» [11].

Зауважимо, що професор кафедри літератури Лейденського університету Ернст ван Альфен (бесіда з відбулася в жовтні 2015 р. в Москві) вважає, що термін *postmemory* краще писати через дефіс або у вигляді двох слів (*post-memory*, *post memory*): інакше «постпам'ять» сприймається тільки як якийсь «особливий» вид пам'яті [23]. Його аргумент: М. Гірш використовує концепт «постпам'ять» і так і пише його в одне слово. З цього випливає, що «постпам'ять» – це вид пам'яті, і існує зв'язність між спогадами першого покоління і постпам'яттю другого покоління. Відповідно до його міркувань, якщо виходити з контексту досліджень Голокосту, то ніякої наступності між першим і другим поколінням немає. Наступні покоління відчувають надзвичайно сильний розрив з минулим своїх батьків і батьків своїх батьків. Для тих надзвичайно важливі спогади про довоєнне життя десь в Європі, після якої їх батькам довелося пройти через Аушвіц або інший табір смерті. Зазвичай вони їхали потім в США, Австралію, кудись ще, але були травмовані і зберігали повне мовчання про свій досвід Голокосту. Покоління батьків і

покоління дітей перетворилися в два замкнених на себе світи. У той же самий час діти відчують сильне співчуття з приводу того, що довелося пережити їхнім батькам, і прагнуть якимось чином подолати цю замкнутість, ідентифікуючи себе з батьками. Потрібно уточнити, що постпам'ять – це не вид пам'яті. Молодші покоління створюють її за допомогою уяви, що дозволяє їм реконструювати спогади, яких у них немає. Або реконструювати минуле, про яке вони нічого не знають. Звичайні спогади індексікальні (вказують на факти, позначаючи словами відомі всім предмети і обставини) по відношенню до минулого. Але для молодших поколінь така індексікальність неможлива. Тому вони зовсім по-іншому уявляють собі минуле. Щоб говорити про нього, набагато більше підходить термін «пост пам'ять», або «після пам'ять» (саме в два слова).

Зазначимо, що в науковому дискурсі поширеним є концепт саме «постпам'яті».

Прикладом роботи та організації постпам'яті може бути оприлюднена розповідь однієї з учасниць програми «(про)говорити» (2017 р., в рамках виставки Центру міської історії «не(означені)» [7]. Марла народилася, виросла та отримала фах юристки у США. Майже десять років тому вона приїхала у маленьке містечко Рогатин Івано-Франківської області. Про Рогатин вона чула лише від своєї бабусі, батькової матері, але те, що вона побачила, суттєво відрізнялося від того, про що їй розповідали. Чому Марла повернулася у Рогатин? «У Лос-Анджелесі я почувалася чужою, не відчувала, що це моє рідне місце. Коли я приїхала сюди, ми з однокумцями почали відновлювати місця пам'яті, але мене більше зацікавили людські долі в історичному контексті», – говорить Марла [7].

Дуже часто вираження пам'яті чи постпам'яті знаходить себе в архітектурній формі, прикладом чого є меморіальні комплекси у Берліні, Парижі, Освенцимі. У Києві подібний меморіал – пам'яті жертв Бабиного Яру. Натомість у Львові вже зараз є «Простір Синагог» – меморіал на місці зруйнованої у 1941 р.

синагоги Золота Роза. До його створення Марла також долучилася: «Ще дитиною я цікавилася минулим нашої сім'ї, звідки беруться наші корені. Концепт постпам'яті можна розглядати не лише у контексті індивідуальної історії, але й історії публічної. Простір, особливо міський, пов'язує людей, навіть якщо вони жили у різні часи. Це місця, де люди “зачіпаються” за певні події: якщо для когось це місце, звідки родом її чи його предки, то для інших – місце, де сталося щось важливе для мого міста чи навіть країни. Якщо для когось «Простір Синагог» – це місце пам'яті про те, що трапилося з народом, то для інших – це місце пам'яті про те, що трапилося з моїм містом» [7].

«Простір Синагог» за задумкою перегукується з Меморіалом жертвам Голокосту у Берліні – це й пам'ятник, і громадський простір. Така еклектика породжує дискусії. Противники цього підходу говорять про те, що місця пам'яті є насамперед меморіалами, а не місцями для відпочинку. Поєднання може бути незрозумілим для мешканців, адже простір не є цілком публічним, як, наприклад, парк чи площа, але не є й цілком приватним. Саме через це може виникати нерозуміння того, як у подібному просторі слід поводитися. Важливою є саморегуляція відвідувачів: що і де можна робити, а чого не можна. Втім, творці меморіалів можуть «запрограмувати» відвідувачів за допомогою організації простору [7].

Завданням медіа в контексті колективної / соціальної пам'яті, переживання трагічного досвіду виживання постає у спробі зробити ці історії видимими, почутими, побаченими.

На початку 2017 р. ізраїльський сатирик Шагак Шапіра запустив проект «Йолокост», у якому висловив свій протест проти людей, які роблять легковажні фото у Меморіалі пам'яті жертв голокосту в Берліні. Він зробив колажі: змінив на фотографіях Меморіал на зображення німецьких концтаборів. Назва проекту – це поєднання терміну «Голокост» і англійського акроніму «youlo» – you only live once (ти живеш лише один раз). Проект сприйняли по-різному. Хтось підтримав митця і наголошував,

що настільки вільна поведінка у місцях пам'яті неприпустима. Автор монумента архітектор з Нью-Йорка Пітер Айзенман, навпаки, у своєму коментарі для ВВС наголошує, що це насамперед громадський простір і місце для зустрічі та спілкування [7].

Події Голокосту знайшли свій відгомін і в літературі. Про це писали та пишуть як самі свідки, так і їхні нащадки. 2017 р. вийшов український переклад книги англійського юриста Філіпа Сендса «Східно-Західна вулиця». Його дідусь Леон свого часу жив у Львові і змушений був тікати звідси, аби уникнути переслідувань через національність. Філіп вперше приїхав до Львова у 2009-му як лектор, але відтоді почав досліджувати львівське минуле своєї сім'ї. Через сім років він видав книгу, яка була перекладена багатьма мовами і стала бестселлером [7].

Трансформація останніх десятиліть суттєво вплинула не лише на розвиток суспільних орієнтирів, але й на онтологію наукових пошуків, формування нових наукових парадигм, постановку нових теоретичних завдань, випрацювання поняттєво-категоріального апарату, що власне й визначає актуальність запропонованої розвідки.

На нашу думку, підґрунтям запропонованої концепції «постпам'яті» М. Гірш стало накопичення змін у провідних концепціях гуманітарних наук (лінгвістичний поворот), а також генераційні та політичні повороти (разом із постколоніальними та постдиктаторськими розвитком) з відповідним новим осмисленням подій Голокосту.

Поряд з осмисленням формування та функціонування пам'яттєвих смислів за умови тяглості історичного розвитку, вагомим є вивчення трансляції та репрезентації пам'яті за умов контингентності та криз. У процесі трансляції культурного досвіду стається «розрив», що упосліджує дезорганізацію соціальної / колективної пам'яті як символічної реконструкції минулого в сьогоденні та сукупності соціальних практик.

М. Гірш запропонувала концепт «постпам'ять» для позначення передачі спогадів між поколіннями, коли спогади тих, хто

вижив, залишаються з різних причин невідрефлексованими, а їхні нащадки, що не почули цих трагічних історій, можуть лише уявляти, як усе відбувалось. Сучасні дослідники дедалі частіше звертаються до «вторинних спогадів» – міркувань не очевидців, а їхніх дітей і онуків як трансляторів пам'яті про знакові події, пережиті їхніми рідними ще до їхнього народження, а отже, досліджують постпам'ять.

Досвід постпам'яті притаманний тим спільнотам, які пережили геноцид або інші форми дискримінації. Для України ця тема актуалізується не лише як пам'ять про Голодомор, а й у зв'язку із ситуацією повномасштабної фази російської агресії.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ассман А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика / пер. с нем. Бориса Хлебникова. Москва: Новое литературное обозрение, 2014. 328 с.
2. Ассман А. Простори спогаду. Форми трансформації культурної пам'яті. Київ: Ніка-Центр, 2012. 440 с.
3. Ассман Я. Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 368 с.
4. Вербицька П.С. Культурна пам'ять як чинник конструювання ідентичності в умовах трансформації українського суспільства. *Historical and Cultural Studies*. 2018. Vol. 5, № 1. С. 15–22. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/hcs_2018_5_1_5.
5. Гайналь Т.О., Даниляк Р.П., Кучера І.В. Механізми конструювання соціальної пам'яті. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*. 2022. № 5 (1). С. 18–25.
6. Даниляк Р., Гайналь Т., Кучера І. Підстави типології механізмів соціальної меморіалізації. *Грані. Науково - теоретичний альманах*. 2022. Т. 25. № 4. С. 24-29. URL: <https://doi.org/10.15421/172246>
7. Кобриневич М. Пам'ятати те, чого не бачили. (Пост)пам'ять про історію євреїв Львова. URL: <https://mistosite.org.ua/uk/articles/pamiataty-te-choho-ne-bachyly-postpamiat-pro-istoriiu-ievreiv-lvova>
8. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. Київ: Ніка-Центр, 2004. 184 с.
9. Кривда Н. Колективна пам'ять як чинник формування групової ідентичності. *Філософські обрії*. 2019. № 41. С. 60–76.
10. Кулик М. А. Функціонування образу в соціальній пам'яті. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2012. Вип. 55. С. 19–25.
11. Лозинская А. Марианна Хирш: «Есть разница между постпамятью и мобилизацией патриотических чувств» / интервью. Уроки истории. XX век. 2016. 21 октября. URL: <https://urokiistorii.ru/article/53499> (дата звернення: 02.12.2016).

12. Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. 328 с.
13. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / пер. із фр. А. Репи. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2014. 272 с.
14. Прошлое для настоящего: История-память и нарративы национальной идентичности: коллективная монография. Под общ. ред. Л.П. Репиной. Москва: Аквилон, 2020. 464 с.
15. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / [пер. з нім. В. Кам'янець]. Львів: Літопис, 2010. 358 с.
16. Соціологічна енциклопедія / укладач В. Г. Городяненко. Київ: Академвидав, 2008. 456 с.
17. Сторожук С. В., Гоян І. М., Федик О. В. Роль колективної пам'яті в процесі формування національної єдності: український вимір. *Гуманітарний часопис*. 2018. № 1. С. 11–22.
18. Фрейд З. О психоанализе. Пять лекций. Лекция 1. URL: <http://www.psychology-online.net/articles/doc-1151.html>
19. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память. *Неприкосновенный запас*. 2005. № 2–3. С. 8–27.
20. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / Пер. с фр. и вступ. статья С.Н. Зенкина. Москва: Новое издательство, 2007. 348 с.
21. Хірш М. Що таке постпам'ять. Чернівецький музей історії та культури євреїв Буковини. Опубліковано 29.01.2020. URL: <http://muzejew.news.org.ua/?p=1112&lang=uk>
22. Хітрова Т.В. «Пам'ять» як об'єкт дослідження соціальних комунікацій: дискусії щодо наукового статусу та предметних диференціацій. *Вісник ХДАК*. 2014. Вип. 44. С. 85–93.
23. Холокост и ГУЛАГ: что остается после памяти. URL: <http://gefter.ru/archive/17231>
24. Чернявська Л. В. Геноцид і постпам'ять у медіа реальності. Держава та регіони. *Серія: Соціальні комунікації*. 2022. № 4 (52). С. 17–24.
25. Шацька Б. Минуле – пам'ять – мит. Чернівці: Книги – XXI, 2011. 248 с.
26. Araújo A. L. Politics of Memory: Making Slavery Visible in the Public Space. New York, 2012. 296 p.
27. Baumeister F., Hastings S. Distortions of Collective Memory: How Groups Flatter and Deceive Themselves. *Collective memory of political events: Social psychological perspectives*. Mahwah, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates, 1997. pp. 277–294.
28. Cohen Paul A. History and popular memory: the power of history in moments of the crisis. Columbia University Press, 2017. 304 p.
29. Corning A., Schuman H. Generations and Collective Memory. University of Chicago Press, 2015. 272 p.
30. Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook / ed. by A. Erll, A. Nünning in collaboration with Sara B. Young. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2008. 449 p.
31. Ducharme L., Fine G.A. The Construction of Nonpersonhood and Demonization: Commemorating the Traitorous Reputation of Benedict Arnold. *Social Forces*. 1995. № 73 (4). P. 1309–1331.
32. Hirsch M. Postmemory. Postmemory.net. URL: <http://www.postmemory.net>
33. Hirsch M. Surviving Images: Holocaust Photographs and the Work of Postmemory. *The Yale Journal of Criticism*. 2001. Vol. 14. № 1. P. 5–37.

34. Hirsch M. The Generation of Postmemory. Poetics Today. *International Journal for Theory and Analysis of Literature and Communication*. 2008. № 29 (1). P. 103–128.
35. Kansteiner W. Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies. *History and Memory*. 2002. № 41. P. 179–197.
36. Memory and Political Change / ed. by A. Assmann and Shortt L. (ed.). New York, Palgrave Macmillan Memory Studies. 2012. 241 p.
37. Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories / ed. by A. Assmann and S. Conrad. London: Palgrave Macmillan UK, 2010. 265 p.
38. «Memory studies». URL: <http://journals.sagepub.com/home/mss>
39. Metzger F. Devotion and Memory – Discourses and Practices. *Kirchliche Zeitgeschichte*. 2018. № 31 (2). pp. 329–347.
40. Misztal B.A. Theories of Social Remembering. Maidenhead, Berkshire, England: Open University Press, 2003. 208 p.
41. Murray Martin J. Commemorating and Forgetting: Challenges for the New South Africa. University of Minnesota Press, 2013. 305 p.
42. Nora P. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*. Special Issue: Memory and Counter-Memory. University of California Press, 1989. Spring. № 26. pp. 7–24. URL: <https://www.jstor.org/stable/2928520>
43. Oakshott M. Rationalism in Politics and Other Essays. Indianapolis: Liberty Fund, 1991. XXVI. 556 p.
44. Olick J. The Politics of Regret: On Collective Memory and Historical Responsibility. New York: Routledge, 2007. 238 p.
45. Schuman H., Scott J. Generations and Collective Memories. *American Sociological Review*. 1989. January. Vol. 54. № 3. pp. 359–381.
46. Skarga B. Ślad i obecność. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002. 240 s.
47. The Collective Memory Reader / ed. by J.-K. Olick, V. Vinitzky-Seroussi, D. Levy. New York: Oxford University Press, 2011. 497 p.
48. Wawrzyniak J., Pakier M. Memory Studies in Eastern Europe: Key Issues and Future Perspectives. *Polish Sociological Review*. 2013. Is. 3 (183). pp. 257–279.
49. Wertsch James V. Voices of Collective Remembering. New York: Cambridge University Press, 2002. pp. 30–66.
50. Winter Jay. Remembering War: The Great War between Memory and History in the Twentieth Century. New Haven. CT: Yale University Press, 2006. 340 p.
51. Wolff-Powęska A. Pamięć wyzwolona, pamięć zniewolona. Kultura historyczna w procesie transformacji. *POLITEJA*. 2017. № 2 (47). S. 7–21.

СУЧАСНА НІМЕЦЬКА ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ: МЕТОДОЛОГІЧНІ КОНЦЕПТИ І НОВІ ВЕКТОРИ

У статті розглянуто головні етапи німецької політики пам'яті про Другу світову війну (1939–1945). Визначено понятійний апарат, який використовується німецькими дослідниками в проблемному полі «пам'ять», проаналізовані основні методологічні концепції («генераційних змін», «національної ідентичності», «постнаціональної ідентичності», «негативної пам'яті»). Виділено аспекти сучасних дискусій про нові вектори «культури пам'яті» під впливом процесів глобалізації та міграції, які формують поліетнічне суспільство Німеччини. Зроблено висновок про те, що «епоха змін», проголошена минулого року канцлером ФРН О. Шольцем, виявляється не тільки на політичному рівні в змінах зовнішньополітичних пріоритетів республіки, у внутрішніх економічних орієнтирах, але й у переосмисленні її політики пам'яті і «культури пам'яті» загалом. Російсько-українська війна змусила звернути увагу і на східноєвропейський вектор політики пам'яті, зокрема, злочини націонал-соціалізму на окупованих в роки Другої світової війни територіях Східної Європи.

Ключові слова: Німеччина, Друга світова війна (1939–1945), політика пам'яті, культура пам'яті, національна ідентичність, постнаціональна ідентичність.

Contemporary German Memory Policy: Methodological Concepts and New Vectors

The article examines the main stages of the German policy of commemoration of the Second World War (1939–1945). The author defines the conceptual apparatus used by German researchers in the problematic field of «memory» and analyzes the main methodological concepts («generational changes», «national identity», «post-national identity», «negative memory»). The article highlights aspects of contemporary discussions about new vectors of «culture of memory» under the influence of globalization and migration processes that shape Germany's multi-ethnic society. It is concluded that the «era of change» proclaimed by German Chancellor Olaf Scholz last year is manifested not only at the political level in changes in the republic's foreign policy priorities and in internal economic orientations, but also in the rethinking of its memory policy and «culture of memory» in general. The Russian-Ukrainian war forced us to pay attention to the Eastern European vector of memory politics, in particular, to the crimes of National Socialism in the territories of Eastern Europe occupied during the Second World War.

Keywords: *Germany, Second World War (1939–1945), policy of memory, culture of memory, national identity, post-national identity.*

З початком повномасштабної російської агресії в Україну 24 лютого 2022 р. в німецькому науковому дискурсі можна спостерігати новий етап рефлексій над власною «політикою пам'яті». Це особливо стосувалося такого її аспекту, як почуття вини за скоєні Німеччиною під час Другої світової війни злочини. Ігнорування східноєвропейських країн у зовнішній політиці призводило до релятивації відповідальності перед їхніми жертвами, а компенсаторні практики поширювалися на сучасну Росію, яка ототожнювалася з колишнім СРСР. Це створило «білі плями» в «політиці пам'яті» і суспільному просторі. Як і у випадку

із Ostpolitik наразі ми спостерігаємо певну зміну векторів, до чого поступово залучаються і професійні історики.

Насамперед необхідно визначити термінологічний апарат, з яким працюють німецькі дослідники з проблем «пам'яті», оскільки в багатьох сучасних дослідженнях зустрічаються їхні різні тлумачення. Важливою метою статті є також опис основних методологічних інструментаріїв, які використовуються в цих дослідженнях. І, нарешті, визначити ті елементи в німецькій «політиці пам'яті», які свідчать про зміну її сучасних векторів.

У німецькому науковому дискурсі, який працює з проблемами «минулого» і його репрезентації в сучасному, використовується декілька понять, які відрізняються як своїм змістовним наповненням, так і хронологічною констатацією. Першим із них є *Vergangenheitsbewältigung* («подолання минулого»), другий – *Vergangenheitspolitik* («політика пам'яті»), третій – *Erinnerungskultur* («культура пам'яті»). Зрідка зустрічається також термін *Vergangenheitsaufarbeitung* («опрацювання минулого»). Щоб уникнути плутанини зазначу, що перший термін був поширений у ФРН до 1985 р. і змістовно відносився саме до «примирення з минулим» через опрацювання негативного досвіду націонал-соціалістичного спадку, судових процесів проти нацистських злочинців тощо [13, с. 33]. Змістова різниця між «політикою пам'яті» і «культурою пам'яті» полягає в тому, що перший термін передбачає комплекс державно-регульованих заходів із збереження пам'яті і спроб встановити своєрідний суспільний консенсус щодо минулого (у даному випадку трагічного націонал-соціалістичного і, після 1990 р., також диктатури СЄПН), а другий – є ширшим і орієнтується передовсім на залучення до обговорення проблем «пам'яті» громадських установ і суспільства. «Абстрактний термін “культура пам'яті” стосується широкого спектру культурних практик, таких як збереження слідів, архівування документів, колекції мистецтва та реліквій, включаючи їх реактивацію за допомогою засобів масової інформації чи педагогіки. Культура пам'яті – це не лише пасивна “пам'ять для

зберігання”, вона включає вимір реактивації цього минулого та можливість його загального присвоєння як активної “функціональної пам’яті”. Це означає, що культура пам’яті створює структури участі, які уможливають таке індивідуальне та колективне переприсвоєння» [1, с. 26]. Однак, крім цього теоретичного визначення, існує також розуміння «культури пам’яті» у вузькому значенні, як «пам’яті про травми», запропоноване відомим американським філософом С. Нейман: «Термін “культура пам’яті” видається мені занадто евфемістичним: зрештою, тут йдеться не просто про збереження спогадів. У центрі уваги – пам’ять про травми, насамперед ті, що їх спричинила власна країна. Такі травми, ймовірно, ніколи не можна подолати, але з ними, як і з провиною, можна боротися, навіть якщо залишкове почуття провини залишається назавжди» [10, 11].

Необхідно зазначити, що ставлення німецьких професійних істориків до поняття «культура пам’яті» є доволі критичним. Зокрема, нещодавно у *Die Zeit* можна було прочитати: «Культури пам’яті загалом мають мало спільного з історією: вони використовують історію в політичних і моральних інтересах. Суспільства тепер стали більш множинними, однорідність, яка колись дозволяла говорити про культуру пам’яті в однині, відсутня. Це кінець. Культура пам’яті більше не може бути прописана державою. Суспільство стало надто різноманітним» [20].

У повоєнні роки процес «примирення з минулим» як самокритичне осмислення нацистського минулого, що згодом стало основою політичної культури ФРН, розпочався не у 1949 р., а від середини 50-х років ХХ ст. Спочатку на порядку денному стояли кримінальні переслідування воєнних злочинців, спостерігалась тенденція до масового відсторонення від злочинів націонал-соціалізму, амністія засуджених за військові злочини (особливо після того як 1951-го судові процеси були передані союзниками у відомство німецького судочинства), бажання припинити політичні переслідування і дистанціюватися від трагічного минулого з метою руху суспільства вперед. Фактично процеси де-

нацифікації були придушені. На цьому етапі у ФРН щороку виносилось від одного до двох десятків обвинувальних вироків за нацистські злочини. Тим часом багато суддів і прокурорів, які були звинувачені в нацистських злочинах, повернулися на свої посади, а німецька громадськість вимагала «закриття справ» і звільнення ув'язнених. Перший закон про амністію все ж таки був прийнятий у 1949 р., другий – у 1954 р. і, за найскромнішими підрахунками, звільнив від юридичної відповідальності десятки тисяч підозрюваних у скоєнні злочинів [8].

Сучасні німецькі дослідження звертають увагу на те, що ці питання можна зрозуміти лише в загальнонімецькій перспективі на основі порівняльних досліджень по лінії «захід-схід». Зокрема, А. Вайнке проаналізувала численні амністії та інтеграційні заходи на початку 1950-х років, а також прихильність до військових злочинців як загальнонімецьке явище. В обох німецьких землях правоохоронні органи в той час фактично зайшли в глухий кут. У 1960-х роках кампанії проти військових злочинців НДР надали вирішальний поштовх для посилення кримінального переслідування. «Таким чином, зміна пріоритетів у кримінальній політиці восени 1958 р. лише заклала основи для поступових психічних змін у західнонімецькому суспільстві, але аж ніяк не вказала на неї саму, як і теза про передбачуваний шоковий ефект ульмського процесу над айнзацгрупами, яка досі відстоювалася в літературі». Однак «неоднорідність мас окремих випадків» навряд чи дозволяє «узагальнити оцінки впливу німецького системного конфлікту на поведінку з нацистськими злочинцями» [16, с. 339, 355; 17; 18]. За існуючими підрахунками на території НДР в колишніх концтаборах Бухенвальді і Заксенхаузені та у в'язницях Баутцен і Торгау утримувалося до 180 тис. не тільки колишніх нацистських злочинців, але й противників комуністичного режиму та радянських громадян, які опинилися під час війни в Німеччині [6].

Лише після критики реінтеграції військових злочинців в державні структури ФРН знову почалася самокритична рефлек-

сія над нацистським минулим. Н. Фрай вважає, що тут важливу роль відіграли генераційні зміни. Зокрема, він виділяє три покоління, зміна яких сприяла поворотам і в «подолання минулого»: а) «функціональне покоління націонал-соціалізму», народжених приблизно у 1905 р., які займали відповідальні посади на початку «Третього рейху»; б) «покоління скептиків», народжених у 1925 р., і які брали участь у Другій світовій війні як солдати на фронті, зенітники, свідки бомбардувань німецьких міст союзною авіацією та вигнанці зі східних територій; в) діти війни, народжені близько 1945 р., покоління «68» [3, с. 411–412]. У середині 1960-х років «функціональне покоління», яке сприяло німецькій відбудові, фактично «вийшло на пенсію», а «покоління скептиків» після тривалого і болісного процесу повоєнного самоосмислення, зайняло провідні позиції в німецькому суспільстві. Те ж саме можна сказати і про середину 1980-х років, коли «покоління скептиків» змінило покоління «68». Ці генераційні зміни хронологічно визначають і змістовні зміни у «мирненні з минулим» та перехід до сучасної «політики пам'яті».

Звернімося до тих методологічних концептів, які є найбільш поширеними в німецькій історіографії в опрацюванні проблем «пам'яті». Про один із них – «генераційних змін» Н. Фрая – сказано вище. Цей методологічний інструментарій належить до соціальної історії, а отже спрямований на великі структури, дозволяє створити т. зв. «колективні портрети», а тому є універсальним. Водночас концепції «національної ідентичності» і «постнаціональної ідентичності» працюють саме в сфері досліджень «культури пам'яті», створюючи дві її конкурентні між собою форми.

Перша базується на понятті «негативна пам'ять», яке запропонував Р. Козеллек для позначення зосередженості суспільної пам'яті на державних і суспільних злочинах двох диктатур, що вона, за його визначенням, зберігає в пам'яті відразливе і небажане, навіть якщо останнє виступає проти цього. На його думку, пам'ять про злочини націонал-соціалізму також можна назвати «негативною», оскільки сукупність цих злочинів не мо-

же бути відтворена заднім числом через створення сенсу: жахливий первинний досвід жертв, не може бути «перенесений у пам'ять тих, хто не постраждав» [7, с. 24]. Ця концепція відображала ті зміни, які відбулися в німецькому суспільстві у 1980-і рр. і мала подолати культивовану союзниками-переможцями «колективну провину» та породжувала амбівалентне ставлення до злочинного минулого, створювала психологічний бар'єр, перекладала провину за злочини на «фюрера» та «поганих нацистів», а також почуття жертви (союзницьких бомбардувань німецьких міст, вигнанців із східних земель та ін.).

Змінити цю тенденцію намагалася історична політика за канцлера Г. Коля, запропонувавши німцям позитивний образ історії нації. Вона увійшла в резонанс із суспільними дебатами про ставлення до націонал-соціалістичного минулого після телевізійного серіалу «Голокост» (1979) [4, с. 373]. Постійну увагу суспільства привертав судовий процес над злочинцями табору смерті Майданек, який проходив у Дюссельдорфі з 1975 по 1981 р. А у 1983 р. в центрі громадського обговорення опинилася ювілейна дата – 50 років встановлення націонал-соціалістичної диктатури. «Більше, ніж будь-коли раніше, гітлерівську Німеччину зображували як колективну спільноту послідовників, а так звані звичайні люди 1930-х і 1940-х з'являлися як співзлочинці або, принаймні, як колабораціоністи, а не як жертви» [3, с. 416]. Символічним підсумком цих процесів стала відома промова президента Р. фон Вайцзеккера 8 травня 1985 р., де цей день вперше в історії «Боннської республіки» оголошувалося визволенням від націонал-соціалізму, а не як день поразки і німецької катастрофи. В історичній науці ці процеси були зафіксовані після відомої «суперечки істориків» (Historikerstreit) у 1986 р. під слоганом «Минуле, яке не минає». З цього моменту можна говорити про появу «культури пам'яті», або «перехід від комунікативної до культурної пам'яті», яка базувалася на чітко зрозумілому теоретичному положенні: «Національна пам'ять – ефективний запобіжник від відмирання та забуття. Історія присутня тією мірою, в якій вона обробляєть-

ся для самоуявлення нації та залишається предметом турботи суспільства загалом» [2].

Однак, як відзначають сучасні дослідники, «у наступні десятиліття ця емпатія та співчуття переросли у бажання ідентифікувати себе з жертвами, і не лише на індивідуальному, а й на соціальному рівні, з чого виросла своєрідна запозичена ідентичність – бажання відчувати себе близькою до жертв війни, експлуатації та несправедливості, тоді як винуватці та їхні діяння анонімізуються та засуджуються повсюдно. Спільнота пам'яті, що передається від покоління до покоління, простежується аж до 1990-х років і далі, яка знову повертається до формування власного образу «співпереживаючої жертви» (Gefühlten Opfers) [5, с. 20].

Концепція «постнаціональної ідентичності» є другою формою «культури пам'яті», яка намагається дистанціюватися від «страждань» і «жертв», будуючи безперервний ланцюг національної історії «успіху» і «гордості». Ще 2005 р. видатний німецький історик Г.-У. Веллер переконував у тому, що німці розпрощалися із власним націоналізмом з 1949 р. та з 1990 р. у «постнаціональній конституційній державі добробуту», усвідомлення неможливості повторення злочинів націонал-соціалізму і Голокосту вже вкорінене в демократичному німецькому суспільстві і знайшло відображення в конституції [1, с. 28]. І тут можна виділити декілька ґрунтовних причин, серед яких виділимо «генераційні зміни», створення постнаціонального німецького суспільства, процеси глобалізації і міграції.

Більшість первинних і сучасних свідків, які розповідали про націонал-соціалізм, Голокост і війну, вже померли, а покоління тих, хто народився під час і після війни, поступово відходить від політичних, економічних, культурних і соціальних функцій. Їхня ретрансляція пам'яті наштовхується на опір молодшого покоління, яке не вважає себе пов'язаною із злочинами націонал-соціалізму. Глобалізація, культурний трансфер і міграція лише посилює конфлікти у національно-орієнтованій «політиці пам'яті». «Як і більшість країн Західної Європи, Німеччина є

імміграційною країною яка включає населення, яке більше не може бути диференційоване за націями та етнічними групами. Відповідно, історична пам'ять все менше і менше звертається до національних чи етнічних історичних основ, оскільки невпинно зростаюча частка населення має інше сімейне походження і тому стикається з минулим, яке лежить за межами їхніх етнічних вірувань» [5, с. 22–23]. Схоже на те, що в «історії культур пам'яті» можна очікувати на зростання наукових досліджень в проблемному полі «Пам'ять і соціальна та етнічна сегментація суспільства».

У 2017 р. в Німеччині існувало 118 меморіалів нацистсько-го минулого і 85 меморіалів, присвячених диктатурі СЄПН [4, с. 378]. І за цим показником сучасна Німеччина є, за словами А. Ассман, «чемпіоном світу в пам'яті», і багато істориків у світі говорять про «німецький стандарт пам'яті DIN» [1, с. 24]. Про суперечливі підсумки «політики пам'яті» і «культури пам'яті» можуть свідчити дані соціологічного опитування, проведеного на початку 2020 р. на замовлення Die Zeit, у ході якого було опитано 1044 респондентів. 53% німців вважають за потрібне «підвести ризику під нацистським минулим», 77% переконані в тому, що не можна забувати про диктатуру і Голокост, 66% хотіли б знати більше про націонал-соціалізм, 59% вважають перебільшеним те, що їм на цю тему «чи не щодня докоряють ЗМІ» [14]. За даними опитування фонду «Пам'ять, відповідальність, майбутнє», проведеному у 2018 р., 69% респондентів відповіли, що серед їхніх предків не було учасників Другої світової війни. При цьому майже 95% учасників опитування підтвердили, що уроки історії в школі є дуже важливими для запобігання поверненню націонал-соціалізму [9].

Сьогодні ми спостерігаємо новий поворот в німецькій «культурі пам'яті» і навіть «Суперечки істориків 2». Робота з пам'яттю на основі концепту «постнаціональної ідентичності» створює нові виклики. Перш за все це визначення сингулярності Голокосту, яке стало основою німецькою «політики пам'яті», закріпленою на

законодавчому рівні, зокрема в законі Е. Штайна 1985 р. проти брехні про Освенцім. Як зазначив нещодавно історик М. Вільдт у цій дискусії «стикаються дві точки зору: деякі стурбовані тим, що основи західнонімецького погляду на історію похитнуться, якщо центральність Голокосту буде піддана сумніву. Інші вважають, що Німеччина повинна бути відкритою для інших згадок про минуле – адже багато людей мігрантського походження зараз належать до німецького суспільства, чії предки жили в інших регіонах за часів нацизму» [12]. Фактично йдеться про новий вектор в опрацюванні німецької пам'яті – її колоніальної історії. Виклики «глобального Півдня» і сучасна етнічна ситуація в Німеччині, зумовлена еміграційною політикою, на думку М. Вільдта, змінює форми і практики «культури пам'яті» в якій знання про європейську експансію і тиранію в неєвропейському світі мають бути доведені до рівня знання про Голокост [19].

У цьому контексті ми можемо говорити і про повільний розворот до німецької східноєвропейської пам'яті. На політичному рівні ми це бачимо в опублікованих 20 січня 2023 р. тезах владної СДПН з міжнародної політики «Соціал-демократичні відповіді світу, що зазнав потрясінь»: «У 20-му столітті значна частина Центральної та Східної Європи стала ареною великих страждань і злочинів проти людства, скоєних тоталітаризмом та імперіалізмом, що походили, насамперед, з Німеччини та Росії. Тому ми ще більше вдячні за внесок народів Центральної та Східної Європи у відновлення миру і свободи в усій Європі... Наша безпека і процвітання тісно пов'язані з безпекою і процвітанням держав Центральної та Східної Європи. Ревізіоністська та імперіалістична Росія вважає значну частину Східної Європи своєю сферою впливу. Путін ніколи не визнавав територіальну цілісність і політичний суверенітет багатьох східноєвропейських держав. Ми не звертали на це достатньої уваги до вторгнення в Україну» [15, с. 13].

«Епоха змін», проголошена минулого року канцлером ФРН О. Шольцем, виявляється не тільки на політичному рівні в змі-

нах зовнішньополітичних пріоритетів республіки, у внутрішніх економічних орієнтирах, а і в переосмисленні її політики пам'яті та «культури пам'яті» загалом. Методологічні концепції проблем «пам'яті», з якими працювали німецькі дослідники, зазнають значної трансформації. Концепти «генераційних змін», «національної ідентичності» і «постнаціональної ідентичності» ґрунтувались на сингулярності Голокосту і «німецької провини», формуючи її головне гасло – «Ніколи знову!». Однак глобалізація і потужні процеси міграції зменшили вплив національних основ в «культурі пам'яті», що призвело до її нового вектору – колоніального дискурсу і відповідальності Німеччини. Російсько-українська війна змусила звернути увагу і на східноєвропейський вектор політики пам'яті, зокрема, злочини націонал-соціалізму на окупованих в роки Другої світової війни (1939–1945) територіях Східної Європи.

Список використаних джерел та літератури:

1. Assmann A. Weltmeister im Erinnern. *Humanistische Union*. 2012. № 2. S. 24–32.
2. Assmann A. Erinnerungskultur: Vergangenheit, die nicht vergeht Erstellt. *Frankfurter Rundschau*. 28.01.2022.
3. Frai N. 1945–1949–1989: Dealing with Two German Pasts. *Australian Journal of Politics and History*. 2010. Vol. 56. № 3. pp. 410–422.
4. Hertfelder T. Opfer, Täter, Demokraten. Über das Unbehagen an der Erinnerungskultur und die neue Meistererzählung der Demokratie in Deutschland. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. Jahrgang 65, 2017. Heft 3. S. 365–393.
5. Jureit U. Gefühlte Vergangenheiten. *Humanistische Union*. 2012. № 2. S. 16–23.
6. Kleikamp A. Die Filialen des Gulag auf deutschem Boden. *Die Welt*. 15.07.2015. URL: <https://www.welt.de/geschichte/article144025411/Die-Filialen-des-Gulag-auf-deutschem-Boden.html>
7. Koselleck R. Formen und Traditionen. *Frei N.; Knigge V. (Hrsg.). Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München: C.H. Beck Verlag, 2002. S. 24.
8. Lahusen B. In Namen des Vergessens. *Die Zeit*. 2020. 23 Dezember.
9. Müller T. Opa war kein Nazi – oder doch? *Spiegel Geschichte*. 6/2022. URL: <https://www.spiegel.de/geschichte/opa-war-kein-nazi-oder-doch-a-c8b5acf9-0002-0001-0000-000207602147?context=issue>
10. Neiman S. Was kann man von den Deutschen lernen? *Die Zeit*. 11/2020. 6 März.
11. Neiman S. Learning from the Germans. Race and the Memory of Evil. Macmillan, 2019. 432 p.
12. «Niemand will in dieser Debatte den Holocaust eibnen». *Der Spiegel*. 22.10.2022. URL: <https://www.spiegel.de/geschichte/historikerstreit-2-0-niemand-will-in-dieser-debatte-den-holocaust-eibnen-a-4d90bafa-2b65-470d-9e08-381943a617f1>

13. Schwelling B. «Vergangenheitsbewältigungen» – aktuelle Entwicklungen und Perspektiven. *Humanistische Union*. 2012. № 2. S. 33–40.
14. Staas Ch. Das Ede der Selbstgewissheit. *Die Zeit*. 2020. 28. April. URL: <https://www.zeit.de/2020/19/erinnerungskultur-nationalsozialismus-aufarbeitung-deutschland-rechtsextremismus-umfrage/komplettansicht>
15. Sozialdemokratische Antworten auf eine Welt im Umbruch. Berlin, 20.01.2023. 23 s.
16. Weinke A. Die Verfolgung von NS-Tätern im geteilten Deutschland: Vergangenheitsbewältigungen 1949–1969, oder, eine deutsch-deutsche Beziehungsgeschichte im Kalten Krieg. Paderborn, 2002. 514 s.
17. Weinke A. «Allierter Angriff auf die nationale Souveränität»? Die Strafverfolgung von Kriegs- und NS-Verbrechen in der Bundesrepublik, der DDR und Österreich, in: Norbert Frei (Hrsg.), *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*. (Wallstein) Göttingen, 2006. S. 37–93.
18. Weinke A. Gewalt, Geschichte, Gerechtigkeit. Transnationalen Debatten über deutsche Staatsverbrechen im 20. Jahrhundert. Wallstein, Göttingen, 2016. 372 s.
19. Wild M. Warum Sie (wie die meisten) zu wenig über die Vergangenheit wissen. *Der Spiegel*. 28.08.2022. URL: <https://www.spiegel.de/geschichte/ukraine-krieg-und-erinnerungskultur-warum-wir-unseren-historischen-horizont-erweitern-muessen-a-a281fcff-cbb5-4393-a423-40800932f280>
20. «Versöhnung ist Quatsch». *Die Zeit*. 2023. № 04. URL: <https://www.zeit.de/2023/04/erinnerungskultur-deutschland-holocaust-nationalsozialismus>

УДК 990.1+130.2

В.В. Ільїн

доктор філософських наук, професор

ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ В КОНТЕКСТІ ДИСКУРСУ «ЗАБУТТЯ»: ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті поставлено проблему пам'яті у співмірності з феноменом забуття, що постає важливою умовою формування історичної пам'яті нації, її національної ідентичності та національного характеру. Пам'ять солідаризує націю, засновану на демократичному волевиявленні. Як духовний принцип, пам'ять

складається з двох елементів: один – в минулому, другий – в майбутньому. Підкреслюється, що саме забуття, а не прагнення до істини, складає основу конструювання національної пам'яті про Другу світову війну. Виділено сім типів забуття, три з яких розглядаються як позитивні практики «успішного забуття», а чотири – як негативні типи. Елемент забуття в історичній пам'яті про Другу світову війну обумовлює процес формування національної свідомості як умови національної ідентичності. Саме в такому контексті формується і стверджується національна пам'ять народу.

Ключові слова: пам'ять, забуття, нація, національна ідентичність, уявлена спільнота.

The Memory of the Second World War in the Context of the Discourse «Forgetting»: a Philosophical and Methodological Analysis

The article presents the problem of memory in accordance with the phenomenon of forgetting, which is an important condition for the formation of the historical memory of the nation, its national identity and national character. Memory consolidates a nation based on democratic self-determination. Being a spiritual principle, memory consists of the two following elements: one in the past, the other in the future. It is emphasized that it is forgetting, and not the desire for truth, that forms the basis of the construction of national memory of the Second World War. Seven types of forgetting are identified, three of which are considered positive practices of successful forgetting, and four are estimated to be negative types. The element of forgetting in the historical memory of the Second World War determines the process of formation of national consciousness as a condition of national identity. Within this context, the people's national memory is formed and affirmed.

Keywords: *memory, forgetting, nation, national identity, imagined community.*

Осмилення феномену історичної пам'яті про Другу світову війну актуалізує її важливий структурний елемент – пам'ять національну. Започатковує проблему «національної пам'яті» французький філософ і письменник Ернест Ренан. Він не займався цим питанням спеціально, і більше відомий як вчений-релігієзнавець. У довгому списку його праць найбільш значущими є семитомна «Історія походження християнства», яка включає знамениту роботу «Життя Ісуса», і п'ятитомна робота «Історія ізраїльського народу». Тим не менше майже кожний огляд досліджень національної пам'яті починається зі згадки його знаменитої доповіді 1882 р. в Сорбонні «Що таке нація?». У всякому випадку, це вірно для тих досліджень, які вивчають історію та пам'ять як інструменти формування національної ідентичності. Крім того, доповідь Е. Ренана здійснила значний вплив на теоретиків нації і націоналізму другої половини ХХ ст.

Позиція Е. Ренана полягала в запереченні етнографічних і філологічних теорій нації. Він заперечує розуміння Й.Г. Фіхте нації як природного і стародавнього феномену, як явища історичного. Для німецького філософа нація є сукупністю людей, які споконвіку живуть разом «у суспільстві й ненастанно відтворюють себе природно й духовно, а вся ця сукупність улягає особливому закону розвитку божистого в ній... Той закон чітко визначає і остаточно окреслює те, що отримало назву національного характеру народу» [1, с. 48–49]. Ті ж люди, хто не вірять в це, не зможуть мати національного характеру.

На противагу цій позиції Е. Ренан, який був послідовним республіканцем, обґрунтовував насамперед «право нації», оскільки її «бажання – єдиний законний критерій, до якого потрібно завжди повертатися. Своїми різними, часто протилежними, здібностями нації служать спільній справі цивілізації, всі вони вносять свій голос до великого концерту людства, що загалом є найвищою ідеальною дійсністю» [2, с. 119].

Нація являє собою солідарність, засновану на демократичному волевиявленні. Окрім політичних і фінансових інтере-

сів, націю об'єднує «душа», яку сьогодні потрібно розуміти як «ідентичність». Вона («душа») складається з двох «речей», що належать до минулого і майбутнього. «Нація – це душа, духовний принцип. З двох речей, які є, властиво, однією, складається душа, цей духовний принцип. Одна в минулому, друга – в майбутньому. Одна – це спільне володіння багатим спадком споминів, друга – спільна згода, бажання жити разом, користуватися спільним і надалі неподільним спадком» [2, с. 118].

Хоча Е. Ренан не розмірковував спеціально про протилежність пам'яті та історії, але для нього прогрес історичних досліджень пам'яті є небезпекою для національності, оскільки відкриває факти, які повинні бути і були забуті заради єдності нації. Найбільш цитована теза Ренана полягає в тому, що саме забуття, а не прагнення до істини, складає основу конструювання національної пам'яті. «Забуття, або, краще сказати, історичне заблудження, є одним з головних факторів свідомості нації. Жодний француз не знає, чи він бургунд, чи алан, чи вестгот; кожний громадянин Франції мусить забути Варфоломіївську ніч» [2, с. 110]. Нації необхідно забути про насильство, яке неминуче лежить в її основі, але пам'ятати «спільну славу і спільні втрати» – «разом страждати, насолоджуватися, надіятися, от що краще загальних митниць і кордонів, що відповідають стратегічним міркуванням» [2, с. 109].

Дослідниця даної проблеми А. Ассман, яка назвала Е. Ренана одним із основоположників національної пам'яті, виокремила чотири основні тези французького філософа, які можуть бути корисні для дослідження історичної пам'яті:

- «він підкреслював значення посилянь до минулого як найважливішої афективної скрепи для консолідації нації;
- він звернув увагу на те, що страждання і траур консолідують сильніше, чим тріумф і успіх;
- він вказав на конститутивне значення забуття для конструювання національної пам'яті;
- він проникливо відмітив розходження між науковим дослідженням і конструюванням історичної пам'яті» [3, с. 41–42].

Зазначені тези дійсно важливі для подальшого розвитку як теорії нації, так і для дослідження історичної пам'яті про Другу світову війну. Хоча не потрібно забувати, що виступ Е. Ренана в Сорбонні був не лише політичним кредо мислителя, але й геніальним інтуїтивним прозрінням. «Велике згромадження людей зі здоровим розумом і гарячим серцем витворює моральну свідомість, яка зветься нацією. Наскільки ця моральна свідомість доводить свою силу жертвами, що вимагають зречення особи на користь спільноти, настільки вона законна, вона має право на існування. Коли постають сумніви щодо кордонів, радьтеся з народами, які сперечаються. Вони мають право мати свою думку в цій справі» [2, с. 120].

Зразком прочитання промови Ренана, як поверхового, так і глибокого продуктивного, є два видання знаменитої книги «Уявлені спільноти» («Imagined Communities»), створеної в рамках конструктивістської парадигми нації. Її автор, політолог та історик Бенедикт Андерсон, в першому виданні своєї роботи, посилаючись на Ренана, відстоює тезу, що нація є результатом уявлення. Але через вісім років, у передмові до другого видання, признається у нерозумінні тексту французького вченого. Для виправлення помилки він написав новий розділ «Пам'ять і забуття» до другого видання своєї книги. Він являв собою обширний коментар не до першої фрази Ренана про спільність індивідів, які складають націю, а до її фінального положення: «Але суть нації полягає у тому, що у всіх індивідів було багато спільного і що всі вони забули багато» [4, с. 568].

Для розуміння міркувань Андерсона про роль пам'яті і забуття в його концепції нації потрібно означити, що він бачив в ній історичне й одночасно надзвичайно нове явище, яке існує тільки два останні століття. Він поставив питання: як культурний артефакт, що є виключно предметом уявлення, може змушувати людей не лише вбивати, але, що важливіше, віддавати свої життя за нього? Члени самої маленької нації ніколи не будуть знайомі зі всіма, кого вони включають в одну спільність з

собою, саме тому нація «уявлена». Водночас незалежно від фактичної нерівності та експлуатації людини людиною, які в кожній нації можуть існувати, «вона завжди мислиться як міцне, горизонтально організоване товариство» [4, с. 569].

Разом із тим Андерсон наголошує, що впродовж останніх двохсот років саме це почуття братерської єдності змушувало мільйони й мільйони людей не так убивати, як іти на смерть заради таких уявлених витворів. Ці втрати людського життя ставлять проблему, породжену націоналізмом: чому ці умоглядні витвори сучасної історії стали причиною таких колосальних жертв? З його точки зору, відповідь на це питання потрібно шукати в культурних коренях нації як продукту уявлення. Наприклад, Андерсон розглядав роль музею в процесі творення нації як уявленої спільноти. Також зробив ряд зауважень про те, як функціонує в національному уявленні практика могили невідомого солдата. При тому, що уявити могилу невідомого марксиста або ліберала неможливо.

Аналізуючи вимогу Ренана забути Варфоломіївську ніч і різню на півдні Франції у XIII столітті, Андерсон показав, наскільки насправді вона парадоксальна. Сам Ренан не вважав потрібним пояснювати слухачам, що таке Варфоломіївська ніч чи Альбігойські війни. Так само не бачив нічого дивного в тому, що люди можуть «пам'ятати» про події, які відбулися 300 і 600 років назад. За великим рахунком, його промова в Сорбонні сама була продуктом тієї стадії уявлення нацією себе, коли держава через масштабну історіографічну кампанію і школу зафіксувала вбивства як «родову історію». Заклик Ренана стосувався не подій, якими їх бачила сучасна йому історична наука, а того, як вони були відомі національній пам'яті, що формувалася в його час – братовбивчої війни між французами.

Розглядаючи промову Ренана як «типовий механізм пізнішого конструювання національних генеалогій», Андерсон поставив її в ряд з іншими подібними прикладами. Так, у США школа вчить молодих американців пам'ятати події 1861–1865

рр. як громадянську війну [5], а у Британії – молодих англійців не задаватися питанням, що саме завоював Вільгельм Завойовник [6]. Всупереч розповсюдженим трактуванням виступу Ренана як передбачення важливих для memory studies досліджень культурного забуття, в інтерпретації Андерсона воно перетворюється в симптоматичний артефакт французького національного проекту. Вимагаючи «забути», Ренан свідчить про те, що він «пам'ятає». Але і він сам, і його слухачі здатні до «спогадів» лише тому, що їх навчила цьому національна держава [4].

З нашого погляду, держава повинна цьому вчити. Адже не може єврейський народ забути Голокост під час Другої світової війни, який нацисти організували проти нього. Як можна забути цей страшний злочин під іменем «остаточного вирішення єврейського питання»? А чи може «забути» український народ Голодомор на початку 30-х років в Україні, організований тодішньою комуністичною владою? В результаті цієї садистської «організації» померли страшною смертю мільйони людей. Те ж саме стосується війни, яку «організувала» теперішня Росія проти України. Тисячі молодих українців, які загинули, захищаючи свою суверенну землю і свободу, ніколи не повинні піти в забуття. Сама ідея суверенності виникла в добу Просвітництва, і відтоді «нації мріють про своє визволення і про те, щоб з Божої волі воно прийшло якомога швидше. Обсяг і ознака цієї свободи є незалежна держава» [4, с. 569].

Сам Андерсон з аналізу тексту Ренана зробив два важливих висновки. По-перше, для існування нації «братовбивства» також важливі, як і наративи про стародавнє мирне співіснування. По-друге, «забуття», як його розумів Ренан, неможливе, якщо живі свідки. Дослідник підкреслював, що у 1882 р. ніхто не вимагав забувати події Паризької комуни 1871 р., хоча вони роз'єднали французів значно більшою мірою, ніж різанина католиками гугенотів у 1572 р. [4, с. 569–570], – зазначає Б. Андерсон.

Як пам'ять, так і забуття в контексті національної пам'яті самі по собі не є безумовно позитивними або негативними

феноменами. Англійський дослідник Пол Коннертон пропонує говорити про сім типів забуття, три з яких можуть бути розглянуті як позитивні практики «успішного забуття», а ще чотири відносяться до негативних.

Забуття по розпорядженню затверджується актом в ім'я інтересів усіх партій, щоб унеможливити розвиток наявного раніше конфлікту в нескінченну вендетту. Прикладом може бути текст Вестфальського миру, підписаного у 1648 р. по закінченню Тридцятирічної війни в Європі, в якому від усіх сторін вимагалось забути насилля, несправедливість та шкоду, завдані одне одному. Другим прикладом може бути проведені державою України заходи по примиренню бійців Радянської Армії і воїнів УПА, які під час Другої світової війни і після неї були по різні сторони барикад. Ці заходи набули особливої актуальності у перше десятиліття незалежності України.

Формою забуття по розпорядженню, яку Коннертон не виокремлює спеціально, але яка фігурує у міркуваннях інших дослідників, є амністія. Це коли помилувана людина або група людей «звільняються» державою від «поганої пам'яті» про неї [3, с. 65].

Установче забуття, яке слугує формуванню нової ідентичності. З точки зору Коннертона, важливою складовою ідентичності є відданість певним патернам поведінки. У їх формуванні ключову роль відіграють наративи, збережені колективною пам'яттю. Забуття стає частиною процесу формування нової пам'яті, яка засновується не лише на нових спільних спогадах, але і на умовчуваннях. У процесі установчого забуття виключаються певні деталі, які можуть заважати формуванню нової ідентичності. Наприклад, в сучасній Україні ряд фактів історії відносин з Польською державою підлягає іншій, ніж в радянський період, інтерпретації.

Анулювання як результат перенасичення інформацією. Сьогодні ми живемо в суспільстві, перенасиченому інформацією, і ця проблема в подальшому буде посилюватися. Отже,

завданням сучасної людини є забуття непотрібної інформації. Як приклад Коннертон наводить фізику, де до 75% цитованих робіт належать до створених в останні десятиліття і де відкриття колись великих фізиків стають завданням істориків науки, а не вчених-практиків.

Репресивне знищення. Прикладом може слугувати давньоримське прокляття пам'яті (*damnatio memoriae*), яке передбачало знищення матеріальних свідчень існування злочинця – статут, згадка в літописах і законах. Яскравим прикладом є намагання діячів радянської влади знищити пам'ять про старий режим, змінивши назви міст, вулиць, ліквідація пам'ятників, церков, вимога забути національних героїв тощо. Репресивне знищення минулого є характерною рисою всіх тоталітарних режимів.

Заплановане устаріння, створене ринковою системою, передбачає прискорення споживання, привілейоване положення нового і поступове витіснення з ринку старого, «морально застарілого» продукту. В результаті життєвий цикл товару стає дедалі коротшим, горизонт планування скорочується, а споживач перетворюється на нерозбірливу дитину, яка сьогодні забуває про те, що бажала вчора.

Мовчання приниження і сорому може розглядатися як частина спроби забути про речі, які неможливо виразити. В якості такого Коннертон розглядає зокрема мовчання про розгром, якого зазнала Німеччина наприкінці Другої світової війни. Його реальна історія не написана до цього часу. Формою забуття цього приниження стало, з його погляду, «економічне диво», котре стерло фізичні сліди розрухи [7, с. 34–48].

Дослідник Ф. Деліч виокремлює двох контрагентів колективної пам'яті та забуття: державу і суспільство. Протиставляючи раціональну і селективну пам'ять держави й емоційну, аксіологічну пам'ять суспільства, він зазначає: «Державна пам'ять – це пам'ять, яка культивує секретність і захищає основи свого існування за допомогою забуття... Пам'ять суспільства – це

пам'ять, яка перебуває в постійному русі, вона ніколи не буває остаточною, завжди прагне до безпам'ятства» [8, с. 67].

Таким чином, історична пам'ять про Другу світову війну містить в собі феномен забуття, що обумовлює процес формування нації, національної свідомості та національної ідентичності. Соціальне забуття можна зіставити із «нормальним» процесом індивідуального забуття, яке неминуче супроводжує пам'ять і навіть визначає її. Забуття як активна форма «не-діяння» неминуче веде за собою відповідальність. В деяких випадках саме забуття утворює і зміцнює соціальні зв'язки. Своєю чергою історична пам'ять є важливим соціальним і культурним ресурсом, оскільки здатна розпалювати ненависть або доводити до депресії. Важливим є не імператив «пам'ятай» сам по собі, а зміст пам'яті, її рамки. Саме в такому контексті і стверджується національна пам'ять народу, яка адсорбує потрібне і не потрібне, важливе і не важливе для свого подальшого поступу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Фіхте Й.Г. Обов'язки перед країною. *Націоналізм. Антологія*. Київ: «Смолоскип», 2000. С. 46–55.
2. Ренан Е. Що таке нація? *Націоналізм. Антологія*. Київ: «Смолоскип», 2000. С. 107–121.
3. Assmann J. Communicative and Cultural Memory. *Cultural Memory Studies: An international and Interdisciplinary Handbook* / ed. by A. Erll, A. Nünning. Berlin; New York: De Gruyter, 2010. P. 109–118.
4. Андерсон Б. Уявлена спільнота. *Націоналізм. Антологія*. Київ: «Смолоскип», 2000. С. 567–579.
5. Seton-Watson H. Nation and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism. Boulder, Colo.: Westview Press, 1977. 580 p.
6. Carruthers M. The Book of Memory. A Study of Memory in Medieval Culture. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 519 p.
7. Connerton P. The Spirit of Mourning: History, Memory and the Body. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. 178 p.
8. Delich F. The Social Construction of Memory and Forgetting. *Diogenes*. 2004. Vol. 51. № 1. P. 65–75.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ В КРАЇНАХ СВІТУ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК 913 (430) 316.27

А.Ю. Мартинов

доктор історичних наук, професор

ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ В ІДЕОЛОГІЧНОМУ ДИЗАЙНІ ПАРТІЇ «АЛЬТЕРНАТИВА ДЛЯ НІМЕЧЧИНИ»

У статті проаналізовано особливості політики пам'яті про Другу світову війну в ідеологічному дизайні партії «Альтернатива для Німеччини». До 2017 р. жодна ультраправа політична сила в Німеччині не мала шансів стати парламентською партією. Їхній ідеологічний багаж не резонував із суспільно-політичними настроями німецьких громадян. Федеральне відомство з охорони конституції здійснювало послідовну деконструкцію відповідних інституційних структур. Ситуація змінилась після європейської міграційної кризи 2015 р. Низовий партійний актив «Альтернативи для Німеччини» склали ренегати з великих народних партій «Соціал-демократів» і «Християнських демократів». До парламентських виборів 2017 р. «Альтернатива для Німеччини» унікала скандальних заяв щодо вичерпаності колективної відповідальності німців за Другу світову війну. Вибори бундестагу 2021 р. засвідчили факт існування стабіль-

ного електорату «Альтернативи для Німеччини». Партиїні активісти стали відвертіше висловлювати свої інтенції щодо пам'яті про Другу світову війну. Це дало привід поставити партію під регулярний моніторинг Федерального відомства охорони конституції. Але демократична процедура заборони діяльності партії в Німеччині є тривалою. Тому апологети відмови від німецької колективної відповідальності за Другу світову війну концентруватимуться навколо ідеологічної бази «Альтернативи для Німеччини».

Ключові слова: «Альтернатива для Німеччини», Друга світова війна, ідеологічний дизайн, колективна пам'ять.

The Memory about Second World War in the Ideological Design of Party «Alternative for Germany»

The article analyzes the features of the policy of commemorating the Second World War in the ideological design of the Alternative for Germany party. Until 2017, no far-right political force in Germany had a chance to become a parliamentary party. Their ideological baggage did not resonate with the socio-political attitudes of German citizens. The Federal Department for the Protection of the Constitution carried out successive deconstruction of the relevant institutional structures. The situation changed after the European migration crisis of 2015. The grassroots party activity of «Alternatives for Germany» was made up of renegades from the large people's parties «Social Democrats» and «Christian Democrats». Until the 2017 parliamentary elections, Alternative for Germany avoided scandalous statements about the exhaustion of the collective responsibility of Germans for the Second World War. The 2021 Bundestag elections proved the existence of a stable Alternative for Germany electorate. Party activists began to more openly express their intentions regarding the memory of the Second World War. This gave reason to put the party under regular monitoring by the Federal Office for the Protection of the Constitution.

But the democratic procedure for banning party activities in Germany is lengthy. Therefore, apologists for the rejection of German collective responsibility for the Second World War will concentrate around the ideological base of «Alternatives for Germany».

Keywords: «Alternative for Germany», World War II, ideological design, collective memory.

Вільний розвиток громадянського суспільства передбачає функціонування інститутів правової демократичної держави, ринкової економіки, плюралізм різних політичних сил, наявність вільної особистості. Принаймні після Другої світової війни у такій формі громадянське суспільство з певними національними рисами ствердилося у більшості демократичних європейських держав. Цей процес співпав із активізацією розпаду колоніальних імперій та успадкування від них проблеми адаптації економічних та політичних емігрантів до соціокультурних реалій країни прибуття. Вирішення цього завдання ускладнювалося помітними цивілізаційними розбіжностями між членами європейських громадянських суспільств та ціннісно-нормативними стереотипами поведінки багатьох емігрантів.

Узагальнюючи названі фактори, зазначимо, що вони стосуються передусім специфічного ставлення до європейської моралі, права, ринкової економіки, демократичної політичної системи. Наприклад, більшість членів європейських мусульманських громад у другому-третьому поколіннях ставлять під сумнів цінність секуляризованої моралі, символом чого стала політико-правова боротьба за право для мусульманок носити хіджаби та нікаби як символи ісламської ідентичності. Також триває боротьба за легалізацію у Європі правових норм шаріату, хоча вони прямо суперечать ліберальному баченню політичного та суспільного життя. Крім того, існує ще один привід до ціннісного конфлікту, який пов'язаний із неприйняттям фундаменталістських принципів поширення ринкової економіки на усі сфери суспільного життя.

Водночас, розвиток процесу європейської інтеграції поставив на порядок денний питання виникнення та розвитку європейського наднаціонального громадянського суспільства. Потужним поштовхом до цього стало створення спільних європейських інститутів, покликаних захищати інтереси європейців. Одночасно з цією тенденцією у більшості західноєвропейських держав виникає проблема неадаптованості емігрантських громад до умов життєдіяльності європейських структур громадянського суспільства. Інтенсивні потоки еміграції загострили питання пристосування нових європейських громадян до традиційних умов функціонування громадянських суспільств у Європі. Реакцією на це стало визнання правлячими європейськими елітами доцільності збереження насамперед національних громадянських суспільств, навіть за рахунок часткової відмови від проєкту поглиблення європейської інтеграції й посилення наднаціональних владних структур.

Процес європейської інтеграції у своїх кризових точках розвитку породжує різноманітні інверсійні тенденції, які спрямовані на протидію формуванню більш згуртованого Європейського Союзу як дієздатної моделі пост-національної демократії. Особливо наглядними ці явища стали після початку світової економічної кризи 2008 р. Відтоді помітно зростає рівень електоральної підтримки правих популістських політичних сил, які у багатьох країнах-членах Євросоюзу виступають проти домінування наднаціональних структур влади, критикують розмивання національної ідентичності, виступають проти перманентного прийому мігрантів і біженців, а також пропонують варіанти розбудови «закритих суспільств». Зокрема, впродовж 2010-х років поживився такий рух у більшості країн-засновниць процесу європейської інтеграції. Нагадаємо, що значні електоральні здобутки має «Національний фронт» Марін Ле Пен у Франції, представлена у італійському парламенті популістська партія Беппо Грілло «П'ять зірок», популярною у Нідерландах є партія Геерта Вілдерса, а у Бельгії «Влаамський блок». В Іспанії до кортесів пройшла попу-

лістська партія «Podemos» (іспанською «ми можемо»). Також популістські партії мають помітний політичний вплив у країнах Вишеградської четвірки і скандинавських країнах-членах ЄС. Крім того, кандидат від «Австрійської партії свободи» Норберт Хофер показав непоганий результат на президентських виборах 2016 р. у цій альпійській республіці. Варто згадати, що тенденція до правої популістської критики Євросоюзу відіграла свою роль у визначенні позиції британського електорату на референдумі щодо виходу з ЄС, який відбувся 23 червня 2016 р.

Федеративна Республіка Німеччина в переліку цих країн і тенденцій посідає особне місце. Насамперед тому, що ФРН традиційно вважається «мотором» процесу європейської інтеграції, країною, яка є найбільшим бенефіціаром від Спільного ринку ЄС та монетарного союзу. До кризи із біженцями 2014–2015 рр. вважали, що німецький середній клас залишається максимально лояльним до європейської інтеграції. Проте перебування при владі впродовж 2005–2009 рр. і 2013–2016 рр. «великих коаліцій» Християнських демократів і Соціал-демократичної партії Німеччини, здається, спровокувало бажання оновити політичний спектр країни, аби зробити вибір набагато ширшим. Адже змінюється й соціальна структура німецького суспільства. Помітно «розмивається» середній клас, який переходить у статус прекаріату (від англ. *непевний, ризиковий*). Прекарії не мають постійної роботи, позбавлені надійних соціальних гарантій, тому демонструють дедалі критичніший погляд на чинні суспільні норми і цінності. Саме цей маргінальний клас стає соціальною опорою популістських політичних сил не лише у ФРН.

Мета статті полягає у висвітленні особливостей політики пам'яті про Другу світову війну в ідеологічному дизайні партії «Альтернатива для Німеччини».

У 2010 р. німецький соціал-демократ Тіло Сарацин випустив книгу «Німеччина самоліквідується». На його думку, політика мультикультурності заперечує модерну німецьку ідентичність. Зазначений факт визнала бундесканцлер А. Меркель, яка реалізує

курс на пріоритет адаптації емігрантів до німецьких соціокультурних цінностей. Але цей надзвичайно складний процес залишається суперечливим та не може вважатися незворотним [1, с. 11].

Сам за себе говорить порядок дискурсу. Тому звернімося передусім до програми партії «Альтернатива для Німеччини» (АдН). Наприкінці червня 2016 р., коли парламентські і позапарламентські політичні сили ФРН готувались до осіннього раунду виборів у низці федеральних земель, партія «Альтернатива для Німеччини» оприлюднила свою програму. На сорока чотирьох сторінках викладено позицію партії з ключових питань. Цей документ складається з шести розділів: 1) Демократія та основні цінності; 2) Європа і Євро; 3) Внутрішня безпека та юстиція; 4) Зовнішня політика і безпека; 5) ринок праці і соціальна політика; 6) родина і діти. По кожному з цих пунктів «Альтернатива для Німеччини» має позицію, радикально відмінну від програмних поглядів парламентських партій. Зокрема, за основні цінності партія сприймає національну, а не наднаціональну демократію, виступає за проведення референдуму щодо відмови від «євро», наполягає на обмеженні кількості біженців, пропонує раз і назавжди відмовитись від проекту спільної європейської армії, пропонує захищати родинні цінності [2, с. 6–44]. Така партійна програма дала можливість партії «Альтернатива для Німеччини» перетягти на свій бік традиційний електорат широкого спектру парламентських політичних сил ФРН. Зокрема, мова йде про правоконсервативне крило Християнсько-демократичного союзу, правих соціал-демократів, частину виборців Вільної демократичної партії і навіть «Лівій партії», зокрема, тих виборців німецької «лівиці», які невдоволені «надмірним інтернаціоналізмом» «Лівій партії».

З метою консолідації своїх прихильників партія «Альтернатива для Німеччини» активно використовує соціальні мережі. За критерієм базових ідеологічних цінностей: традиції – безпека – нація партія «Альтернатива для Німеччини» цілком відповідає традиції правого консерватизму та ізоляціонізму, який

у особі Дональда Трампа був представлений у президентській виборчій кампанії 2016 р. у США.

Зрозуміло, що значна увага проблематиці ультраправого популізму приділяється науковцями ФРН. Професор новітньої історії університету Людвіга – Максиміліана (Мюнхен) Андреас Віршінг у монографії «Демократія і глобалізація. Європа з 1989 р.» звернув увагу на кризу традиційних парламентських партій ліво-правого ідеологічного спектру та проаналізував тенденцію до появи партій, які презентують інтереси так званого «прекаріату» (працюючих за наймом, але за відсутності стабільного контракту), тобто традиційною мовою соціальних наук маргіналів, які втрачають ознаки традиційних класів індустріальної доби [3, с. 118]. Зазначена тенденція також перебуває у фокусі уваги професора Гумбольдтського університету Берліну Херфріда Мюнклера, який у монографії «Влада в центрі. Нові завдання Німеччини в Європі» зазначає, що від Німеччини залежить прогрес Євросоюзу, тому власті країни мають ефективно вирішувати внутрішньополітичні проблеми, аби вони не послаблювали позиції країни на зовнішньополітичній арені [4, с. 19]. Колишній соціал-демократ Тіло Сарацин також вніс свою лепту у формування ідеології партії «Альтернатива для Німеччини». У 2012 р. він видав монографію під назвою «Європі не потрібне євро», яка стала програмним символом віри німецьких євроскептиків [5, с. 60].

Зауважимо, що відомий німецький арабіст Райнер Херманн у монографії «Кінцева станція Ісламська держава?» ставить питання про вплив трансформації країн Близького Сходу після революцій 2011 р. на Євросоюз. Скоріше за все, навіть всупереч виразно ліберальній орієнтації цього дослідника, його тези стають аргументами на користь розвитку ісламофобії у Німеччині, а отже й працюють на підтримку ідеології партії «Альтернатива для Німеччини» [6, с. 44].

Єврооптимісти в умовах російсько-українського конфлікту 2014–2023 рр. активно використовували конотацію вигідності

Росії розпаду ЄС, заради чого Кремль підтримує європейські ультраправі популістські партії [7, с. 87].

У вітчизняному науковому та політичному дискурсі тема появи партії «Альтернатива для Німеччини» поки що частково віддзеркалена лише у публіцистичній статті директора Інституту проблем Німеччини, заслуженого журналіста України Марії Копиленко, яка була опублікована у парламентській газеті «Голос України» під назвою «Чи стане “Альтернатива для Німеччини” справжньою альтернативою» [8, с. 7]. На думку цього автора, «загроза ісламського завоювання Німеччини настільки ж абсурдна, як і можливість відродження нацизму в цій країні». Утім, німецькі радикали вважають, що альтернатива полягає у тому, чи прийняти іслам, або проводити більш жорстку національно орієнтовану політику. Причому німецький історичний досвід періоду Веймарської республіки застерігає від поспішних прогнозів.

Історична і соціально-психологічна травма від поразки нацистської Німеччини у Другій світовій війні тривалий час визначала становище ультраправих політичних сил у цій державі. Розкол території Німеччини в умовах «холодної війни» спричинив до заборони партій цього ідеологічного напрямку на території Німецької Демократичної Республіки. Досить глибокою була й денацифікація у Федеративній Республіці Німеччині. Існування ультраправих за термінологією радянської пропаганди «неонацистських» партій було гарним приводом для звинувачень ФРН у реваншизмі та намірах переглянути підсумки Другої світової війни. Однак, ультраправі політичні партії відродились у ФРН в 1960-х роках, заповнивши таким чином усі прогалини ідеологічного спектру країни.

Після возз'єднання ФРН і НДР 3 жовтня 1990 р. сприятливіші умови для відродження ультраправих політичних партій були на Сході Німеччини. Депресивний стан економіки, стрімке зростання рівня безробіття, фрустрація та ностальгія за часами соціальної захищеності в НДР, відкритість об'єднаної

Німеччини викликам і ризикам процесу глобалізації спричинили збільшення кількості електорату ультраправих партій саме у нових федеральних землях Німеччини. Але цих партій було забагато, аби конкуруючи на одному електоральному сегменті вони були здатні подолати п'ятивідсотковий прохідний бар'єр до бундестагу. Найближче до цього бар'єру наближалась «Німецька народна партія» (НДПН). Зокрема, НДПН наполягає на запереченні історичного минулого, яке спирається на культ ексклюзивної провини німців. До речі, таке ставлення до історичної пам'яті досі є головним аргументом для ідентифікації німецьких ультраправих як «неонацистів». Натомість партія «Альтернатива для Німеччини» дистанціюється від війн пам'яті та закликає орієнтуватись на майбутнє, а не на минуле.

Визначення національної ідентичності стає ключовою проблемою для сучасної суспільної свідомості багатьох націй. Внаслідок цього актуалізується проблема соціальних цінностей як контрольних та мотивувальних інструментів особистості і суспільної поведінки. Водночас сучасний стан тотальної кризи традиційних соціальних цінностей створює чимало приводів для ціннісних конфліктів, які негативно впливають на соціальну солідарність, яка є однією із ключових гуманістичних цінностей для багатьох локальних цивілізацій та мультикультурних суспільств. Особливо «Партія зелених» закликає німців змиритись із «багатокольоровою» Німеччиною, що є темою для ідеологічних дебатів із партією «Альтернатива для Німеччини».

Найчастіше найбільші проблеми національних держав пов'язані не лише з економікою, політикою, або обороною, а передусім із кризою символічних систем. Про це, зокрема, свідчить квітневий 2013 р. процес над членами неонацистського терористичного підпілля, які вже на початку ХХІ ст. вбивали німецьких громадян турецького походження. Звичайно, хоча «Національно-демократична партія Німеччини» й не стала федеральною парламентською політичною силою, але залишається помітною структурою у своєму сегменті політичного спектру.

Після об'єднання Німеччини НДПН заперечує принципи мультикультурності та закликала депортувати неєвропейських емігрантів. Економічна частина програми спирається на соціальну критику капіталізму. Подоланню соціальної нерівності має сприяти ідея «німецької спільноти». На виборах 2009 р., зокрема, запозичуючи програмні положення інших партій, НДПН намагалася розширити коло своїх виборців. Державні патерналістські інтенції та заперечення лібералізму посприяли жорсткій централізації організаційної структури НДПН. Зокрема, для заснування земельних союзів потрібна згода та підтвердження президії НДПН. Фінансування діяльності партії здійснюється коштом членських внесків, пожертв, кредитів. У 1990-х рр. НДПН почала експансію в мережі Інтернет, намагаючись поширити свій ідейний вплив на молодь. На це була спрямована й ультраправа субкультура, що їй намагалися надати масового характеру.

На початку 1990-х рр. у ФРН було зафіксовано збільшення кількості правоекстремістських злочинів, спрямованих на створення т. зв. «національно звільнених зон». Радикалізація НДПН стала приводом для нових спроб заборони її діяльності. Але було взято курс на маргіналізацію ультраправих, завдяки чому на виборах бундестагу 1998 р. між собою конкурували три ультраправі партії. НДПН агітує проти вступу Туреччини до Євросоюзу. Особливістю виборчої стратегії НДПН на виборах бундестагу 2009 р. була орієнтація на російських німців-переселенців до ФРН. Суттєвою регіональною особливістю підтримки НДПН після об'єднання Німеччини стало закріплення партії у нових федеральних землях на сході. Справа про заборону НДПН у Конституційному суді лише додала їй популярності за рахунок безкоштовного піару. Зазначимо, що партія «Альтернатива для Німеччини», відмовившись від апріорі програшної неонацистської риторики, витіснила НДПН на політичний маргінес.

Отже, партія «Альтернатива для Німеччини» виникла у квітні 2013 р. як своєрідний протест проти засилля «великої ко-

аліції». На перших порах до цієї партії увійшли колишні члени Християнсько-демократичного союзу, які займають правішу позицію, аніж канцлер Ангела Меркель.

Партія «Альтернатива для Німеччини» на виборах до бундестагу 22 вересня 2013 р. набрала 4,7%, тобто трохи не добра-ла, аби подолати 5%-ий бар'єр представництва у бундестазі [9, с. 440]. Взимку 2014 р. у Дрездені виник громадський рух «Патріотичні європейці проти ісламізації Заходу» (ПЕГІДА). Після паризьких терактів у січні 2015 р. рух ПЕГІДА вийшов за межі федеральної землі Саксонія. Проти антиісламських ксенофоб-ських настроїв виступила Центральна рада євреїв у Німеччині.

Навесні 2016 р. прихильники партії «Альтернатива для Ні-меччини» консолідувались на загальних протестних акціях про-ти створення Трансатлантичної зони вільної торгівлі між ЄС і США [10]. Додатковим подразником стали новорічні події у багатьох містах-мільйонниках Німеччини, де біженців влашту-вали сексистські домагання до німецьких жінок. Цей негатив-ний фон не могли поліпшити офіційні заклики до демонстра-ції гуманізму і лібералізму щодо біженців [11, с. 3]. У підсумку зростаючою була динаміка голосування німецького електорату за партію «Альтернатива для Німеччини». Наприклад, на вибо-рах 13 березня 2016 р. у федеральні землі Рейнланд-Пфальц ця партія набрала 12,6% голосів, на виборах у Баден-Вюртембергу 15,1%, на виборах ландтагу Саксонії-Анхальт 24,3%. Четверто-го вересня 2016 року відбулися вибори до ландтагу найменш щільно заселеної східнонімецької федеральної землі Меклен-бург-Передня Померанія. Якраз до цієї виборчої кампанії феде-ральне міністерство внутрішніх Німеччини не зовсім «вчасно» підготувало рекомендації громадянам на випадок надзвичай-них ситуацій. Вони передбачають заклик, на випадок терак-тів або інших надзвичайних ситуацій, накопичення продуктів харчування і питної води з розрахунку на два тижні. Крім того, лунають прогнози щодо відновлення скасованої у Німеччині п'ять років тому загальної військової повинності. Також заго-

струється проблема, чи вибачать німці Меркель те, що вони більше не почуваються у безпеці, не в останню чергу через наплив біженців. Результат виборів за відносно низької активності виборців зафіксував перемогу соціал-демократів, але потужні позиції зайняли й популісти з «АдН».

На виборах до ландтагу східнонімецької федеральної землі Мекленбург-Передня Померанія «Альтернатива для Німеччини» 4 вересня 2016 р. отримала 20,8% голосів. Натомість на виборах до Палати депутатів космополітичного Берліну «АдН» набрала 17,6% голосів [12, с. 2]. Ліберально налаштовані науковці звинуватили правих популістів у вибудовуванні політики за рахунок спекуляцій на страхах виборців [13, с. 69]. Але не треба забувати, що ці страхи виборців сформувались внаслідок недостатньо ефективної політики традиційних демократичних політичних сил, орієнтованих на підтримку процесу глобалізації та європейської інтеграції. Тому без суттєвого уточнення політичних позицій парламентських політичних сил ФРН їм буде важко стримати посилення політичного впливу «АдН». Ідеологічний дизайн партії «Альтернатива для Німеччини» нагадує ідеологічний обладунок вішістського режиму у Франції.

У вересні 2017 р. мають відбутись чергові вибори до німецького бундестагу, які можуть радикально змінити політичний пасьянс у Німеччині. Соціал-демократична та християнсько-демократична партії плюс баварський християнсько-демократичний союз, які від осені 2013 р. утворюють «велику коаліцію» помітно втрачають очки у рейтингу популярності. Консервативний баварський християнсько-демократичний союз піддає дедалі потужнішій критиці політику партнерів по коаліції щодо прийому мігрантів. Поступово посилюються й протиріччя між соціал-демократами та християнськими демократами, зокрема, соціал-демократи вимагають визнати провальними переговори Євросоюзу зі США про створення трансатлантичної зони вільної торгівлі, натомість Ангела Меркель пропонує не рвати різко зв'язки зі США.

Загалом, третій термін Меркель на посаді канцлера Німеччини став найважчим за попередні два. Нагадаємо, що перший період на посаді керівника німецької федеральної виконавчої влади був для неї вдалим стартом та перетворив Меркель на найпопулярнішу жінку політика у світі. Навіть початок світової економічної кризи та суперечність щодо визнання незалежності Косово у 2008 р. не позначились негативно на загалом оптимістичному настрої виборців. Це дало можливість у 2009 р. замінити у «великій коаліції» соціал-демократів на вільних демократів та спробувати стимулювати експортний потенціал Німеччини. Завдяки вчасно проведеним структурним реформам вдалося залишити країну серед світових чемпіонів за показниками експорту товарів на світові ринки. Тоді здавалось, що навіть потреби термінового порятунку від банкрутства члена зони «євро» Греції, а також заворушення «арабської весни» 2011 р. не порушать німецької стабільності. Проте вже початок третього терміну перебування А. Меркель на посаді канцлера позначився подальшою дестабілізацією ситуації. Окупація Росією українського Криму, військово-політичне протистояння на українському Донбасі створили у Європі найбільшу кризу від часів розпаду колишньої Югославії. На цьому фоні Росія безпосередньо втручається у сирійську кризу, що провокує влітку 2015 р. мільйонні натовпи біженців у Німеччині.

Послідовній прихильниці ліберальних цінностей Меркель спочатку здалось, що Німеччина здатна впоратись із цією проблемою. Але дуже швидко стало зрозуміло, що при звичаєні працювати у стабільних умовах німецькі владні інституції ледь справляються із міграційною проблемою. Це негативно почало позначатись на рівні популярності самої Ангели Меркель. Після новорічного 2016 р. скандалу із поведінкою мігрантів у центрі Кельна настрої проти мігрантів тільки посилились. Внаслідок цього за результатами виборів до земельних ландтагів у Баден-Вюртембергу, Рейнланд-Пфальці та Саксонії-Анхальт до представницьких органів влади вперше увійшли депутати від

ультраправої популістської партії «Альтернатива для Німеччини». Причому їм поки що вдалося не повторити помилку своїх попередників на цьому ідеологічному флангу німецької політики, які занурилися у між фракційну боротьбу та втратили нагоду вийти на федеральний політичний рівень.

У вересні 2017 р. партія «АдН» стала третьою після Християнських демократів і Соціал-демократів парламентською політичною силою і головною опозиційною політичною силою. Політична активність «АфД» зосередилась на послідовній критиці ліберального політичного курсу «великої коаліції» на чолі з А. Меркель. Гучними були скандали із заявами регіональних земельних лідерів партії «Альтернатива для Німеччини» щодо заперечення німецької колективної відповідальності за Другу світову війну. Але навіть цей маргінальний дискурс щодо політики колективної пам'яті не відштовхнув достатньої кількості виборців від партії «Альтернатива для Німеччини». Зважаючи на це, у вересні 2021 р. згадана партія знову увійшла до бундестагу. Партія не отримала шансу на вихід із політичного гетто, адже нову правлячу коаліцію склали ліберально налаштовані соціал-демократи, партія зелених і вільна демократична партія.

23 листопада 2022 р. у м. Фульда відбувся установчий з'їзд нової партії «Альянс Німеччина» (Bündnis Deutschland), яка позиціонує себе лівіше за «Альтернативу для Німеччини» і правіше за партію зелених. Тобто згадана партія ідентифікує себе як правоконсервативний рух без репутації радикальних націоналістів. На думку активістів нової партії, «Альтернатива для Німеччини» загрузла у зв'язках з неонацистами та ізольована, а християнські демократи за роки правління А. Меркель стали надто лівими. На виборах «Альянс Німеччина» дебютував у травні 2023 р. під час електоральної кампанії в Бремені. Зрозуміло, що «АдН» сприймає нову партію як свого спойлера, покликаного відбирати голоси виборців, невдоволених чинною партійною системою в бундестазі [13, с. 1].

На виборах до німецького бундестагу у вересні 2017 р. партія «Альтернатива для Німеччини» стала третьою політичною силою з іміджем традиційної правоконсервативної партії. Однак до чергових парламентських виборів у вересні 2021 р. «АдН» почала дрейфувати на позиції ультраправої націоналістичної політичної сили з індикаторами, які стосуються маркерів неонацистської ідеології. Внаслідок цього партія «Альтернатива для Німеччини» опинилась під наглядом Федерального відомства охорони Конституції. Однак до заборони легальної діяльності партії ще далеко. Демократична процедура, хоча й заперечує свободу для ворогів свободи, але вимагає тривалого розслідування антиконституційної діяльності партії. Згаданий процес навряд чи закінчиться до чергової парламентської виборчої кампанії, але сам цей факт надає виразної маргінальності ідеологічним засадам та політичній практиці «АдН» як політичної сили.

Список використаних джерел та літератури:

1. Sarazin Tilo. The Man Who Divided Germany. URL: http://www.spiegel.de/international/topic/thilo_sarazin/
2. Programm für Deutschland. Das Grundsatzprogramm der Alternative für Deutschland. URL: www.afd-grundsatzprogramm-web-version.pdf
3. Wirsching Andreas. Demokratie und Globalisierung. Europa seit 1989. München, 2015. 245 s.
4. Münkler Herfried. Macht in der Mitte. Die neuen Aufgaben Deutschlands in Europa. Hamburg, 2015. 203 s.
5. Sarrazin Thilo. Europa braucht den Euro nicht. München, 2012. 462 s.
6. Hermann Reiner. Endstation Islamischer Staat? München, 2015. 144 s.
7. Hans Peter Kries, Takis Pappas (Hrsg.). European Populism in the Shadow of the Great Recession. Colchester, 2015. 378 p.
8. Копиленко М. Чи стане «Альтернатива для Німеччини» справжньою альтернативою. *Голос України*. 2016. 28 вересня.
9. Fischer Jahrbuch. Fact Handbuch. Berlin, 2014. 680 s.
10. TTIP – Transparenz, die keine ist. URL: <http://www.sueddeutsche.de/wirtschaft/ttip-papiere-ttip-transparenz-die-keine-ist-1.2976495>
11. Richter Michael. Fluchtpunkt Europa. Hamburg, 2015. 241 s.
12. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. 2016. 12 September.
13. Wodak Ruth. Politik mit der Angst. Zur Wirkung rechtspopulistische Diskurse. Wien, 2016. 254 s.
14. Neue konservative Partei gegründet. URL: <https://www.tagesschau.de/neue-konservative-partei-gegruendet.html>

Л.Д. Чекаленко
доктор політичних наук, професор

ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ В РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА: ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС

Республіка Польща зазнала катастрофічної поразки у Другій світовій війні: вона була позбавлена державності, кількох мільйонів громадян та економічного потенціалу. Польща і поляки, як жодна країна Європи і як жоден європейський народ познала всю глибину приниження людської гідності через нищення загарбниками на польській землі усього живого під час Другої світової війни.

Здавалось, що історична людська пам'ять про скоєні гітлеризмом злочини під час Другої світової війни примирила різні політичні сили польського суспільства, відверте протистояння яких децю вибухло у період перебування Польщі під радянською «опікою», тобто у радянському «таборі соціалізму» (1944–1989). У ті часи Польща не могла дозволити собі говорити на повний голос проти злочинів фашизму, оскільки подібні злочини чинилися і «визвольницькою» країни – радянською армією в різні історичні періоди під час загарбання польських земель.

У 1990-ті роки Республіка Польща утверджувала свою незалежність, розбудовувала систему безпеки держави в її просуванні до членства в НАТО (1999). Кінець минулого і початок нового тисячоліття позначився у країні широкомасштабною підготовчою роботою для досягнення відповідних критеріїв європейської інтеграції польської економіки, широким спектром реформування внутрішньої політики і внутрішнього стану польської держави, подоланням негативів в різних сферах життєдіяльності Польщі і самих поляків.

Досягнення критеріїв участі в європейському об'єднанні і реалізації вимог європейського інтеграційного простору завершилось успішним приєднанням країни до Європейського Союзу (2003).

Ключові слова: історична пам'ять, табір соціалізму, анти-семітизм, пошук ворогів, німецьке відшкодування.

The Memory of the Second World War in the Republic of Poland: Historical Discourse

The Republic of Poland suffered a catastrophic defeat in the Second World War: it was deprived of statehood, several million citizens and economic potential. Poland and the Poles, like no other country in Europe and like no other European people, experienced the full depth of the humiliation of human dignity due to the destruction of all living things on Polish soil by the invaders during the Second World War.

The historical human memory of the crimes committed by Hitlerism during the Second World War reconciled the various political forces of the Polish society during the period when Poland was under Soviet «guardianship», that is, in the Soviet «camp of socialism» (1944-1989). At that time, Poland could not afford to speak out loud against the crimes of fascism, since similar crimes were also committed by the country's «liberator» – the Soviet army in various historical periods during the occupation of Polish lands.

In the 1990s, the Republic of Poland asserted its independence, developed the state's security system in its advancement to NATO membership (1999). The end of the past and the beginning of the new millennium were marked in the country by large-scale preparatory work to achieve the relevant criteria for the European integration of the Polish economy, a wide range of reforms of domestic policy and the internal state of the Polish state, overcoming negatives in various spheres of life in Poland and the Poles themselves.

Achieving the criteria for participation in the European union and the implementation of the requirements of the European integration space were ended with the country's successful accession to the European Union (2003).

Keywords: *historical memory, camp of socialism, anti-Semitism, search for enemies, German reparations.*

У статті авторка розкриває вияви післявоєнних «битв за минуле» в сьогоденній Республіці Польща. Особливі акценти історичної пам'яті поляків зосереджені на кількох питаннях, які і сьогодні вносять певний дисбаланс в суспільні відносини в країні, розхитують усталену схему взаємодії і взаєморозуміння різних верств населення і політичних груп із владою, сіють недовіру і підозру одне до одного і шукають ворогів там, де їх апріорі не може бути.

Тематика історичного дискурсу в сучасній Польщі зосереджена насамперед на етимології застосування поняття «польський» як, наприклад, «польські табори смерті»; пошуків коренів польського антисемітизму; на обговоренні злочинів проти власних громадян політичних керівників країни періоду «соціалізму»; на пошуку винуватців економічних і політичних криз, що з особливою силою поширюється і заявляє про себе напередодні чергових виборів до влади.

Спираючись на аналіз широкого кола історичних джерел і архівних матеріалів, досліджено правомірності застосування етимології поняття «польський»; витоки польського антисемітизму; виявлено причини пошуку «ворогів» і винуватців політичних і економічних криз; проаналізовано польський дискурс щодо злочинів урядовців проти польських громадян у період побудови соціалізму; опановано інформацією щодо претензій Польщі до Німеччини за завдану шкоду під час Другої світової війни.

Польська історіографія щодо порушених питань насичена низкою різнохарактерних публікацій, серед яких наукові монографії, статті, інтерв'ю, матеріали конференцій тощо. У широ-

кому загалу наукових і популярних робіт переважають збірки наукових статей за зазначеними темами, що, вірогідно, викликано складністю пошуку і аналізу архівних джерел, процесу написання, публікування об'ємних історичних матеріалів. Інтерес до згаданої тематики в польському науковому середовищі посилювався з 2012–2013 рр. і саме на цей період припадає найбільша кількість опублікованих праць за наведеною тематикою.

Перші дослідження актуального публічного дискурсу ХХ ст. хоча й були написані, але найчастіше потрапляли до «кошика» чи публікувались в еміграційних виданнях. В країні вони з'явилися тільки на зламі 1960–1970-х рр. Безпосереднім приводом для розгортання подібних досліджень стала широка антисемітська та антиінтелігентська пропагандистська кампанія 1968 р., головним чином спрямована проти польських гуманітарних еліт. Проте ширшої читацької аудиторії всі попередні видання досягли лише після падіння комунізму (1989).

Серед колективних робіт з історичної пам'яті в Польщі привертає увагу двомовна (польська і німецька) збірка наукових статей «Пам'ять-дискурс-ідентичність» («Pamięć-dyskurs-tożsamość. Rozważania interdyscyplinarne») за науковою редакцією Дж. Годлевич-Адамець і Д. Вишикевич, що побачила світ 2018 р. Тематика статей охоплює доволі широкий спектр проблем: від конкретних теоретичних засад і проявів дискурсу з питань історичної пам'яті до аналізу походження і наповнення його складових. Автори статей переважно увагу зосередили на паралельному польсько-німецькому дискурсі у сфері культури – в літературі, кіно, малярстві тощо. Двомовний том, який є частиною вагомого меморіального доробку, що роками привертає увагу представників різних дисциплін, є записом роздумів про стан людини і світу в контексті польського та німецького дискурсів пам'яті пост-культури війни. Автори звертаються до категорії пам'яті в публічному та приватному вимірах, різнопланово представляють питання трансформацій та перетворень пам'яті, до взаємозв'язків та взаємопроникнення літератури,

музики, мистецтва та сучасних медіа. Видання містить тексти германістів та полоністів, істориків та мистецтвознавців з Польщі, Німеччини та Іспанії [1].

Історичним етапам розвитку дискурсу в польському суспільстві присвячена монографія Кшиштофа Р. Подемського «Дослідження польського публічного дискурсу II RP, PRL I, III RP» [2]. В роботі автор проаналізував низку польських видань з 1989 р., присвячених публічній комунікації / публічному дискурсу / політичній мові. При цьому зосередився на науковому аналізі політичних і журналістських текстів. У рамках цього огляду виокремлено внутрішній публічний дискурс (про Польщу) та зовнішній публічний дискурс (про інші країни). Розгляд польських питань викладено в хронологічному порядку періодів розвитку періоду Народної Польщі – до Республіки Польща.

Маріуш Менз (Mariusz Menz. *Polska historia szkolna jako dyskurs wiedzy (wybrane przyklady)* [3] проаналізував рівень насичення фактичним матеріалом польські підручники з історії і дійшов висновку, що шкільна історія повністю присвячена сучасній історичній політиці влади, а не розвитку польської держави. Автор висуває тезу – посилаючись на Мішеля Фуко – що така наука – завжди є дискурсом влади. Як приклад, він наводить історичну інформацію про минуле Польщі – прийняття хрещення князем Мешком, який, залежно від мінливих політичних, соціальних і, меншою мірою, культурних контекстів, був представлений у шкільній освіті схематично, як зникла ознака часу – *signum temporis*. Поза підручниками, як доводить автор, шкільні програми викладання історії також відображають зміну задач і цілей історичної політики можновладців. Шкільну історію як дискурс влади автор вважає доволі міцною і всемогутньою, щоби цьому якось протистояти.

М. Менз згадує про сучасний підхід німецьких істориків у висвітленні дискурсу з актуальних питань минулого, зокрема й Голокосту. Звертає увагу на дослідників німецької історії Chael Stürmer і Klaus Hildebrand, які навіть «поставили під сумнів

центральну роль Голокосту як негативного засновницького міфу Федеративної Республіки Німеччина» [4]. Тим самим, вони привернули увагу до болючого і вкрай важливого питання післявоєнної Німеччини. До того ж викликали дискусію про необхідність наголошувати на тих аспектах німецької історії, які мали б дати німцям хоч трохи почуття гордості за власне минуле, а не лише постійного нагадування їм про німецьку провину та сором за власну історію.

Однак, вживаний термін «історична політика» часто критикується обома сторонами – за його зневажливий характер. У свій час цей термін увели до дискурсу ліві німецькі інтелектуали (наприклад Юрген Габермас), які вважали постулати своїх консервативних колег ревізіоністськими. Автор дійшов висновку, що своєрідний діалог між дискурсом пам'яті та дискурсом пізнання доводить, що історія, як наука і як шкільний предмет є дискурсом влади. І це не лише риса недемократичних режимів. Щоб переконатися в цьому, варто прослідкувати за змінами, які відбулися, відбуваються (і відбуватимуться!) у шкільній історичній освіті Третьої республіки. Вони дуже повчальні. Тому історія не обов'язково є вчителем життя. Це радше життя, яке пише історію – особливо політичну історію. При цьому нагадаємо, що у Польщі термін «історична політика» з'явився на початку ХХІ ст. і став важливим пунктом у програмі керуючої країною партії «Право і справедливість» [4].

Дослідниця німецько-польських відносин А. Wolff-Powęska присвятила низку праць питанням Другої світової війни, а саме «образу нацистської доби» [5]. Визначальною ідеєю авторки є необхідність «створити тверезий образ нацистської доби», до якого також можна «включати все і нічого» Її роботи показують нам, наскільки багатогранним, багатим на факти та почуття, і наскільки складним був і залишається нацистський фрагмент німецької «пам'яті» – чи, можливо, «забуття» – останніх вісімдесяти років.

Варто також зазначити, що авторка доволі оптимістично дивиться на нову добу після 1989–1990 рр. винятково пози-

тивного польсько-німецького співіснування та його майбутнє. Саме така її оцінка викликає широку критику в польських наукових колах. Крім того, авторка намагається обмежити проблему боротьби Німеччини з темрявою нацистського минулого виключно злочинами Голокосту. В цьому випадку дослідниця обмежуються лише питаннями, пов'язаними зі знищенням європейських євреїв. З таким одновимірним трактуванням злочинів націонал-соціалізму радше слід сперечатися. І це особливий обов'язок польських істориків. Можна також посперечатися з думкою авторки, що «пам'ять про Голокост» стала «засновницьким міфом Берлінської республіки» [5, с. 484].

Andrzej Szabaciuk у книзі «Сек'юритизація дискурсу про минуле як виклик з погляду відносин між Україною та Польщею» (*Sekurytyzacyjny dyskurs o przeszłości jako wyzwanie z punktu widzenia stosunków Ukrainy i Polski*) [6] вважає за необхідне активніше залучати дискурс для віднайдення консенсусу українців і поляків з проблемних питань історії двох країн. Автор запропонував для цього провести сек'юритизацію дискурсу про минуле з точки зору конструктивізму. І прослідкувати, як визначення чужого історичного наративу (як екзистенційної загрози) може вплинути на внутрішні відносини та зовнішню політику країни. Проблема відмінностей у сприйнятті власного минулого мала значний вплив на польсько-українські відносини практично з часів розпаду Радянського Союзу. Молода Україна, як і Польща, переживала в цей час розквіт історичних досліджень. Досі всього цього не можна було публікувати через комуністичну превентивну цензуру, був обмеженим доступ до архівних матеріалів і окремих книжок. Нагляд за викладанням історії та роботою історика мав ключове значення з точки зору державного апарату, який ставив собі за мету контролювати дискурс про минуле.

Політиці історії та політиці пам'яті в Європі присвячена монографія Rafał Chwedoruk «*Polityka historyczna w Europie*» [7]. Автор пропонує власну періодизацію етапів історичної політи-

ки в післявоєнній Європі. Першу називає фазою національної реконструкції, коли в багатьох країнах створювався міф про «національну жертву» та рух опору. З 1950-х років настала «епоха мовчання», коли суперечності воєнного часу ігнорувалися в державній політиці. Наступною фазою став період «перегортання пам'яті», яка досягла апогею в 1970-ті роки. Політичні зміни призвели до самокритики в оцінці ставлення до власної нації. Наприкінці 1970-х розпочався «консервативний поворот» і «повернення нації», що означало повернення до героїзації власної нації та відродження націоналістичної міфології, подібної до тієї, що була у XIX ст.

Поза періодизацією автор розглядає основні дискурси історичної політики в Європі ХХІ ст. Серед них проблеми перегляду оцінки Другої світової війни, інтернаціоналізація пам'яті про Голокост, посттоталітарні дискурси, постколоніальний дискурс.

Російському культурно-ідеологічному дискурсові присвячене дослідження Aleksandra Synowiec «Образ Росії в культурно-ідеологічному дискурсі» [8].

Серед робіт провідних польських дослідників привертає увагу монументальне наукове видання «Війна і пам'ять» (*Wojna i Pamięć. Czasopismo Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku*) – журнал Музею Другої світової війни в Гданську, яке виходить від 2018 р. Темою випуску 2021 р. № 3 була окупація Східної Європи та її наслідки. Автори статей зосередилися на окремих питаннях цього тематичного твору, торкаючись багатьох цікавих деталей. Рефреном випуску 2021 р. [9] стала ідея необхідності розкривати злочини проти людяності, що були вчинені під час Другої світової війни. Покликанням істориків, підкреслюється у виданні, є обов'язкове нагадування про звірства німецьких і радянських окупантів. Це є обов'язок як істориків загалом, так і Музею Другої світової війни як науково-дослідної установи, що переслідує просвітницькі цілі. Східна Європа стала ареною безпрецедентних актів варварства, геноциду та дегуманізації, вчинених Радянським Союзом і Німеччиною в 1939–1945 рр. Події,

що відбувалися в той час, незважаючи на роки, що минули, залишаються невизнаними або мало дослідженими. На сторінках цього тому йдеться про окупацію Східної Європи: про спецпереселенців і депортацію вглиб СРСР, про масштаби діяльності обох окупантів, про ліквідацію німцями слідів злочинів у Білорусі, а також про німецькі і радянські злочини проти поляків.

На особливу увагу заслуговують наукові розвідки професора Вроцлавського університету Володимира Сулейя «Польська пам'ять Холокосту» (Vłodzimierz Suleja. Polska pamięć Zagłady) [10]. Можна погодитись із автором, що колективної пам'яті про роки Другої світової війни ніколи не буде. Ця пам'ять є синтезом окремих спогадів, що виступають у різних варіантах, які визначаються часом і місцем, оточенням та індивідуальними умовами життя під час окупації. Адже враження будуть різними, а значить і форма пам'яті у жителя Східних Кресів і центральної Польщі, в'язня концтабору і радянського ГУЛАГу, партизана і солдата з Тобруку, втікача з гетто і селянина із забутого світом села не збігатимуться. Жодних досліджень з цього приводу в Польщі досі не проводилося.

Пам'ять про минуле є важливим, фактично ключовим елементом історичної свідомості. Поки що немає загальноприйнятого визначення цього розпливчастого поняття, але ця тема полеміки та суперечок виглядає зайвою. У поляків, підкреслює історик, у колективній пам'яті про Другу світову війну домінують і донині переплітаються два образи – мученицький, наповнений стражданнями, а також героїчний, пов'язаний з воєнними зусиллями як в країні, так на всіх фронтах, де були польські солдати. В польському суспільстві поступово окреслилася радикальна версія чіткого уявлення, що зберігається в колективній пам'яті. Однак, нова, комуністична влада намагалася перекреслити усі ті елементи героїчного образу, які вкоренилися в народі. Тільки після 1956 р. почався поступовий процес засвоєння окремих пам'ятних подій і традицій, які до того часу заперечувалися.

Серед публікацій українських авторів робіт, присвячених сучасній тематиці і дослідженню польського дискурсу історії пам'яті, немає. Отже, подана розвідка на зазначену тематику проф. Чекаленко Л.Д. є першою в дискурсі про стан історичної пам'яті Польщі новітнього часу.

Зі здобуттям статусу повноправного учасника НАТО (1999), із приєднанням до Європейського Союзу (2003), польське суспільство зосередило свою увагу на нерозв'язаних свого часу проблемах історичної пам'яті.

З особливою силою розгорнувся національний дискурс історичної пам'яті щодо участі Польщі у Другій світовій війні, польсько-єврейських відносин і навіть відповідальності Польщі за Голокост євреїв під час Другої світової війни тощо.

Таким чином, післявоєнні «битви за минуле» в Польщі сьогодні зосереджені на питаннях:

- правомірності застосування етимології поняття «польський», як, наприклад, «польські табори смерті»;
- питанні польського антисемітизму;
- пошуку «ворогів» і винуватців політичних і економічних криз;
- розкритті злочинів колишніх урядовців при владі проти польських громадян у період перебування Польщі в так званому «таборі соціалізму»;
- на відшкодуванні Німеччиною «боргів» перед Польщею за завдану шкоду під час Другої світової війни тощо.

Інформаційна кампанія із згадуваних проблем розпочалась безпосередньо з дискурсу застосування історичної термінології, яка, на переконання польських інтелектуалів, не відповідала історичній правді. Неабияке незадоволення і спротив польського суспільства викликали назви таборів смерті, політики щодо єврейського населення, врешті і самого Голокосту з використанням терміну «польський». Тобто назви польським іменем і польською належністю, як «польські табори смерті», «польська антиєврейська політика», «польський Голокост» тощо. Існуючу

практику визначили, як спробу звинуватити Польщу в Голокості, фальсифікацію історії та свідомий підрив міжнародного іміджу польської держави.

Запевнень порушників домовленостей у відсутності злих намірів, які надаються практично після кожного втручання польської сторони, видається недостатнім. Їх не можна вважати правдивими, якщо вони знову і знову з'являються в тих самих ЗМІ. Це пов'язано, як вважається, або з умисними діями, або з неякісною роботою журналістів. Деякі заяви журналістів іноземних ЗМІ ображали поляків, хоча автори інформаційних кліше стверджували, що вони посилаються на географічне значення прикметника «польський». Таку аргументацію розкрили польські інтелектуальні кола, які боролися за припинення використання цих термінів. Було слушно стверджено, що така аналогія не використовувалася в дослідженнях Гуантанамочи табору Маутхаузен.

Аргумент щодо топографічного значення терміну «польський» (англійський аналог *polish*) спростувала Канадська рада зі стандартів телемовлення, змусивши канадське СТВ визнати порушення журналістської етики вживанням фраз «польське гетто» та «польський табір у Треблінці». Рада вирішила, що «не можна вживати прикметник “польський” лише стосовно топографії» [11].

Обговорення цього питання на високих щаблях польської влади спричинило перегляд офіційної документації, переписування текстів шкільних підручників із суспільних наук і художньої літератури, перевірку роботи польських ЗМІ, нагляд за різнорідними друкованими виданнями тощо. Начебто це не була цензура, однак застосовані методи нагадували призабутий рудимент недалекого радянського минулого.

Водночас керівництво Польщі надало зазначеній темі, яка зросла до серйозної проблеми, розголосу справи міжнародного масштабу: зобов'язало усі дипломатичні представництва держави стежити за іноземними ЗМІ та реагувати на використання назв, на кшталт «польських таборів». І будь-яка згадка

про «польські табори смерті» в іноземних ЗМІ була підставою для втручання польських дипломатичних та інших державних служб відповідними засобами і методами перешкоджати таким явищам, за можливістю блокувати їх, припиняти такі вияви у формі відповідного звернення: дипломатичної ноти, офіційного листа чи телефонного дзвінка до редакції. Міністерство закордонних справ Польщі час від часу публікувало звіти про діяльність щодо виправлення вживання «неправильної і неправдивої термінології» [11].

Від січня 2005 р. польська щоденна газета «Rzeczpospolita» була уповноважена проводити інформаційну кампанію проти формулювання «польські табори смерті». Цій кампанії присвячена спеціальна офіційна сторінка газети, де друкувалися звернення, статті, відповідна інформація. Характер дописів був доволі агресивний, при тому учасники дискусії вимагали притягнути «винуватців» подібних публікацій до відповідальності.

Особливе обурення викликало те, що згадана термінологія використовується саме в німецьких ЗМІ. Це також підтверджувалось і тим, що частіше вживаються терміни «нацистські» замість «німецькі» (наприклад, «нацистські злочини»). Таке, на думку критиків, свідчить про бажання зняти з німців провину за скоєні злочини, стерти межу між катом і жертвою.

Характерною рисою окремих етапів польсько-німецьких відносин за останні тридцять років було те, що на кожному з етапів точилися, хоч і з різною інтенсивністю, суперечки на тлі історичної пам'яті. Однією з них була вимога польської сторони до Німеччини про відшкодування втрат Польщі, що їх країна зазнала в результаті гітлерівської окупації. Польща була однією з країн, яка зазнала найбільших матеріальних і нематеріальних втрат у зв'язку з німецькою агресією з 1 вересня 1939 р., внаслідок окупації, геноциду, Голокосту і руйнувань, спричинених Німеччиною у 1939–1945 рр.

І вже у XXI ст. з польської сторони звучали звинувачення на кшталт, «намагання приховати справжніх творців концтаборів і

таборів смерті», фальшивої політкоректності, яка унеможлиблює писати про німців як про справжніх виконавців злочинів Холокосту, але дозволяє звинувачувати інші країни Центральної та Східної Європи у співучасті у злочині», – пише польський дипломат і колишній в'язень Освенциму проф. Владислав Бартошевські (Władysław Bartoszewski). І робить відповідний висновок: «політика замовчування, ігнорування цієї теми у підручниках призвела до нового переписування історії, в якій злочинці постають як жертви, а жертви тавруються як злочинці» [12].

Використання терміну «польські табори смерті» – це також свідоме руйнування міжнародного іміджу Польщі, назва «польські табори смерті» завдають шкоди Польщі та обмовляють її. Така політика спрацьовує на користь Росії як вшанування її ролі визволителя, тоді як для Польщі – це початок поступового визнання співучасті у вбивствах.

Водночас, іноземні редакції звинувачують Польщу у надмірній чутливості до вживання фрази «польські табори смерті». Однак, неможливо не помітити, що дії, спрямовані на прибирання подібних фраз із ЗМІ, потрібні, оскільки неправдиві заяви використовують і публічні, і політичні особи. У квітні 2012 р. така подія відбулася під час церемонії вшанування Яна Карського Президентською медаллю Свободи. А Президент США Барак Обама, вручаючи нагороду Адаму Ротфельду, заявив, що Яна Карського нелегально переправили до Варшавського гетто та «польського табору смерті».

Поняття «польські табори смерті» є небезпечним ще й тому, що напряму пов'язується з негативним ставленням поляків до єврейського населення. У заявах для преси, які критикують використання словосполучення «польські табори смерті», звинувачують у зміцненні та поширенні стереотипу поляків-антисемітів. У цьому сенсі вони можуть бути результатом історичних подій, різних інтерпретацій історії та різної історичної пам'яті. Таким чином, фальсифікація польської історії пояснюється стереотипом поляка-антисеміта.

Фактичний стан антисемітизму в Польщі визначити нелегко. Дослідження щодо ставлення поляків до євреїв проводили польські дослідники у 1992, 1996, 2002 і 2010 роках. Для цілей дослідження антисемітизм поділявся на сучасний, релігійний і постголокоостний. Сучасний антисемітизм – це віра у всемогутність євреїв та їхній вплив на різні сфери життя, натомість релігійний антисемітизм стосується вчення Церкви та віри в те, що євреї винні у смерті Христа [13].

Тоталітарна держава, якою був Третій Рейх, вимагала від всіх підкорених і власних громадян безумовного дотримання статутного права та його законів, які в тій Німеччині нищили демократію, саме життя та людські цінності. Ліквідація цінностей позбавляла людей їхньої гідності. Хоча у християнській філософії гідність пов'язана з фактом життя, створеного Богом.

Антисемітизм після Голокосту виражається у вірі в те, що внаслідок Голокосту євреїв у Польщі майже немає. 50% погодилися з думкою, що поляки не люблять євреїв, а понад третина були проти цього твердження (38,6%) [14]. Найчастіше респонденти визначали антисемітизм як небажання і неприязнь до євреїв (25,6%), а також як ненависть та ворожість до євреїв (11,9%). Хоча більшість поляків не висловлювали антисемітських поглядів, однак майже половина (45,2%) погоджуються, що євреї мають занадто великий вплив у світі, третина (34,2%) вважає, що євреї мають занадто великий вплив у політичному житті Польщі, одна третина (34, %) вважає, що вони мають занадто великий вплив на польське економічне життя, одна четверта (26,8%) вважає, що вони мають занадто великий вплив на польські ЗМІ.

Так, у листі до редакції Rzeczpospolita, опублікованому 11 травня 2009 р. [15], Єжи Белецький, колишній в'язень концтабору Аушвіц, пов'язав появу терміну «польський табір смерті» із заявами рабина Залмана Меламеда про те, що «Польща – нечиста країна, пронизана антисемітизмом» [13]. Белецький закликав переслідувати авторів таких висловлювань так само, як і ініціаторів антисемітських виявів.

Історія польсько-єврейських відносин не позбавлена анти-семітських дій чи заяв. Тому важко заперечувати, що стосунки між поляками та євреями не завжди були добрими. Важко також не брати до уваги той факт, що саме в довоєнній Польщі кількість євреїв була найбільшою в Європі. Польща була батьківщиною євреїв і поляків, про що свідчать спогади тих, хто пережив Голокост. Відтоді як Польща відновила відносини з Ізраїлем, обидві країни намагаються зберігати добрі відносини та підтримувати заходи, спрямовані на зближення націй.

Використання фрази «польські табори смерті» у засобах масової інформації формує негативні стереотипи та упередження щодо Польщі, яка легко може стати джерелом міжнаціональної ворожнечі. Редакція «Rzeczpospolita», читачі та співрозмовники вважали, що використання таких термінів, як «польський табір смерті», негативно впливає на імідж поляків. Ці публікації назвали «брехливими» та «наклепницькими». Деякі звинувачували іноземних авторів у свідомому чи несвідомому зміцненні та поширенні стереотипу польського антисемітизму. Ці дії були рішуче засуджені, відзначено важливу роль ЗМІ у донесенні історичної правди до молодого покоління, яке черпає знання зі Інтернету.

Як бачимо, проблеми історичної пам'яті про наслідки Другої світової війни і зокрема Голокост не пішли у забуття, і цей дискурс триває й надалі, розгортаючись з новою силою. При цьому вістря звинувачень польським загалом сьогодні повернулося (або повернуто) тільки проти німців.

Результатом ситуації, що склалася, стало остаточне вироблення польським керівництвом концепції провини німецького народу перед поляками. І цю провину, на переконання більшості поляків, сусідня країна має морально і матеріально відшкодувати. Польща підрахувала свої збитки від дій Німеччини у війні. Збитки оцінили у 6 220 609 млн. злотих. У вересні 2022 р. польський уряд прийняв рішення звернутися до Німеччини за репараціями. За підрахунками польської сторони, ця цифра

складається з: людських втрат – 5,2 млн осіб, матеріальних збитків – 797 398 млн злотих, втрат культурних цінностей – 19 310 млн злотих, банківських втрат – 89 321 млн злотих, страхових втрат – 34,8 млрд злотих [16].

Уряд Республіки Польща продовжує наполягати щодо погашення боргів, що виникли внаслідок німецької агресії та окупації в 1939–1945 рр. З цього приводу 3 жовтня 2022 р. МЗС РП звернулося до німецької сторони. У дипломатичній ноті (3.10.2022) Польща вимагає від Німеччини відшкодування матеріальних і нематеріальних збитків у розмірі 6 трильйонів 220 мільярдів 609 мільйонів злотих відшкодування жертвам агресії та німецької окупації та їхнім родинам за завдані їм збитки та шкоду, а також системних дій, спрямованих на повернення награбованих з Польщі під час війни культурних цінностей, які зараз перебувають у Німеччині.

Нота також закликала німецьку державу сплатити «внески, що є результатом розбійницької діяльності» Кредитних спілок Рейху – установи, що діяла на окупованих територіях і брала участь у фінансуванні ведення війни Німеччиною, і Емісійного банку в Польщі – установи грошової емісії в Генеральному уряді. В документі також йдеться про повернення активів та пасивів польських державних банків і кредитних установ, пограбованих німецькою державою в 1939–1945 рр.

До того ж, уряд Польщі закликав Німеччину «повністю реабілітувати вбитих активістів довоєнної польської меншини та відшкодувати збитки, яких зазнали організації польської діаспори в Німеччині», а також системно врегулювати статус поляків і осіб польського походження у Німеччині шляхом відновлення статусу національної меншини (при цьому наголошується на питанні навчання польської меншини у Німеччині польській мові).

У Міністерстві закордонних справ пояснили, що в ноті використано термін «компенсація», а не «репарації», оскільки, як ми читаємо, перше формулювання має набагато ширший ха-

рактир і охоплює як репарації за міжнародним правом, так й інші вимоги, описані в примітках.

Реакція уряду Німеччини (від 28 грудня 2022 р.) була однозначною: питання репарацій і компенсації втрат від війни залишається закритим, і уряд Німеччини не має наміру вступати в переговори з цього приводу.

«Відповідь Німеччини на ноту Міністерства закордонних справ Республіки Польща про компенсацію свідчить про зневажливе ставлення до Польщі та поляків», – заявив заступник міністра закордонних справ Польщі. – Тут немає юридичної аргументації, і ця відповідь зневажає польську державу та поляків. До казок можна віднести заяви з прес-конференцій про чудові польсько-німецькі відносини. Тому що сьогодні німці платять за колоніалізм, вони платять Намібії, йдеться навіть про повернення артефактів Єгипту. При цьому вони застосовують подвійні стандарти», – зазначив заступник міністра [17].

Ситуація, пов'язана з німецьким відшкодуванням, що розгортається в Польщі напередодні президентської кампанії, була би більш-менш зрозумілою, якби зазначене питання вже не було обговорено й закрито. Нагадаємо при цьому історичні підстави виникнення і розв'язання проблеми.

Однією з особливостей воєнних репарацій для Польщі, які були визнані та підтримані країнами-переможницями після Другої світової війни, полягала в тому, що репарації Польща отримувала не безпосередньо від Німеччини, а через Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). 16 серпня 1945 р. Польща підписала з СРСР угоду про відшкодування збитків, заподіяних німецькою окупацією, яка регулювала розмір і порядок надходжень до Польщі. Керівники СРСР пояснили польським представникам, що у сумарному вимірі отримані Польщею території переважають грошові еквіваленти інших репарацій, на які вона могла б розраховувати. Ймовірно, це були переконливі аргументи, оскільки вже 23 серпня 1953 р. Рада міністрів ПНР прийняла Заяву уряду ПНР щодо військових репарацій, в якій

говориться про те, що Німеччина вже в основному задовольнила свої репараційні зобов'язання і що задля поліпшення економічного становища Німеччини в інтересах її мирного розвитку, уряд Польської Народної Республіки, бажаючи зробити свій подальший внесок у вирішення німецької проблеми в мирному і демократичному дусі і відповідно до інтересів польського народу і всіх миролюбних народів, постановив відмовитися з 1 січня 1954 р. від виплати компенсацій Польщі.

Таким чином, у 1953 р. уряд ПНР відмовився від репарацій з Німеччини. Документ набрав чинності з 01 січня 1954 р. Рішення про відмову від німецьких репарацій від 23 серпня 1953 р. було прийнято відповідно до конституційного ладу польської держави, і можливий тиск з боку СРСР не можна вважати погрозою застосування сили всупереч принципам міжнародного права, закладеним у Статуті ООН. До зазначеного додамо, що поза тим делегат уряду ПНР у заяві, виголошеній 23 вересня 1953 р. на пленарному засіданні 8-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН, недвозначно підтвердив факт відмови Польщі від репарацій з Німеччини.

Однак, владні структури Польщі знову й знову повертаються до питання репарацій, як, наприклад, у 2014 р. У відповідь на запит з цього приводу до польського Сейму VII скликання (nr SPS-023-29350/14, від 31 жовтня 2014 р.), отримано вичерпну відповідь про те, що незважаючи на сучасні оцінки цього факту, Декларація від 23 серпня 1953 р. все ще діє відповідно до чинного міжнародного права.

Варто нагадати, що Рада міністрів наголошувала: «Декларація уряду ПНР від 23 серпня 1953 р. про відмову Польщі від військових репарацій визнається урядом ПНР». У цих аспектах немає підстав ставити під сумнів юридичну силу заяви 1953 р., яка була опублікована у збірнику документів 1953 р.

І вже 26 серпня 1953 р. Народна Палата НДР у декларації про створення тимчасового загальнонімецького уряду подякувала Польській Народній Республіці за відмову від подальших німецьких компенсацій для Польщі.

У світлі представлених правових рішень польська влада, на основі чинного міжнародного права, наразі не має можливості пред'явити Німеччині репараційні вимоги. У цьому контексті варто нагадати, що ст. 9 Конституції Республіки Польща говорить: «Республіка Польща поважає обов'язкове для неї міжнародне право» [18].

Водночас, ситуація, що склалася з німецькими репараціями для польської держави, жодним чином не обмежує права громадян Польщі подавати свої індивідуальні позови в німецьких судах.

Наступне питання в історичній пам'яті Польщі стосується розгляду злочинів проти народу колишньої влади «соціалістичного» періоду розвитку ПНР. Поза німецьким вектором політика Республіки Польща у сфері історичної пам'яті сьогодні сконцентрована на питанні злочинів Радянського Союзу (справа Катині, загарбання польської території напередодні Другої світової війни тощо), а також радянського режиму у 1944–1989 рр.

Спеціально створена установа для розшуку документів і покарання всіх злочинців у всіх сферах життя всіх історичних періодів – Інститут національної пам'яті Польщі розпочав широку кампанію з виявлення і розкриття злочинів проти польського народу працівниками силових структур самої Польщі. І цей відлік злочинів ведеться з 1944 р. – з приходом в Польщу радянської армії. Сьогодні передусім розглядаються справи перших осіб держави періоду «соціалістичного будівництва», серед яких і справа генерала Войцеха Ярузельського.

Нещодавно польські ЗМІ повідомили: «Воєнний стан у Польщі в 1981 р. нелегально запровадила група польських генералів на чолі з тодішнім секретарем ЦК Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) Войцехом Ярузельським». У цьому зв'язку до двох років ув'язнення з п'ятирічним випробувальним терміном засуджено 86-річного экс-міністра внутрішніх справ Польської народної республіки (ПНР) Чеслава Кіщак. Таке рішення у цій справі оголосив окружний суд у Варшаві [19].

До зазначеного додалася, окрім уведення військового стану 1981 р., інша справа В. Ярузельського, що зберігалася в Інституті національної пам'яті у Варшаві: виявилось, що генерал співпрацював з органами польських військових спецслужб – Військової інформації. Ці органи тісно пов'язані із радянським НКВД і були відповідальні за репресії серед військових та мирного населення Польщі [20].

Таким чином, підбиваючи підсумок, зазначимо наступне.

1. Від 2005 р. у Республіці Польща з особливою силою розгорнулись національні дебати історичної пам'яті щодо участі Польщі у Другій світовій війні, польсько-єврейських відносин і навіть відповідальності Польщі за Голокост євреїв під час Другої світової війни. «Боротьба» з неправильною термінологією повільно перекочувала в польський антисемітизм – у боротьбу з єврейським народом і потім у звинувачення поляків в Голокості. І насамкінець – у боротьбу з німцями.

2. Інший вектор пошуку ворогів зосередився «на злочинах радянського періоду життя Польщі». Польські ідеологи намагаються використовувати історичну пам'ять у пошуках «відьом» у минулому, поступово просуваючись до сучасності (приклади: справа В. Ярузельського, українська Волинь, польський антисемітизм, гроші німців тощо).

3. Особливого розмаху «бряцання зброєю» сягає в добу наближення виборів (2024). Необ'єктивна пропаганда від осіб, що борються за перші посади в країні, вже заповнила інформаційний простір.

4. Враховуючи, що польське населення старіє – майже 8 млн або 22,3% населення – це особи пенсійного віку, які беруть активну участь у державних справах, і будуть визначати долю держави на наступні 5–10 років, саме на них розраховують свою агітацію кандидати на посади. Специфікою Польщі є те, що старше покоління безоглядно довіряє польській владі, друкованим ЗМІ і польському телебаченню. В країні навіть у великих містах стаціонарно працює тільки три державні телевізійні – де-

шеві – канали. Інше підключення ТВ є занадто дорогим. Молодь переважно не цікавиться політикою своєї держави, оскільки бачить своє майбутнє в інших країнах, де можна швидко заробити і стати на престижні рейки життя.

5. Польська ідеологічна машина шукає «ворогів» – особливо під час економічних криз і зростання інфляції (як було під час ковіду, початку війни в Україні, теми репарацій), намагається грати на струнах історичної пам'яті старшого покоління, яке їй довіряє. Із певним спокоєм у сфері внутрішньої політики, який не всім до вподоби, політичні фігури вкидають інформаційні пули, зміст яких є далеким від реалій. Нещодавні приклади стосуються українських біженців, яких треба було «годувати, обігрівати» тощо. Переважно бідних поляків «відверто» поставили перед фактом витрачання величезних грошей на українців, кількість яких «завдяки» інформації польських ЗМІ зросла до 6,5 мільйонів осіб (!). А на практиці виявилось – менше пів-мільйона. І гроші «на українців» Польщі надав і надає Євросоюз.

6. Небезпечним у цьому переліку вбачається намагання польських політиків перевести стрілки похибок і провалів в економіці на зовнішній фактор (не було зброї – винуваті німці, які її мають; а в інфляції винуваті українці). Виявилось, що польська армія не тільки не має сучасної зброї, зокрема літаків вищого класу, а й навчених пілотів, танкістів тощо. Її сьогодні німецькі пілоти захищають польський повітряний простір. У терміновому порядку із вже затвердженого бюджету уряд забирає чималу суму на озброєння країни, пояснюючи необхідністю захисту від російської загрози.

7. Проглядаються і явні провокації: завезли українські продукти харчування – поглибилася «продовольча» криза і зросла інфляція. Хоча полиці магазинів ломляться від продуктів як польських, так і країн Євросоюзу. Або вкидають тему польського антисемітизму, або «українізації» Польщі, де «все буде по-українському» тощо. І люди цьому вірять, оскільки не мають Інтернету, черпають інформацію із кількісно обмежених польських каналів.

8. Для заспокоєння суспільства Польський уряд перед католицьким святом Пасхи додав до пенсій в середньому по 200 злотих щомісяця (приблизно 50 доларів). І... оголосив про заборону українських продуктів на польському ринку.

Кілька років тому Януш Тазбір зауважив, що польська свідомість історії обросла міфами, про які можна було б написати не одну книгу [20].

З цього приводу додамо, що, своєю чергою, навмисна демонстрація німецьких злочинів, скоєних у Польщі, стала одним із основних чинників, які слугували інтеграції суспільства навколо нав'язаної комуністичної влади, і, більше того, вона мала виховувати дружні почуття до Радянського Союзу як завоюownika фашистської Німеччини і гаранта «історичних» кордонів по річках Одер і Ниса.

Список використаних джерел та літератури:

1. Pamięć-dyskurs-tożsamość. Rozważania-interdyscyplinarne. URL: <https://www.wuw.pl/product-pol-12859-Pamięć-dyskurs-tożsamość-Rozważania-interdyscyplinarne-EBOOK.html>
2. Krzysztof Podemski. Badania polskiego dyskursu publicznego. Przegląd zagadnień. URL: file:///C:/Users/Huawei%20MatebookD14/Downloads/oai-journals-pan-pl-86754_full-text_Journal10276-Volume57_issue2-02_paper.pdf
3. Mariusz Menz. Polska historia szkolna jako dyskurs wiedzy (wybrane przykłady). URL: <http://ssp.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2016/11/ssp-2015-04-281.pdf>
4. Polityka historyczna, w: Modi memorandi. S. 378–387. URL: <http://ssp.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2016/11/ssp-2015-04-281.pdf>
5. Anna Wolff-Powęska. Polacy-Niemcy. Dwie wizje pamięci historycznej. <https://www.youtube.com/watch?v=IVgFZ4tc7Iw>; Anna Wolff-Powęska, Pamięć – brzemię i uwolnienie. Niemcy wobec nazistowskiej przeszłości (1945-2010). Zysk i s-ka. Poznań, 2011. S. 582. URL: <https://apcz.umk.pl/KLIO/article/view/KLIO.2013.040>
6. Szabaciuk Andrzej. Sekurytyzacja dyskursu o przeszłości jako wyzwanie z punktu widzenia stosunków Ukrainy i Polski. URL: <https://phavi.umcs.pl/attachments/2021/1220/132704-szabaciuk-sekurytyzacja-dyskursu-o-przeslosci.pdf>
7. Chwedoruk Rafał. Polityka historyczna w Europie – periodyzacja i wiodące dyskursy. *Studia Politologiczne*. 2015. URL: <http://www.studiapolitologiczne.pl/>
8. Aleksandra Synowiec. Obraz Rosji w dyskursie kulturowo-ideologicznym. Studium wyobraźni zbiorowej na łamach polskiej prasy z lat 1991-2005. Katowice, 2009. URL: <http://www.sbc.org.pl/Content/12768/PDF/doktorat2967.pdf>
9. «Wojna i Pamięć». Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku, 2021. № 3. S. 240. URL: <https://muzeum1939.pl/wojna-i-pamiec-czasopismo-wydawnictwa-muzeum-drugiej-wojny-swiatowej.html>

10. Suleja Włodzimierz. Polska *pamięć* Zagłady. Warszawa, 2001. S. 74; J. Tazbir. Stereotypów żywot twardy. Przedmowa [w:] Mity i stereotypy w dziejach Polski. Warszawa, 1991. URL: https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Pamiec_i_Sprawiedliwosc/Pamiec_i_Sprawiedliwosc-r2002-t1-n2/Pamiec_i_Sprawiedliwosc-r2002-t1-n2-s51-58/Pamiec_i_Sprawiedliwosc-r2002-t1-n2-s51-58.pdf
11. Raport został opublikowany 30 V 2012 r. URL: http://www.msz.gov.pl/pl/p/msz_pl/aktualnosci/wiadomosci/informacja_o_dzialaniach_msz_przeciw_frazie_polskie_obozy,10 I 2013.
12. List Przewodniczącego Międzynarodowej Rady Oświęcimskiej Prof. Władysława Bartoszewskiego do dziennika «The New York Times», 2005. 5 II. URL: [https://zn.ua/ukr/WORLD/polshcha-hotova-ofitsijno-vimahati-vid-nimechchini-reparatsiji-za-druhu-svitovu-vijnu.html](http://www.msz.gov.pl/resource/b51563fa-8c17-4e07-b390-b1a4993559e6>JCR, 10 I 2013.
13. Datner-Śpiwak. Struktura i wyznaczniki postaw antysemitycznych [w:] Czy Polacy są antysemitami?, red. I. Krzemiński. Warszawa, 1996. S. 29.
14. Sondaż zrealizowano w dniach 7-10 I 2010 r. na ogólnopolskiej losowej reprezentatywnej próbie 1001 mieszkańców Polski powyżej 15 roku życia.
15. Macrae C.N., Stangor Ch., Hewstone M., <i>Stereotypy i uprzedzenia</i>. Gdańsk, 1999. S. 164.
16. Країна оцінила свої збитки. 2022. 01 вересня. URL: <a href=)
17. Niemcy odpowiadają Polsce: Sprawa odszkodowań za wojnę zamknięta. URL: <https://www.prawo.pl/prawo/odpowiedz-niemiec-na-reparacje,518066.html>.
18. Odpowiedź podsekretarza stanu w Ministerstwie Spraw Zagranicznych – z upoważnienia ministra - na interpelację nr 29350 w sprawie reparacji wojennych od Niemiec. *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej*. URL: <https://sejm.gov.pl/Sejm7.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=684454A1>
19. Воєнний стан у Польщі 1981 року нелегально ввела злочинна група на чолі з Ярузельським – вирок суду. 12.01.2012. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1303434-vonniy_stan_u_polshch_1981_roku_nelegalno_vvela_zlochinnu_grupu_na_chol_z_yaruzelskim_virok_sudu_1069724.html
20. Знайдено докази співпраці генерала Войцеха Ярузельського із польськими військовими спецслужбами. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/944242.html>

УДК 94:32.019.51(437) «1939/1945»

В.С. Віднянський
науковий співробітник

РУХ ОПОРУ ЧЕХІВ НІМЕЦЬКІЙ ОКУПАЦІЇ У ПОЛІТИЦІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

У статті розглянуто місце чеського Руху Опору німецькій окупації часів Другої світової війни в політиці історичної пам'я-

ті Чеської Республіки. Висвітлюється роль і напрями діяльності Інституту вивчення тоталітарних режимів та чеського Музею пам'яті ХХ ст. з формування історичної пам'яті чехів про німецький окупаційний режим у Протектораті Богемії та Моравії, розвиток т. зв. «усної історії» про німецьку окупацію та Рух Опору чеського народу, здобутки чеських науковців у розробці проблем національної пам'яті про Другу світову війну. Значне місце приділено увічненню в Чехії історичної пам'яті про виступ студентів восени 1939 р. в Празі за свободу і демократію як першого прояву Руху Опору, операцію «Антропоїд» із ліквідації райхпротектора Р. Гейдріха 27 травня 1942 р. та її трагічні наслідки, Празьке повстання початку травня 1945 р., героїчний шлях Чехословацького окремого армійського корпусу «від Бузулук до Праги» у 1941-1945 рр. Акцентується увага на особливостях і відмінностях у політиці історичної пам'яті про війну, німецьку окупацію й чеський Рух Опору комуністичного режиму Чехословаччини й демократичної влади сучасної Чехії.

Ключові слова: Друга світова війна, Протекторат Богемії і Моравії, Рух Опору, виступ студентів, операція «Антропоїд», Празьке повстання, Чехословацький окремий армійський корпус, Чеська Республіка, політика історичної пам'яті.

The Czech Resistance Movement Against the German Occupation in the Historical Memory Policy of the Czech Republic

The article examines the place of the Czech Resistance Movement against the German occupation during the Second World War in the policy of historical memory of the Czech Republic. It highlights the role and activities of the Institute for the Study of Totalitarian Regimes and the Czech Museum of Twentieth-Century Memory in shaping the historical memory of the Czechs about the German occupation regime in the Protectorate of Bohemia and Moravia, the development of the so-called «oral history» about the German occupation and the Czech

Resistance Movement, and the achievements of Czech scholars in developing the problems of national memory of the Second World War. A significant place is given to the perpetuation in the Czech Republic of the historical memory about the students' protest in autumn 1939 in Prague for freedom and democracy as the first manifestation of the Resistance Movement, the Anthropoid Operation aimed at eliminating the Reich Protector R. Heydrich on 27 May 1942 and its tragic consequences, the Prague Uprising of early May 1945, and the heroic journey of the Czechoslovak Separate Army Corps «from Buzuluki to Prague» in 1941–1945. The article focuses on the peculiarities and differences in the policy of historical memory about the war, the German occupation and the Czech Resistance Movement of the communist regime of Czechoslovakia and the democratic authorities of the modern Czech Republic.

Keywords: *World War II, Protectorate of Bohemia and Moravia, Resistance Movement, student protests, Anthropoid Operation, Prague Uprising, Czechoslovakian Separate Army Corps, Czech Republic, politics of historical memory.*

Національна історична пам'ять є вельми чутливою та різнобарвною тканиною суспільної свідомості. Як цілком справедливо відзначив чеський історик Ф. Яначек, уніфіковане вшанування національного історичного минулого можливе лише в окремих випадках, часто це залежить від різних політичних періодів, і тому нерідко трапляються різноманітні «переоцінки» [2]. У результаті відбувається ліквідація старих та встановлення нових пам'ятних місць і символів. Іноді історичну пам'ять найпалкіше змінюють ті, хто найстаранніше служив попередній владі.

На прикладі комуністичної Чехословаччини особливо чітко простежується, що недемократичними режимами насаджується штучний, міфологізований характер історичної пам'яті. У такому разі відзначення річниць і пам'ятних дат ініціюється директивними наказами зверху, а не визначаються народною ініціативою знизу. Тривалий період такого міфотворення деформує

та спотворює історичну пам'ять і призводить до розриву між поколіннями сучасників, які здебільшого усвідомлюють викривлений характер такої насадженої пам'яті, та новими генераціями, які сприймають владну інтерпретацію за «чисту монету».

Наукова розробка проблем національної пам'яті про Другу світову війну в Чеській Республіці поставлена на досить високому рівні. Так, лише впродовж 2013–2016 рр. вийшли друком наукові праці А. Кратохвіла та І. Соукуп, Р. Шустрової і Л. Гедлової, П. Мюцке, присвячені чеській пам'яті про війни та конфлікти й місця пам'яті Другої світової війни, спогади учасників подій [3]. Також у 1995, 2000, 2004 та 2015 рр. були проведені соціологічні дослідження думки чеської громадськості щодо Другої світової війни та антифашистського опору. Зокрема, у 2015 р. три чверті респондентів сказали, що необхідно вшановувати пам'ять про Другу світову війну та знакові події її перебігу [4]. Варто також зазначити, що за опитуваннями 2016 р. щодо подій національної історії ХХ ст. у чеських учнів середньої школи найбільший інтерес викликав саме Протекторат Богемії і Моравії у період нацистської окупації. Друга світова війна також була пріоритетною в зацікавленні ними всесвітньою історією [5].

Головною державною установою в Чеській Республіці, яка організовує дослідження періоду неволі (1938–1989 рр.), а відтак задає тон формуванню історичної пам'яті, є Інститут вивчення тоталітарних режимів. Пропозицію щодо його створення висунули депутати-сенатори в листопаді 2005 р. Після двох років громадських обговорень та нормативно-правових процедур з 1 лютого 2008 р. Інститут вивчення тоталітарних режимів на чолі з П. Жачком розпочав свою діяльність. Серед прописаних у його статуті завдань присутні такі: документувати нацистські злочини; доводити до відома громадськості результати своєї діяльності, зокрема публікувати інформацію про період несвободи, про діяння та долі окремих осіб, видавати та поширювати публікації; організовувати виставки, семінари, професійні конференції та дискусії; співпрацювати з науковими, культурними, освітніми

та іншими установами з метою обміну інформацією та досвідом; співпрацювати з іноземними установами чи особами [6].

Ще однією важливою установою є чеський Музей пам'яті ХХ століття, який із 2021 р. є членом Платформи європейської пам'яті та сумління. Там організовують різноманітні заходи для громадськості: лекції, семінари, дебати, конференції, кінофестиваль, історичні прогулянки визначними історичними місцями та різноманітні онлайн-проекти [7].

Досить динамічно розвивається в Чехії і справа т. зв. «усної історії», тобто інтерв'ю із сучасниками важливих подій ХХ ст. Провідною організацією цього напрямку, широко відомою в медійному просторі (в т. ч. в YouTube, Facebook, Twitter, Instagram), є неприбуткова «Post bellum». Вона є патронатною організацією усноісторичного проекту «Пам'ять нації» [8], а також у її структурі діють гімназія Національної пам'яті та Центр допомоги національній пам'яті. Окрім власне записів спогадів, відбувається дослідження архівів, оцифровування фотографій та історичних документів, підготовка радіо-, телевізійних чи письмових репортажів. З 2020 р. чеською громадою у Львові засновано осередок «Post bellum», а після широкомасштабної збройної агресії Росії проти України ця організація долучилася до збору фінансової допомоги Україні [9].

Цікаво зазначити, що з лютого 2022 р. на базі філософського факультету Празького університету стартував трирічний грантовий проект, виконавці якого мають на меті з'ясувати роль звуку в процесі формування колективної пам'яті про Другу світову війну. Досліджується те, як звук сприяв розумінню війни та її інтерпретації упродовж 1990–2020 рр. Гарантка цього проекту, відома чеська історикиня Р. Шваржічкова-Слабакова вважає, що «Слух не тільки швидший і точніший за зір, але й попереджає нас про небезпеку. Таким чином, він несе в собі значний емоційний заряд. Коли згадується Друга світова війна, ми, ймовірно, думаємо про звуки падаючих бомб, сирени, що сповіщають про нальоти, звук гармат. Отже, ми можемо сприймати

звуки як розповіді, що несуть певний сенс, який потім передається наступним поколінням» [10]. Також вона на основі результатів соціологічного опитування дійшла висновку, що саме рефрен переслідування і страждання в період Другої світової війни переважає в колективній суспільній пам'яті чехів [11].

Відтак, є потреба звернення уваги на визначні події саме чеського спротиву, які мають особливо вагоме виховне значення, адже формують у історичній пам'яті чехів образ не страдницької, а героїчної нескореної нації.

Після окупації Чехії нацистською Німеччиною 15 березня 1939 р., коли за наказом чеського президента Еміля Гахи досить потужні чеські збройні сили не чинили опір агресору, і наступного створення Протекторату Богемії і Моравії, першим проявом Руху Опору стали події 28 жовтня 1939 р., коли у річницю проголошення Чехословацької республіки 1918 р. на Вацлавській площі у Празі зібрався багатотисячний натовп, який скандував гасла «Хочемо свободи», «Хай живе Бенеш» (чехословацький президент, який після Мюнхенської змови 1938 р. зрікся посади і емігрував разом з урядом до Лондона). Окупанти вдалися до силових методів. У одній із сутичок дістав важке поранення та 11 листопада помер студент медичного факультету Празького університету Ян Оплетал. На церемонії прощання з ним 15 листопада зібралося близько трьох тисяч студентів. Далі кілька сотень осіб попрямували до Карлової площі, де відбулися перші сутички з поліцією. Протестуючі студенти оточили машину заступника райхспротектора К. Франка та побили його водія, який від травм помер. Демонстранти зривали двомовні (німецько-чеські) оголошення, таблички, співали національні пісні [12].

На екстреній нараді з приводу цих подій Гітлер заявив: «Якщо вони не вгамуються, потрібно виставити на вулиці гармати, якщо буде ще яка-небудь демонстрація, зрівняю Прагу із землею» [13]. Відтак, з ранку 17 листопада у Празі розпочалися облави. Страчено 9 організаторів та активістів студентських

виступів, 1200 учасників заворушень ув'язнено в концтаборах Оранієнбург та Заксенхаузен. Припинили діяльність вищі навчальні заклади.

Отже, молоді люди не побоялися виступити проти нацистського режиму. Певну роль тут відіграв юнацький ідеалізм та максималізм студентів. Важливо наголосити, що це був стихійний, без попереднього задуму та організації, вираз незгоди, а жоден із страчених студентських активістів не належав до будь-якої течії чи групи Руху Опору. Навіть навпаки, групи Руху Опору закликали населення не вдаватися до деструктивних акцій на підтримку репресованих студентів «щоб уникнути подальших марних жертв» [12].

Студентська трагедія у Празі повторилася через 40 років. 17 листопада 1989 р., вшановуючи пам'ятну подію в Празі, студенти провели маніфестацію, яка переросла в демонстрацію проти комуністичного режиму. Натовп було розігнано із застосуванням сили. Однак історична ситуація цього разу була іншою. Безчинство комуністичної влади сколихнуло чеську громадськість. Це стало початком «Оксамитової революції» у Чехословаччині.

У 1941 р. Міжнародний Союз студентства у пам'ять про празькі події 1939 р. проголосив 17 листопада Днем студента як символ солідарності з тими, хто з політичних причин позбавлений можливості здобувати освіту. Сьогодні 17 листопада є також державним святом Чеської Республіки – «День боротьби за свободу і демократію» з проведенням різних публічних заходів. Наприклад, у рамках вшанування Дня 17 листопада у 2021 р. вручення престижної премії Національної пам'яті транслювалося по телебаченню, що супроводжувалося піснями 1930-х років, які виконували сучасні чеські естрадні співаки Ян Ціна, Міхал Горак, Анна Фіалова та Зузана Мікулцова [9].

Наступною акцією чеського Руху Опору стало вбивство Рейнхарда Гейдріха. Ставши райхпротектором у Празі 27 вересня 1941 р., він наступного дня оголосив воєнний стан із метою забезпечення безперебійної роботи господарства. Під його

енергійним керівництвом силові структури окупантів атакували мережу осередків опору. Президент чехословацького емігрантського уряду в Лондоні Е. Бенеш погодився на план ліквідації Гейдріха – так звану операцію «Антропоїд», розроблену британськими спецслужбами.

Замах було здійснено в Празі 27 травня 1942 р. двома десантниками, присланими з Великої Британії, – словаком Йозефом Габчиком і чехом Яном Кубішем, які після замаху разом з іншими членами групи парашутистів намагалися сховатися у православній церкві, де і загинули. Вже в день замаху Гімлер віддав наказ про проведення каральних операцій, а пражська окупаційна влада розповсюдила оголошення з обіцянкою виплати 10 млн крон за інформацію про нападників на Гейдріха. Наступного дня, 28 травня, почалися страти чеських громадян, а після смерті Гейдріха від важких поранень 4 червня 1942 р. окупанти розгорнули масовий терор проти чехів – було страчено майже 3200 осіб, у тому числі усіх 7 членів групи десантників, повністю знищені села Лідіце (10 червня) та Лежаки (24 червня). 24 жовтня 261 члена чехословацького Руху Опору було страчено в концтаборі Маутхаузен. Зокрема, був арештований, а в 1943 р. страчений видатний чеський журналіст, письменник і літературний критик Юліус Фучік, член другого підпільного Центрального комітету Комуністичної партії Чехословаччини. Написаний ним в ув'язненні «Репортаж із зашморгом на шії» після війни був перекладений 80-ма мовами [1].

Ці події мали значний резонанс на міжнародній арені та довели, що чеська нація чинить спротив. Проте у чеській історичній пам'яті досі існують певні розбіжності, а саме альтернативна оцінка щодо того, чи варто було здійснювати теракт проти Гейдріха з огляду на масштабні репресії і жертви, які він спровокував. Інтерпретаційних трансформацій в історичній пам'яті зазнала й постать Ю. Фучіка. Оскільки десятиліттями складався його культ служіння комуністичній партії, то на початку 1990-х рр. ця «ведмежа послуга» обернулася проти нього як реального

представника антинацистського підпілля. Зняття його скульптур, пам'ятників та назв вулиць можна пояснити мотивом усунення культу його особи в процесі декомунізації. Проте той факт, що бюст і меморіальну дошку на рідній оселі Фучіка двічі знімали, є показовим у плані перегинів та ексцесів тогочасної суспільної ситуації. Деякі публіцисти та журналісти тоді навіть стверджували, що він був інформатором гестапо та видав своїх соратників, що знаменитий «Репортаж» є фальсифікатом. Наукові дослідження довели необґрунтованість подібних сенсаційних закидів [2]. Цікаво зазначити, що комуністична влада у повоєнній Чехословаччині також прагнула створити з єпископа Павліка, який прихистив членів групи замаху на Гейдріха у своєму православному храмі Кирила і Мефодія, образ інтернаціоналіста, хоча він негативно ставився до комунізму.

Загалом, операція «Антропоїд» вважається найбільш відомою акцією чехословацького Опору під час Другої світової війни. Щоправда, з 1948 по 1989 рр. комуністична влада Чехословаччини намагалася стерти в суспільстві пам'ять про неї через негативне ставлення до діяльності чехословацького уряду у вигнанні/еміграції, а парашутистів називали «агентами імперіалізму» тощо. Лише після Оксамитової революції і повалення комуністичного режиму в Чехословаччині у 1989 р. учасників замаху на Гейдріха визнали національними героями, і почався процес увічнення пам'яті про їхній подвиг. Уже в 1992 р. Чеська пошта випустила серію «Чехословацький Опір на Заході» з чотирьох марок, одна з яких, із зображенням Й. Габчика і Я. Кубиша на тлі приземлення парашутистів, була присвячена операції «Антропоїд». У 2007 р. на одній із будівель на місці замаху була встановлена меморіальна дошка з надписом «Патріотів не забувають, на відміну від чеських політиків». А 27 травня (в день замаху) 2009 р. на місці замаху був урочисто відкритий Меморіал операції «Антропоїд», на створення якого пражани виділили 5 млн чеських крон. Підпис на бронзовій стрічці головного пам'ятника Меморіалу промовляє: «На цьому місці 27

травня 1942 р. о 10.35 героїчні чехословацькі парашутисти Ян Кубіш і Йозеф Габчик здійснили одну із найважливіших акцій опору Другої світової війни – ліквідацію діючого рейхспротектора Рейнхарда Гейдріха. Вони ніколи не змогли би виконати свою місію без допомоги сотень чеських патріотів, які заплатили за свою хоробрість власними життями». А в Празькому православному соборі Кирила та Мефодія, де 18 червня 1942 р. прийняли останній бій із німцями чехословацькі парашутисти, у 1995 р. була відкрита, а в 2010 р. оновлена експозиція, присвячена їхньому подвигу.

Ціла низка пам'ятних заходів була проведена у травні 2017 р. з нагоди 75-ої річниці операції «Антропоїд». Наприклад, Чеський національний банк увів до обігу пам'ятну срібну монету номіналом у 200 чеських крон, а Чеський і Празький монетні двори випустили золоті пам'ятні медаль та медальйони, присвячені успішній операції «Антропоїд». На честь учасників цієї операції названі розташовані поблизу місця замаху вулиці. А 26 травня президент Словаччини Андрей Киска присвоїв учаснику операції словаку Йозефу Габчику військове звання генерала-майора (посмертно), а також запропонував своєму чеському колезі Мілошу Земану зробити те ж саме щодо інших учасників операції, але в Празі цю ініціативу не підтримали.

Нарешті, операція «Антропоїд» та її трагічні наслідки знайшли відображення в чеській культурі – їй присвячені літературні та науково-популярні видання, мистецькі й музикальні твори, художні фільми тощо. Наприклад, у 1964 р. в Чехословаччині вийшов фільм «Замах», у 1975 р. – фільм «Світанок», у 2011 – фільм «Лідіце», а в 2012–2013 рр. з'явилися книги чеського історика Ярослава Чванчара «Гейдріх» і «Кому життя, кому смерть» тощо. Вони, безумовно, вплинули на сприйняття чехами подій Другої світової війни. Зокрема, опитування чеської молоді у 2015 р. продемонструвало, що вагомим елементом її історичної пам'яті стала асоціативна пара подій: вбивство Гейдріха (як яскрава акція Руху Опору) і знищення Лідіце та Лежаки (як трагічна сторінка

мстивого терору окупантів) [4]. До слова, у 2007 р. був споруджений вражаючий пам'ятник дітям Лідіце – жертвам каральної операції німців. Тобто можна очікувати, що саме у такому форматі пам'ять про ці події буде передаватися й далі.

З початку 1945 р. внутрішній опір у співпраці з еміграційним урядом Е. Бенеша готував всенародне повстання проти нацистської Німеччини. 1 травня відбулися перші заворушення. 5 травня Прага стала центром повстання, яке розпочалося раніше, ніж передбачалося. Його очолила Чеська національна рада. На її радіозаклик у повстанні взяло участь близько 30 тис. осіб. Вони будували барикади на вулицях, захищали радіо, кидали пляшки із запалювальною сумішшю в німецьку бронетехніку, обстрілювали німецькі війська з-за будинків, кидали гранати з вікон.

Як приклад німецького терору проти повстанців, наведемо трагічні події у районі Жижков, де у приміщенні школи розташовувалися казарми німецького підрозділу СА. Молоді нацисти відверто тероризували населення. 5 травня вони затягли в казарми вісім десятків заручників, деяких з них – спійманих зі зброєю в руках, або й без неї – катували на підвір'ї, а потім розстріляли. Неповний список жертв нараховує 44 особи [14].

Комуністична пропаганда до 1989 р. не допускала в історичну пам'ять про повстання факт, що під час боїв повстанцям допомогли частини 1-ої дивізії так званої Російської визвольної армії (РВА) – союзника нацистів генерала Власова. Керував цими підрозділами українець генерал-майор К. Буняченко. Він начебто заявив повстанцям: «Чехословаки брали участь у звільненні Києва. А я киянин, тому залишаю вам артилерію» [15]. Очевидець згадував: «Ми отримали текст, у якому власовці пояснювали, що прийшли допомогти чехам захищати Прагу від німецьких фашистів. Наступною метою вони назвали боротьбу за визволення України від сталінської диктатури» [16].

Роль власовців у повстанні сучасник визначив таким чином: «Головна заслуга дивізії РВА полягає в тому, що вона в критичний момент розділила місто на дві частини – північну і

південну, завдяки чому запобігла з'єднанню [німецьких] збройних формувань за межами Праги для наступу на місто. Якби не участь дивізії у Празькому повстанні, західна частина міста була би зайнята вже 6 травня, а саме повстання наступного дня точно було би придушене» [17]. У боях із німцями загинуло приблизно 300 «власовців» [1].

8 травня відбулася капітуляція німецьких військ, а вранці 9 травня Червона Армія вступила до Праги. Донедавна втрати чеських повстанців обраховували у 1694 загинлих, але Інститут військової історії до 70-річчя Празького повстання видав публікацію, в якій зазначено 2898 полеглих учасників Празького повстання [17].

Празьке повстання є тематичним тлом регулярних пам'ятних відзначень її річниць на теренах Чеської Республіки за участі представників органів влади та громадськості, спортивно-фізкультурних та військово-меморіальних товариств [18].

Символом оборони Праги від наступу німців із півночі став Тройски (сьогодні – Барикадний) міст. Про нього складено цикл оповідань письменника Яна Дрди «Тиха барикада» та створено однойменний фільм режисера Отакара Ваври (1948 р.). Біля північного підніжжя мосту знаходиться пам'ятник бійцям Празьких барикад зі скульптурою скорботної жінки та полеглого барикадника (скульптор – Й. Малейовські). Невеликий пам'ятник знаходиться на узліссі Чортового гаю. На камені викарбувано п'ять імен учасників повстання, які 7 травня у цьому місці знищували німецьке кулеметне гніздо. Загиблими повстанцями були Антонін Кімр, Карел Уграбка, Франтішек Петржик, Йозеф Воячек і Йозеф Заміш. Загалом таких пам'ятних місць, із монументами або меморіальними дошками, понад десяток [20].

На сучасному етапі спостерігається тенденція корекції історичної пам'яті про звільнення Чехословаччини в бік зменшення прославлення Червоної армії (зняття пам'ятних дошок, демонтаж скульптури маршала Конєва) та початку вшанування (пам'ятна дошка) позитивної ролі власовців [21]. Однак і цього

разу присутня певна героїзація цієї кульмінаційної події Руху Опору. Серед близько 800 задокументованих проектом «Пам'ять нації» свідчень учасників повстання є визнання їх природного людського страху, проблем із навичками користування зброєю та поведінки в міському бою. З боку повстанців теж зафіксовані прецеденти жорстоких розправ із німцями [16].

Отже, чеська національна історична пам'ять про Рух Опору в роки Другої світової війни перебуває у центрі уваги як державних інституцій, так і громадських організацій. Офіційні посадові особи регулярно беруть участь у меморіальних заходах. Продовжуються наукові дослідження та публічні дискусії навколо вразливих питань, а ключові події спротиву фактично постійно є предметом публікацій у медіа, що свідчить про їх вагомe місце в історичній пам'яті сучасного чеського суспільства.

Нарешті, особливе місце в історичній пам'яті чехів і словаків про Другу світову війну посідає вшанування героїчного шляху «від Бузулук до Праги» в 1941–1945 рр. 1-го Чехословацького окремого батальйону (згодом бригади, армійського корпусу) генерала Людвіка Свободи. Це, звичайно, окрема сторінка історії і самостійна тема для дослідження, але лише зазначимо, що увічнення пам'яті про неї вважала пріоритетним у своїй історичній політиці як колишня комуністична, так і вшановує сучасна демократична влада Чехії.

Список використаних джерел та літератури:

1. Зінько Ю.А., Калитко С.Л., Кравчук О.М., Поп І.І. Нариси історії Чехії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 467 с.
2. Janáček F. Odboj a jeho paměť. *Cahiers du CEFRES. Dějiny a paměť* (ed. Françoise Mayer, Marie-Elizabeth Ducreux). № 6. S. 2.
URL: https://www.cefres.cz/IMG/pdf/janacek_1995_odboj_pamet.pdf.
3. Kratochvíl A., Soukup J. Paměť válek a konfliktů. Praha 2016. 428 s.; ŠUSTROVÁ R., Luba Hédlová. Česká paměť: národ, dějiny a místa paměti, Praha 2014. 460 s.; Mücke P. Rámce paměti druhé světové války v českých zemích: vzpomínkové práce vojáků druhého čs. zahraničního odboje. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2013. 226 s.; Mücke P. Místa paměti druhé světové války Svět vojáků československého zahraničního odboje, Praha: Karolinum, 2014. 281 s.; Pražské povstání 1945. Svědectví protagonistů / Machotka P., Tomeš J. (eds.). Praha: Ústav T. G. Masaryka, 2015. 213 s.

4. Švaříčková Slabáková R. Česká generační paměť druhé světové války. *Český časopis historický*. 2019. № 3. S. 641–642.
5. Tematická zpráva «Výuka soudobých dějin na 2. stupni základních škol a na středních školách», květen. Praha: Česká školní inspekce, 2016. 26. URL: <https://www.csicr.cz/cz/Dokumenty/Tematicke-zpravy/Tematicka-zprava-%E2%80%93-Vyuka-soudobych-dejin-na-2-stup>
6. Ústav pro studium totalitních režimů a Archiv bezpečnostních složek zahájí svoji činnost. URL: <https://www.vlada.cz/cz/media-centrum/aktualne/ustav-pro-studium-totalitnich-rezimu-a-archiv-bezpecnostnich-slozek-zahaji-svoji-cinnost-30715/>
7. Muzeum paměti XX. století. URL: <https://www.muzeum20stoleti.cz/category/aktuality/>
8. Paměť národa. O projektu. URL: <https://www.pametnaroda.cz/cs/o-projektu>.
9. Výroční zpráva 2021. Post Bellum. S. 50. URL: https://www.postbellum.cz/wp-content/uploads/vzpb_2021-digi.pdf; Пост Беллум-Україна. *Post Bellum-Ukraine*. URL: <https://www.facebook.com/postbellumua/>
10. Jakou roli má zvuk v chápání a interpretaci druhé světové války? URL: <https://www.zurnal.upol.cz/nc/zprava/clanek/jakou-rolu-ma-zvuk-v-chapani-a-interpretaci-druhe-svetove-valky/>
11. Švaříčková Slabáková R. Vzpomínání na druhou světovou válku v generační perspektivě. Od narativu národního k narativu globálnímu a abstraktizovanému. *Český lid*. № 107. S. 189–210.
12. Gurín M. Podzim 1939 – studentské demonstrace a uzavření českých vysokých škol. URL: www.icv.vlada.cz/cz/tema/podzim-1939--studentske-demonstrace-a-uzavreni-ceskych-vysokych-skol-89577/
13. Hartmann D. 17. listopad 1939 - 17. Listopad. 1989. URL: http://www.rozhlas.cz/17listopad/listopad/_zprava/645308
14. Pražské květnové povstání 1945. Válečné zločiny ve škole «Na Pražačce» (5-8 května 1945). URL: <https://www.ustrcr.cz/uvod/doba-nesvobody-1938-1945/perzekuce-zanacisticke-okupace/>
15. Gazdík J. «Zrádci» vlasovci v Praze odvrátili pohromu. Koněv přijel již do osvobozeného města. URL: <https://zpravy.aktualne.cz/zahranici/jaka-byla-role-vlasovcu-v-osvobozeni-prahy/r--66db14a8831e11ea80e60cc47ab5f122/>
16. Kroupa M. Hrůzy Pražského povstání: umučený esesák na lampě i teenageři se zbraněmi. URL: https://www.denik.cz/z_domova/prazske-povstani-vyroci-boje.html
17. Šajtar J. Pražské povstání: Kdo v roce 1945 osvobodil Prahu? URL: <https://www.reflex.cz/clanek/historie/101069/prazske-povstani-kdo-v-roce-1945-osvobodil-prahu.html>
18. V Modřanech se vzpomínalo na Pražské povstání 1945. URL: <http://www.praha12.cz/v-modranech-se-vzpominalo-na-prazske-povstani-1945/d-22293/p1=68>;
19. Začátek května 1945 – květnové povstání a konec druhé světové války na českém území. URL: <https://www.ustrcr.cz/kalendar-vyroci/kveten/>
20. Tolar P. Několik zastavení u pomníků Pražského povstání na Praze 8 a 9. URL: <https://www.csol.cz/z-cinnosti-csol/archiv/2021/nekolik-zastaveni-u-pomniku-prazskeho-povstani-na-praze-8-a-9/>
21. Leschtina J. Komentář: Ponuré oslavy Pražského povstání. URL: <https://www.seznamzpravy.cz/clanek/komentar-ponure-oslavy-prazskeho-povstani-104576>

ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ В СУСПІЛЬНОМУ ДИСКУРСІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

Охарактеризовано загальний стан історико-меморіального осмислення Другої світової війни у Великій Британії. Висвітлено основні тенденції сприйняття та меморіалізації воєнних подій у британському суспільстві ХХІ ст. Доведено, що унікальність Другої світової війни в суспільному дискурсі Великої Британії (як і всього сучасного Заходу) визначається насамперед фактором Голокосту – безпрецедентної в історії людства трагедії масового геноциду за етнічною ознакою. Відтак показано, що в контексті загальноєвропейського меморіального мейнстріму останнім часом поряд із ушануванням широковідомих національних героїв велике значення в країні надається увічненню інших учасників війни, котрі також заслуговують на пам'ять і пошану (жінок, в'язнів концтаборів тощо). Продемонстровано, як спільні колективні спогади про війну виступають чинником консолідації британського суспільства, підтримання зв'язків усередині постімперської Співдружності націй та зміцнення трансатлантичної і глобальної англосаксонської солідарності.

Ключові слова: Друга світова війна, меморіальна культура Великої Британії, історичний дискурс пам'яті, Голокост, воєнна героїка.

Memory of World War II in British Public Discourse

The general state of the historical and memorial understanding of the Second World War in Great Britain is characterized. The main

tendencies of perception and memorialization of military events in the British society of the 21st century are highlighted. It is proved that the uniqueness of the Second World War in the public discourse of Great Britain (as well as of the entire modern West) is determined primarily by the factor of the Holocaust – the tragedy of genocide along ethnic lines, unprecedented in the history of mankind. Therefore, in recent times, in the context of the pan-European memorial mainstream, along with honoring the most famous national heroes, much attention in the country has been paid to the perpetuation of other participants in the war, who also deserve memory and reverence (women, concentration camp prisoners). Demonstrated how common collective memories of the war act as a factor in the consolidation of British society, maintaining ties between members of the post-imperial Commonwealth of Nations and strengthening transatlantic and global Anglo-Saxon solidarity.

Keywords: *World War II, British memorial culture, historical discourse of memory, Holocaust, military heroics.*

З погляду британської суспільно-історичної свідомості Друга світова війна досі певною мірою перебуває «в затінку» Першої Світової (The Great War, «Великої війни» 1914–1918). Тим більше, що для Сполученого Королівства вона набагато перевершила війну 1939–1945 рр. за загальними людськими втратами. Низка істориків, слідом за архітектором перемоги союзників Вінстоном Черчиллем і деякими іншими сучасниками тих подій, узагалі не вважає за доцільне розділяти цілісний на їхню думку глобальний конфлікт 1914–1945 рр. (т. зв. «Друга тридцятирічна війна») на два самостійних протистояння. Навіть аналізуючи їх окремо, британські дослідники небезпідставно схильні вбачати в них єдиний цивілізаційний виклик для своєї країни та всієї атлантичної спільноти [1; 2].

Невипадково у Великій Британії обидві війни суттєвим чином узагальнюються не лише в теоретичному, а й у суто меморіальному плані. Поряд із відзначенням перемоги на європейському театрі Другої Світової 8 травня – Victory in Europe

Day або VE Day, коли проводяться спеціальні церемонії та поминальні служби з участю королівської родини біля головного військового монументу Британії – лондонського Кенотафу, поширені традиції спільного вшанування учасників обох воєн. Такі засадничі практики, як Могила невідомого солдата і дні пам'яті полеглих прив'язано саме до контексту Першої світової війни, адже в листопаді – місяці її завершення – вшановуються всі загиблі за Британію від 1914 р. Це виразно контрастує насамперед із загальноприйнятим у Радянському Союзі пропагандистським протиставленням переможної для СРСР «Великої Вітчизняної» війни 1941–1945 рр. програній «буржуазною» Росією «імперіалістичній» війні 1914–1918 рр.

Серед наявного масиву англомовної історіографії Другої Світової виокремлюється класична праця Б.Г. Ліддела Гарта «Історія Другої світової війни» (*A History of the Second World War*, 1970) [3], котру нині можна вважати квінтесенцією офіційного британського бачення цієї війни. Свій внесок у осмислення воєнного періоду та його значення для національної і світової історії зробили такі відомі дослідники, як А. Тойнбі, Дж. Фуллер [4], А. Тейлор [5], Дж. Кіган [6], Е. Бівор [7] та ін. В царині візуальної культури британський погляд на Другу Світову найбільш повно відображає документальний серіал «Світ у війні» (*The World at War*, 1973) відомого телепродюсера Дж. Айзекса. 26-серійна стрічка, котра включає безцінні свідчення цілої низки високопоставлених учасників війни (з боку як союзників, так і держав Вісі), мала рекордний натовді для британських телефільмів бюджет у £ 900 тис. і згодом посіла 19-е місце в рейтингу 100 найвеличніших телепрограм країни, складеному Британським інститутом фільмів у 2000 р.

Зрештою, наявність у Другої світової війни низки важливих відмітних рис, які вирізняють її як окремий щодо Першої Світової цивілізаційний феномен, нині все ж є загальновизнаною – навіть попри наявність спільного для обох конфліктів історичного підґрунтя. Причому майже всі ці особливості без-

посередньо дотичні до сфери пам'яті, визначаючи меморіальне сприйняття наймасштабнішого в дотеперішній історії людства збройного протистояння. Власне «Друга Світова» виступає самодостатнім явищем насамперед із погляду пам'яті про неї. Саме безпрецедентні колективні спогади про події 1939–1945 рр. чи не найвиразніше унікалізують їх на тлі всіх попередніх воєн в історії, з-поміж іншого сутнісно виокремлюючи й у загальній структурі планетарного конфлікту першої половини ХХ ст. І хоча більш визначальною та переломною для цивілізаційної еволюції людства все ж була Перша світова війна, саме Друга Світова (хай і будучи багато в чому продовженням, «переграванням» Першої) глобально залишила рельєфніший спогадовий відбиток – і не лише завдяки своєму небаченому розмахові.

Центральним елементом пам'яті про Другу світову війну залишається фактор Голокосту. Адже в ході останнього вперше у новітній історії було поставлено під загрозу існування цілих народів, люди вперше піддавалися геноцидові виключно з ідеологічних міркувань, а не з воєнно-політичних та інших прагматичних мотивів. Вияви геноциду мали місце й під час Першої світової війни – згадаймо масову різанину християнського населення Туреччини (вірменів, греків, ассирійців) у 1914–1923 рр. Однак тоді певні етнічні групи винищувалися лише на території самої турецької держави та окупованих нею районів, на які турки претендували. Про винищення, приміром, вірмен європейської чи американської діаспори не йшлося. Християни піддавалися репресіям передовсім як потенційно «неблагонадійні» підданці, без особливого акценту на якомусь ідеологічному обґрунтуванні такої політики.

Натомість, у Другій Світовій ішлося про повсюдне й тотальне винищення низки народів як екзистенційно чужих планованому агресорами світоустроєві. Саме у період Другої світової війни по суті вперше в історії воєн було на державному рівні створено справжню «індустрію смерті» з метою системного масового знищення військовополонених і мирного населення.

Звісно, концентраційні табори для цивільних осіб також існували й раніше (зокрема під час Першої світової війни), однак тоді їхньою метою було не так фізичне винищення в'язнів, як моральний тиск на противника з метою придушення його волі до боротьби. Відтак нині різноманітні форми увічнення пам'яті жертв масового геноциду багато в чому визначають меморіальне «обличчя» війни 1939–1945 рр., чітко відмежовуючи її від війни 1914–1918 рр.

Прикметно, що останніми роками у Сполученому Королівстві здійснюються важливі заходи з меморіалізації Голокосту в контексті світової та європейської практики вшанування його жертв. Так, у травні 2008 р. в країні вперше увічнено пам'ять жертв нацистських медичних експериментів установленням стели та меморіальної дошки в саду Центру пам'яті жертв Голокосту в Лекстоні, графство Ноттінгемшир [8]. У січні 2019 р. в будівлі британського парламенту до Міжнародного дня пам'яті Голокосту відкрито мобільну художню виставку, присвячену трагедії Бабиного Яру [9]. На початку лютого 2022 р. представники британської влади спільно з головним рабином Британії Ефраїмом Мірвісом та іншими лідерами єврейської громади взяли участь у висаджуванні дерев для Меморіалу жертвам Голокосту в Лондоні [10].

Значущість пам'яті про Голокост увиразнюється фактом щонайактивнішої участі в її збереженні представників чинної британської династії – оскільки в усіх країнах із монархічною формою правління на інститут монархії традиційно покладається особлива місія у справі формування меморіального етосу нації. Відповідно, у Великій Британії король і члени королівської родини так само покликані символізувати та забезпечувати національну єдність, уособлюючи з-поміж іншого загальноноспільне бачення історичних подій і реалій.

Зокрема, вагомий особистий внесок у розвиток культури сприйняття найбільшого злочину нацизму зробив чинний глава Сполученого Королівства Карл (Чарльз) III. Адже поряд із

постійною церемоніальною присутністю на власне британських меморіальних заходах, передовсім у День пам'яті полеглих [11], він регулярно бере участь в ушануванні жертв Голокосту. Ще будучи спадкоємцем престолу – Принцом Уельським, Чарльз неодноразово підкреслював загальнолюдський характер трагедії єврейського народу та висловлював особисте захоплення величчю духу тих, хто її пережив [12; 13]. 27 січня 2022 р., у черговий Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту, майбутній монарх разом із дружиною, герцогинею Корнуольською Каміллою, вшанував сімох громадян Британії – живих свідків Катастрофи – перед відкриттям виставки їхніх художніх портретів у Королівській галереї Букінгемського палацу. Подружжя закликала всіх британців запалити свічки на вікнах і пам'ятати, що спільна історія – це найважливіше, що допомагає всім нам берегти одне одного [14]. По сходженні Чарльза на престол традицію приурочених до Дня пам'яті жертв Голокосту зустрічей тепер уже королівського подружжя з виживлими жертвами геноцидів було продовжено [15].

Важливо, що вшанування в'язнів нацизму та всіх, хто зазнав від нього лиха, є наріжним складником поширеної нині практики увічнення іншої, «непомітної», героїки війни – «тихого» подвигу мільйонів людей у тилу і в таборах смерті. Власне з погляду історичної пам'яті надзвичайно важливим є утвердження саме за підсумками Другої світової війни принципового розуміння того, що гідний ушанування та увічнення героїзм можливий не лише безпосередньо на полі бою.

У означеному ключі відбувається й актуалізація пам'яті про жіночий внесок у воєнні зусилля. До прикладу, лише у XXI столітті, до 60-ї річниці Перемоги, в центрі Лондона поблизу Кенотафу королевою Єлизаветою II відкрито перший у країні національний меморіал британським жінкам війни (2005). На думку ініціаторів його встановлення, стилістично стримана бронзова споруда стала гідною даниною поваги тій надважливій, але часто недооціненій ролі, що її відіграли у Другій Світовій майже 7

млн британок у складі збройних сил Королівства та в тиловому забезпеченні [16].

Водночас, незмінною залишається практика збереження пам'яті про найбільш героїчні сторінки власне мілітарної участі країни у Другій світовій війні, зокрема про ключову для британців подію їхньої новітньої воєнної історії – повітряну Битву за Британію (1940). Тоді остров'янам вдалося не лише безпосередньо убезпечитися від прямого нацистського вторгнення, а й продемонструвати незламну волю до спротиву, фактично самотужки протистоячи Гітлерові – всупереч поширеному в радянсько-російській історіографії твердженню, що «англійці відсиджувалися на острові». 15 вересня в країні відзначається День битви за Британію. Вважається, що саме втрати німецької військової авіації цього дня у 1940 р. змусили Берлін визнати неможливість знищити оборону Британських островів і моральний дух британців. Відтак у післявоєнний час поблизу південноанглійського містечка Фолкстон у графстві Кент постав недержавний Музей Битви за Британію (1971), у Лондоні на набережній Вікторії біля Темзи Принцом Уельським Чарльзом урочисто відкрито побудований коштом громадських пожертв пам'ятник Битві за Британію (2005), а на честь 75-річчя битви Королівський монетний двір випустив пам'ятну монету номіналом 50 пенні накладом 5,9 млн одиниць (2015).

Знаковим символом непохитної стійкості британців у Другій світовій війні та їхнього успішного опору нацистській загрозі є постать «воєнного» короля Георга (Джорджа) VI, котрий царював у 1936–1952 рр. На тлі новітнього патріотичного піднесення британського суспільства у ХХІ ст. образ цього монарха як лідера країни і героя своєї доби було не лише повноцінно реанімовано, а й практично сформовано наново – зокрема завдяки белетризації його біографії в масовій літературі [17–19] та кінематографі (історична драма «Король говорить!» – *The King's Speech*, 2010; мелодрами «Гайд-Парк на Гудзоні» – *Hyde Park on Hudson*, 2012, і «Лондонські канікули» – *A Royal Night Out*, 2015;

Netflix-серіал «Корона» – The Crown, 2016; воєнна драма «Темні часи» – Darkest Hour, 2017; тощо).

Здійснюються заходи, присвячені досі найбільшій в історії воєнній десантній операції – висадці союзників у Нормандії (1944), яка стала передумовою їхнього успішного наступу в Європі. Зокрема саме урочистостями у британському Портсмуті стартувало відзначення 75-ої річниці цієї події. Ювілейний захід, де в центрі уваги перебували ветерани союзницької операції, відвідали перші особи провідних євроатлантичних держав: королева Великої Британії Єлизавета та прем'єр-міністр Т. Мей, президент США Д. Трамп, канцлер Німеччини А. Меркель, президент Франції Е. Макрон та ін. [20]. До 75-річчя висадки союзників приурочувалося й почасти профінансоване британським урядом спорудження масштабного монументу у Франції (комуна Вер-сюр-Мер у регіоні Нормандія) із викарбуваними іменами понад 20 тис. британців, загиблих у ході операції [21–23].

У ХХІ ст. дискурс пам'яті про Другу Світову надалі спрямовується на популяризацію її героїки, «наближення» подій і постатей війни до життя та свідомості нинішніх поколінь британців. Якнайпоказовіше цю ідею втілено в уже згадуваному пам'ятникові Битві за Британію: скульптури розташовано на рівні очей перехожих аби полегшити фізичну взаємодію із зображеннями учасників битви і перешкодити її сприйняттю як далекого від сучасності знеособленого факту.

Одним із найважливіших аспектів меморіальної політики офіційного Лондона щодо Другої світової війни є робота з етнічними меншинами та країнами-членами Співдружності націй (Commonwealth of Nations, далі – Співдружність), котрі як колишні складники Британської імперії мають спільну зі своєю экс-метрополією мілітарну історію. Особливо підкреслюються роль інших англосаксонських держав, їхній внесок у загальний успіх союзників по антигітлерівській коаліції, що тим більше на часі в умовах теперішньої ревіталізації ідеї англосаксонської єдності зі створенням у 2021 р. безпекового альянсу AUKUS.

Узагалі, спогади про спільну участь у збройних конфліктах минулого, спільні боротьбу та жертви заради перемоги є надзвичайно потужним психомеморіальним чинником. У цьому плані перевага Британії (порівняно з тією-таки Німеччиною) полягає в тому, що на сьогодні більшість британців неєвропейського походження є вихідцями з її колишніх заморських територій, які ще порівняно недавно за мірками цивілізаційного розвитку переживали історичні випробування разом із метрополією. Тому значна увага закономірно приділяється збереженню пам'яті про участь населення колоній у збройних конфліктах. Зокрема загиблі у світових війнах комбатанти із колоніальних володінь офіційно вшановуються нарівні з уродженцями метрополії, а представники держав Співдружності регулярно беруть участь у відповідних церемоніях на британській землі.

Традиція вшанування вояків Імперії з різних кінців світу надзвичайно потужна й укорінена не лише в державній меморіальній політиці, а й на рівні цілого суспільства. Так, у черговий день пам'яті загиблих солдатів країн Співдружності 11.11.2016 футболісти національних збірних команд Англії і Шотландії в очному матчі, який припав на цю дату, грали у формі із зображенням червоного маку (Remembrance Poppy) – попри офіційну заборону та можливі санкції з боку керівних органів світового футболу, котрі визнали цей політичний символ несумісним зі спортом [24]. Останньою наразі колоніальною територією, внесок якої у спільну британську перемогу було меморіалізовано, стала Підмандатна Палестина: у 2017 р. на лондонському Полі пам'яті відкрито ділянку із Зіркою Давида замість традиційних хрестів, присвячену єдиному єврейському національному підрозділові союзницьких військ у Другій світовій війні – Єврейській бригаді (1944–1946), основу котрої складали палестинські євреї-добровольці [25].

З іншого боку, спогади про спільне минуле (у т. ч. про участь у війнах) можуть бути й травматичними – таким чином не зближуючи, а роз'єднуючи народи, створюючи ґрунт для висунення

претензій та спроб зведення поррахунків. Тож Британія як колишня метрополія колоніальної імперії обтяжена також і значним конфліктогенним бекграундом у сфері пам'яті, зокрема про Другу світову війну. До прикладу, в найбільшій за чисельністю населення країні Співдружності – Індії (і відповідно серед індо-пакистанської діаспори в самій Британії) – вояки створених державами Вісі колаборантських «Індійської національної армії» (ІНА) та легіону СС «Азад Хінд» пошановуються щонайменше нарівні з тими мільйонами індійців, котрі воювали на боці союзників у складі британських сил. Легіонери та бійці ІНА публічно вважаються свідомими борцями за свободу батьківщини й учасниками по суті єдиного у XX ст. масового збройного виступу мешканців країни проти британського панування.

Контрверсійність – якщо не діаметральну протилежність – сприйняття знакових історичних подій та постатей (зокрема нерозривно пов'язаних із Другою Світовою) різними етнокультурними групами британського суспільства унаочнила і «війна пам'ятників» 2020 р. Невипадково тоді найрезонанснішим актом меморіального вандалізму стало плундрування пам'ятника Черчиллю в Лондоні 6 червня 2020-го – у день 76-ї річниці початку висадки союзників у Нормандії. Відтак владі довелося вжити додаткових заходів із охорони цього й інших розташованих у центрі Лондона пам'ятників [26].

Відсилки до контексту Другої світової війни присутні і в британському суспільно-політичному дискурсі сьогодення. Нові виміри актуалізації пам'яті про Другу Світову у Великій Британії пов'язано насамперед із особою прем'єр-міністра Бориса Джонсона (07.2019–09.2022) та реакцією на повномасштабне російське вторгнення в Україну (02.2022).

Показовим у цьому плані було намагання Б. Джонсона та його оточення використовувати у своїх іміджевих стратегіях образ видатного британського прем'єра воєнної доби В. Черчилля. Власне, апелювання до Черчиллевого політичного спадку вирізняло Джонсона ще за його перебування на посаді мера

Лондона [27]. Звернення до постаті Черчилля цілком відповідало поточному порядку денному – процесові виходу Сполученого Королівства зі складу Європейського Союзу («брегзит») і зумовлений цим необхідності всебічної суверенізації політики Лондона та розбудови сильної самодостатньої «глобальної Британії». Водночас важливим символічним актом, спрямованим на підтримання трансатлантичної пам'яті і солідарності, стало підписання під час першої особистої зустрічі прем'єр-міністра Б. Джонсона з президентом США Дж. Байденом у британському Сент-Айвзі (10.06.2021) Нової Атлантичної хартії за зразком підписаної їхніми попередниками періоду Другої Світової В. Черчиллем та Ф. Рузвельтом Атлантичної хартії 1941 р., яка визначала засади формування антигітлерівської коаліції та післявоєнного світоустрою [28].

Надалі, на тлі підготовки й початку президентом РФ В. Путіним у 2021–2022 рр. найбільшої від часів Другої світової війни мілітарної операції в Європі (вторгнення в Україну), публічний імідж Б. Джонсона як «Черчилля сучасності» гранично увиразнився. Чинний прем'єр нерідко проголошувався «натхненником» чи «негласним лідером» антипутінської коаліції за прозорою аналогією з натхненником антигітлерівської коаліції Черчиллем [29]. Однак спроби зіграти на авторитеті легендарної постаті британської історії повсякчас спричиняли неоднозначну реакцію та гостру полеміку в експертних і медійних колах [30].

Алюзії з Другою Світовою неодноразово траплялися у риторичі самого Джонсона. Так, під час свого відеовиступу перед Верховною Радою України (3.05.2022) він, перефразовуючи саме Черчилля, заявив: «Це зоряний час України, про який пам'ятатимуть і розповідатимуть прийдешнім поколінням» [31]. Це було фактичним відтворенням ключового меседжу знаменитої Черчиллевої промови (*Their finest hour*, 18.06.1940) перед членами британської Палати громад тоді, коли Британія зіткнулася із загрозою вторгнення та поразки з боку нацистської Німеччини [32; 33].

Загальноприйнятим стає прирівнювання російсько-«рашистської» агресії до німецько-нацистської навали періоду Другої світової війни. Власне термін «рашизм» у Британії набув найбільшого поширення саме після початку повномасштабної війни РФ проти України (24.02.2022), виразно поєднуючи російську неоімперську ідеологію та політику з фашизмом і нацизмом. Характерно, що в одному зі своїх англомовних варіантів написання слово *rashism* по суті позбавлено прямої семантичної прив'язки до географічного об'єкта (*Russia*), позначаючи таким чином суто ідеологічне явище. Поширене й символічне ототожнення президента РФ В. Путіна із очільником німецького Третього Рейху А. Гітлером, зокрема шляхом ужиття запозиченого з російсько-українського дискурсу пейоративного неологізму «Путлер».

На сучасному етапі пам'ять про Другу світову війну є важливим складником суспільного дискурсу та меморіальної культури Великої Британії. Країна має багатий та різносторонній досвід й усталені традиції увічнення воєнної героїки. Останнім часом поряд із ушануванням широковідомих національних героїв значна увага приділяється меморіалізації менш помітних учасників та жертв війни, котрі також заслуговують на пам'ять та пошану (жінок, в'язнів концтаборів тощо). Як і в інших монархічних державах, у Великій Британії провідну роль у формуванні національної меморіальної культури традиційно відіграють владна династія та особисто чинний монарх, покликаний уособлювати загальносуспільне сприйняття історичних подій і реалій. Окремої згадки заслуговує британська практика гуманітарної та меморіальної консолідації різноетнічного суспільства через спільну пам'ять про участь у Другій світовій війні. Водночас на прикладі Британії очевидно, що спогади про Другу Світову можуть мати і значний конфліктогенний потенціал, будучи здатними не лише зближувати, а й роз'єднувати різні суспільні групи, створювати ґрунт для висунення взаємних претензій. З-поміж іншого, актуальність пам'яті про Другу світову війну

для британців якнайкраще засвідчує дотеперішнє використання у політичному житті країни відповідних образів та алюзій – зокрема пов'язаних із найбільш славетними сторінками історії Сполученого Королівства як однієї з держав-переможниць.

Список використаних джерел та літератури:

1. Bourne J., Liddle P., Whitehead I. The Great World War 1914–45. 2 vols. London: Harper Collins, 2000. 300 p. 544 p.
2. Kershaw I. Europe's second Thirty years war. *History Today*. 2005. Vol. 55. No. 9. P. 10–17.
3. Liddell Hart B. H. A History of the Second World War. London: Pan Books, 1970. 768 p.
4. Fuller J. F. C. The Second World War 1939–45: A Strategic and Tactical History. New York: Da Capo Press, 1993. 431 p.
5. Taylor A. J. P. The Origins of The Second World War. London: Hamish Hamilton, 1961. 296 p.
6. Keegan J. The Second World War. London: Arrow Books, 1990. 608 p.
7. Beevor A. The Second World War. London: Weidenfeld & Nicolson, 2012. 863 p.
8. В Британии почтили память жертв нацистских медицинских экспериментов. URL: <https://www.svoboda.org/a/447174.html>
9. В Лондоне почтили память жертв расстрелов в Бабьем Яру. URL: <https://hromadske.ua/ru/posts/v-londone-pochtyly-pamiat-zhertv-rasstrelov-v-babem-yaru>
10. Евреи Лондона почтили память жертв Холокоста посадкой деревьев в Гайд-парке. URL: <https://stmegi.com/posts/95819/evrei-londona-pochtili-pamyat-zhertv-kholokosta-posadkoy-derevev-v-gayd-parke/>
11. В Британии почтили память павших. URL: <https://ru.euronews.com/2022/11/13/ru-uk-remembrance-sunday>
12. Речь Принца Уэльского Чарльза на Пятом Всемирном форуме памяти Холокоста. Яд Вашем, Иерусалим. URL: <https://ru.worldholocaustforum.org/press/speeches/речь-принца-уэльского-чарльза-на-пято/>
13. Принц Чарльз принял участие в церемонии к Йом а-Шоа в Британии. URL: <https://jewishnews.com.ua/society/princz-charlz-prinyal-uchastie-v-czeremonii-k-jom-a-shoa-v-britanii>
14. Принц Чарльз встретился с пережившими Холокост. URL: <http://jewseurasia.org/page16/news69790.html>
15. Король Чарльз III и королева Камилла отметили День памяти жертв Холокоста, пообщавшись с людьми, пережившими геноцид, в Букингемском дворце в Лондоне. URL: <https://tsn.ua/ru/lady/news/obschestvo/oba-v-sinih-lukah-korol-charlz-iii-i-koroleva-kamilla-proveli-vstrechu-v-bukingemskom-dvorce-2253688.html>
16. Памятник женщинам Второй мировой войны. URL: <https://account.travel/place/memorial-to-the-women-of-world-war-ii.html>
17. Logue M., Conradi P. The King's Speech: How One Man Saved the British Monarchy. London: Quercus, 2011. 272 p.
18. Logue M., Conradi P. The King's War: A Commoner, The Crown and Britain's Greatest Struggle. London: Quercus, 2018. 320 p.

19. Larman A. The Windsors at War: The King, His Brother, and a Family Divided. New York: St. Martin's Press, 2023. 660 p.
20. В Портсмуте отмечают 75-летие высадки союзников в Нормандии. URL: <https://www.dw.com/ru/в-портсмуте-проходят-торжества-по-случаю-75-летия-высадки-союзников-в-нормандии/a-49064715>
21. В Нормандии возведут памятник погибшим британским солдатам. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-39171585>
22. Память о высадке в Нормандии. URL: <https://ru.euronews.com/2021/06/06/d-day-ceremonies-in-france-and-uk>
23. В Нормандии открыт британский монумент в память о высадке союзников. URL: <https://www.golosameriki.com/a/normandy-commemorates-d-day-with-small-crows-but-big-heart/5918593.html>
24. Англия и Шотландия вышли на поле с красными маками на футболках, несмотря на запрет от ФИФА. URL: <https://sport.segodnya.ua/sport/football/angliya-i-shotlandiya-vyshli-na-pole-s-krasnymi-makami-na-futbolkah-nesmotrya-na-zapret-ot-fifa-769424.html>
25. В Лондоне почтили память еврейских солдат Второй мировой войны. URL: <https://lechaim.ru/news/v-londone-pochtili-pamyat-evrejskih-soldat-vtoroj-mirovoj-vojny/>
26. В годовщину высадки в Нормандии осквернили памятник Черчиллю. URL: <https://mignews.com/news/disasters/v-godovshchinu-vysadki-v-normandii-oskvernili-pamiatnik-cherchilliu.html>
27. Див.: Джонсон Б. Фактор Черчилля: Як одна людина змінила історію / пер. з англ. Київ: Vivat, 2019. 400 с.
28. The Atlantic Charter renewed. URL: <https://www.neweurope.eu/article/the-atlantic-charter-renewed/>
29. Слоним М. Джонсонок. Как британский премьер стал лидером антипутинской коалиции. URL: <https://theins.ru/opinions/masha-slonim/250685>
30. Див. зокр.: Lewis H. 'In the Name of God, Go'. Britain's prime minister sees himself as Winston Churchill's heir. But what if he is remembered as another Neville Chamberlain instead? URL: <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2022/01/boris-johnson-winston-churchill/621294/>; Grice A. Boris Johnson presents himself as the leader of Europe's fight against Russia – but is he really? URL: <https://www.independent.co.uk/voices/boris-johnson-russia-ukraine-putin-b2031877.html>
Ukraine war: West too slow to grasp Russian threat to Ukraine, says PM. URL: <https://www.bbc.com/news/uk-61297478?pi=footer>
31. «Зоряний час» України: Джонсон процитував Черчілля, передбачаючи програш росії. URL: <https://mind.ua/news/20240759-zoryanij-chas-ukrayini-dzhonson-procituvav-cherchillya-peredbachayuchi-progrash-rosiyi>
32. Their Finest Hour. URL: <https://winstonchurchill.org/resources/speeches/1940-the-finest-hour/their-finest-hour/>

О.В. Зернецька

доктор політичних наук, професор

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА В ЛІТЕРАТУРІ І КІНЕМАТОГРАФІ АВСТРАЛІЇ

Стаття присвячена зображенню подій Другої світової війни в австралійській літературі та фільмах. Головною метою було проаналізувати соціальні, моральні психологічні травми, які спричинила війна на солдатів та офіцерів. Усі творці фільмів застосовували історичний підхід. Це особливо важливо для них, що вся фільми базувалися на фактичних матеріалах і подіях. для розкриття важливих художніх завдань. Режисери користуються різними жанрами кіномистецтва, такими як кінопопея, драма, докудрама, тріллер, саспенс та ін. Почасти вони використовують змішані кіножанри. Проведений порівняльний аналіз літературних і кіно-творів хоробрих австралійців під час Другої світової війни дає підстави вважати, що ці художні твори сприяють зміцненню національної самосвідомості.

Ключові слова: Австралія, Друга світова війна, травматична історія, національна література і фільми, порівняльний аналіз, зростання національної самосвідомості.

World War II in Literature and Films of Australia

This article is dedicated to depiction of events of the World War II in the Australian literature and films. The main purpose was to analyse social, moral and psychological traumas of the war on soldiers, officers and citizens of Australia as a whole. All film creators apply historical

approach. It's especially important to them that their films about WWII were based on real events and facts of war history. Film directors use different genres such as drama, docudrama, suspense, thriller etc. Sometimes they blend them to achieve special artistic effects. It cleared out that comparative analyses of literary and cinematic artistic works about Australians and their courageous deeds during WWII help strengthen national self-awareness.

Keywords: *Australia, World War II, traumatic history, national literature and filmi, comparative analyses, strengthening of national self-awareness.*

Події Другої світової війни знайшли своє художнє осмислення та зображення в культурах усіх країн-учасниць. Австралія стала не тільки безпосередньою учасницею воєнних дій в час цієї найбільшої катастрофи ХХ ст., але й державою, яка прихистила численних біженців під час та після цієї події глобального масштабу. Тобто вона репрезентувала себе у двох іпостасях: і як країна-учасниця антигітлерівської коаліції, яка брала участь у війні з німецьким фашизмом в Західній Європі й боролася з японським мілітаризмом в Океанії та на півночі Австралії й на островах, що їй належать, і як країна що прийняла чимало міграційних хвиль під час та після Другої світової війни. На відміну від Першої світової війни, події якої розгорталися дуже далеко від Австралії, Друга Світова впритул наблизилася до п'ятого континенту: в небі країни гули ескадрильї ворожих літаків, бомби й міни падали на Північну Територію Австралії, обстрілювали місто Дарвін. Бойові дії проходили на островах, які її оточували, а в територіальних водах країни нищили японські підводні човни. Відгук на події Другої світової війни, які відбувалися як у Європі, так і на Тихому океані, був дуже відчутний, зокрема в австралійській літературі і культурі.

Для вивчення цього питання були віднайдені та проаналізовані твори австралійських письменників, які зробили тему Другої світової війни центральною у своїх творах, або в тих, де події цієї

війни щільно переплітаються з головним сюжетом оповіді і мають значну характеротворчу домінанту. Під час та одразу після війни вийшла низка творів, у центрі яких – війна та її наслідки. Це воєнні романи Лоусона Глессопа «Ми були боягузами» (1944), Джона Клірі «Клімат відваги» (1954), Томаса Хангерфорда «Гірський хребет і річка» (1952), «Ті, хто сіють вітер» (1954), Невіла Шюта «Смугастий» (1942), «Абсолютно секретно» (1945), «Реквієм для вільнонайманої військовослужбовиці» (1953), Девіда Форреста «Це останнє синє море» (1959). Не можна також не згадати роман-епопею Ксав'є Герберта «Бідолашна моя країна» (1972). Літературознавчі й історичні дослідження щодо цих творів здійснили як в Австралії (С. Дугал, С. Люїс, Дж.Дж. Хілі, Д. Стюарт та ін.), так і в Україні (О.В. Зернецька, І.М. Ветринський, О.А. Мирончук).

Джерелознавчою базою вивчення австралійських творів у жанрі кіно стали фільми про Другу світову війну, які були зняті в Австралії в період з 1940 по 2008 рр. Вивчення історії питання в працях австралійських істориків кіно, а також рецензій на дані кінострічки дало змогу представити їхній збалансований аналіз. В Україні від 2019 р. вивченням історії кіномистецтва Австралії займається автор цієї статті.

Мета дослідження: висвітлення теми Другої світової війни у літературі та кіномистецтві Австралії, розкриття історичних, художніх та соціально-психологічних особливостей воєнних подій і його травматичного досвіду.

Австралійська література. Кожна національна література у той чи той спосіб зображує історичні події, в котрі занурено суспільство та світ даного часу. Саме тому австралійська література не могла не відгукнутися на події Другої світової війни.

Місце дії романів – далекі північноафриканські пустелі, річки та повітряний простір Англії, непролазні джунглі Нової Гвінеї, гори й болота тихоокеанських островів, північ Австралії. У більшості романів герої – австралійські солдати – зображені в екстремальних умовах бойових дій, жорстоких двобоях з німецькими фашистами або японськими мілітаристами.

У вирішенні цієї теми в австралійській романістиці можна виявити кілька підходів. Вони зумовлені художніми завданнями, котрі поставили перед собою автори. Девіда Форреста в романі «Це останнє синє море» найбільше приваблює «дослідження поведінки групи людей, котрі переживають жахи війни і її фізичні страждання» [1]. Для них небезпечна подорож, синє море з непролазними хащами джунглів, за якими на них чатують японські солдати, стало символом визволення й життя, тим жаданішим, що значну частину подій показано очима дев'ятнадцятирічного солдата Рона Фішера, який мріє про те, що жахи війни в тропічних джунглях коли-небудь скінчатся. В думках цього героя звучить авторський голос про моральні переживання воєнного лиха.

Т.А. Хангерфорда, на відміну від Д. Форреста, більше схвилювали внутрішні відчуття його героїв. У романі «Ті, хто сіють вітер» дія розгортається в Японії, яку окупували австралійські війська. Письменник показав низку моральних та психологічних конфліктів, типових для відносин між австралійськими військовими та місцевим населенням. Ситуації, в які потрапляють герої Т.А. Хангерфорда – сержант Род Макнортон, капрал Вітлем і офіцер Норман Крегі, – породжують у них гострий неспокій.

Ще напруженішими стають драматичні наративи в романі Т.А. Хангерфорда «Гірський хребет і річка», де оповідь побудована на контрастах між незайманою споконвічною природою та напруженими колізіями сюжету. Чудовий тропічний ландшафт породжує спокій. Але саме на тлі цього мирного ландшафту розгортаються криваві події. Засідки, відступи й переслідування в Т.А. Хангерфорда – не самоціль, як це часто відбувається в «Цьому останньому синьому морі» Д. Форреста. Адже історія австралійського десантного патруля, солдати якого потрапили в засідку японців на одному з островів біля Нової Гвінеї, – це лише канва, на якій чіткіше проступають складні людські конфлікти. Т.А. Хангерфорд точно окреслив характери героїв. З-під його пера вийшов оригінальний образ кольорового австралій-

ського солдата Малізе, який ненавидить однополчан, може, навіть більше, ніж японців. Т.А. Хангерфорд примусив своїх героїв задуматися про різні речі.

Цей твір вірно схарактеризував австралійський письменник, літературний критик Дональд Стюарт: «Коли читаєш цей роман, – уявляєш абсолютно точно, що відбувалося на островах, які розташовані навколо Нової Гвінеї; відчуваєш цю похмуру історію про стійкість і мужність, яка освітлена не показною, а із справжньою глибокою гордістю за тих людей, котрі воювали в джунглях; історію, яка написана із співчуттям і ясным світлом повної правдивості» [2, с. 46]. Йдеться про загартування нації, про зміцнення австралійського характеру під час двобою за батьківщину.

У романах Невіла Шюта, австралійця за походженням, який провів більшу частину життя в Англії й повернувся до Австралії тільки в 1950-ті рр., війна проти фашизму розкривається в іншому ракурсі – як героїчна боротьба французьких партизанів. У 1942 р. Н. Шют написав два романи про звірства німецьких окупантів – «Смугастий» і «Абсолютно секретно». Публікацію другого роману в Англії затримала цензура. Мотивами затримки публікації другого роману були розголошення воєнної таємниці, тому твір було опубліковано тільки у 1945 р., після закінчення Другої світової війни. 1953-го вийшов ще один роман Н. Шюта, присвячений війні та її наслідкам, – «Реквієм для вільнонайманої військовослужбовиці» (в українському перекладі – «Реквієм») [3].

Сюжет цього роману розгортається драматично, і закінчується справжньою трагедією. Юна англійка Джені Прентіс вступила як вільнонаймана до лав армії Великої Британії, аби боротися з німецько-фашистськими загарбниками. Війна завдала їй тяжкого удару: померли її батьки. В лихі воєнні години Джені полюбила льотчика-австралійця Джона Дункана, але при виконанні одного з бойових завдань його життя трагічно обірвалося. Після закінчення війни Джені залишилася самотньою. По-

ступово героїня усвідомила: найкраще, що в неї було в житті відбулось якраз у воєнні роки. Самотність погнала її в далеку Австралію, на рідну ферму Білла. Вона працювала там служницею тільки, щоб дихати повітрям тих місць, які так любив Білл. Але на фермі обставини склалися проти Дженет. Вона не змогла здолати горе й укоротила собі віку.

Джені – справжня жертва війни. Хоча вона залишилася живою під час війни, остання розправилася з нею в інший жорстокий спосіб, відібравши всіх тих, кого вона любила: батьків, Джона Дункана, який подарував їй надію на щастя і загинув у бою. Роман сповнений психологізму й роздумів над важливими соціальними проблемами, які породили війна та її наслідки. Це приводить до нового трактування антивоєнної теми в творчості Н. Шюта: втрати, які принесла війна далеко не обмежуються кількістю вбитих і поранених, знищенням матеріальних цінностей. Вони, на думку письменника, ще й у драматичній зміні психології людей, психічні травми яких так і не загоюються. Світ став іншим після пережитих жахів.

Романи, присвячені Другій світовій війні та її наслідкам, які були написані у 1940–1950-ті рр. не можна назвати художньо видатними. Їхня цінність – у своєчасній появі під час та після війни, художнього свідчення про війну як жахливий досвід людства, в щиросердності інтонацій, в тому, що їхні автори, учасники боїв, зуміли передати безпосередні почуття й емоції, які наповнювали людей на війні, засудивши мілітаризм і фашизм як явища, котрі суперечать людській природі.

Аналізуючи літературу п'ятого континенту, слід згадати про Ксав'є Герберта, ми вже писали про роман-сагу «Какприкорнія» [4], центральною темою якого була расова дискримінація аборигенів в Австралії 1930-х рр. Як відзначає австралійський історик літератури Дж.Дж. Хілі, «Герберт намагався співвіднести себе, Австралію і аборигенів. Кожне з понять незмінно включало в себе інші. І 1930-ті рр. стали для Герберта поступовим відкриттям кожного з названих феноменів у їхньому вза-

емопроникненні» [5, с. 167]. Кс. Герберт брав участь у Другій світовій війні. Після її закінчення повернувся до Австралії. Війна завдала йому важких морально-психічних травм. По війні романіст зробив велику перерву в творчій діяльності. Він перебував у тривалих роздумах і пошуках, вагаючись, чи здатен писати далі. У післявоєнний період письменник видав два романи: «Сім ему» (1959) та «Солдатські дружини» (1961), а також автобіографію про свою юність «Неспокійний елемент» (1963). Роман «Солдатські дружини» письменник присвятив долям австралійських жінок, чоловіки яких відправилися на війну. У кожної з героїнь цього твору життя складається по-різному. Але суть драматичних ситуацій роману міститься у війні та її наслідках. Автор підводить читачів до висновку: не перебуваючи на Другій світовій війні фізично, героїні роману стають її жертвами у далекій Австралії.

У 1972 р. вийшов друком роман Кс. Герберта «Бідолашна моя країна», який став дуже популярним. У цьому творі він продовжив розкривати расову проблематику свого романа-саги «Каприкорнія» (1936), але на ширшому історичному тлі, охоплюючи 1939–1942 рр. і у поглибленому соціально-політичному та соціально-психологічному вимірах. «Бідолашна моя країна» – це *magnum opus* Герберта і за значенням, і за обсягом роману, який складається з 950000 слів, що навіть більше, ніж у Біблії. Це своєрідний художній і гуманістичний подвиг письменника. Спочатку він написав текст від руки, а потім передрукував на машинці власноруч. На це в нього пішло 10 років. Місце дії – та сама Північна Територія Австралії. В романі Герберт нищівно розкритикував давніх ворогів – білих хижаків-сквоттократів, які монополізували землі, на яких століттями вільно жили племена аборигенів, викрив соціальну абсурдність та несправедливість ставлення до дітей-метисів (як їх потім назвали – «втраченого покоління Австралії») і показав те, що вважав трагедією Австралії: «Її неспроможність дотримуватись ідей та практики справжнього суспільства спільного добробуту і його зв'язок із духовними цінностями

землі аборигенів» [6]. У «Бідолашній моїй країні» Південна Територія Австралії в період 1939-1942-х рр. постає «землею, понівеченою білими хуліганями, крадіями та лицемірами».

Сюжет роману охоплює історичні події початку Другої світової війни. Це відбувається саме тоді, коли японські літаки здійснюють напад на північ Австралії [7]. Романіст змальовує картини жахливого «килимового» бомбардування м. Дарвіна та прилеглих до Австралії островів. Герої цього роману-саги безпосередньо втягнуті у трагічні події під час нападу японських мілітаристів. На одному з островів знаходиться католицька місія, де живуть діти-метиси, народжені аборигенками від білих поселенців (діти-«напівкровки», яких білі батьки не хочуть визнавати за своїх дітей). Юні створіння відірвані від матерів та свого племені через ганебну політику країни щодо примусової «асиміляції метисів до білого суспільства», а до білого суспільства їх не пускають через расові упередження та подвійну мораль останнього. Головний герой роману-епопеї – погонич худоби на ім'я Дровер – дістається під ворожим бомбардуванням до цього острова та вивозить на човні переляканих дітей, на очах яких у місію потрапляє бомба. В такий спосіб соціально-психологічна тема травматичного досвіду Другої світової війни постає у переплетінні з расовою проблематикою роману.

Роман «Бідолашна моя країна» у 1975 р. дістав літературну премію імені Майлз Франклін – головну національну нагороду Австралії в галузі літератури. 1976-го університети Квінсленда і Ньюкасла присвоїли Кс. Герберту звання «Почесного доктора літератури». Герберт дуже любив свою країну. Все життя був активним захисником тубільного населення. Коли він помер в м. Аліс-Спрингс, на місцевому кладовищі відбулася похоронна церемонія, на якій були присутні старійшини племені аборигенів Кунгаракану та Патрік Добсон, католицький священник, абориген за походженням.

Кіномистецтво. Воєнні події та травматичний досвід Другої світової війни знайшли відображення і в документальних наративах кіномистецтва Австралії. «Якщо ви вивчаєте австра-

лійський фільм від появи кінематографу до сьогоднішнього дня, ви вивчаєте історію Австралії, тому що це молода країна, яка має перевагу використовувати кіно як документ у більшості випадків її короткої історії», – слушно зазначила австралійський кінознавець Саскія Вандербент [8].

Визначним документальним фільмом, який увійшов в історію австралійського мистецтва, була стрічка режисера Демієна Перейра «На передовій лінії Кокоди» (The Kokoda Front Line, 1942). Вона присвячена подіям на півночі Австралії біля міста Дарвін, який захищали австралійські солдати від японських військ під час Другої світової війни, коли останні намагалися захопити територію Австралії. Цей фільм дістав почесну нагороду Академії кіномистецтва Австралії. Сміливий кінорежисер Демієн Перейра загинув на передовій лінії вогню, коли 1944 р. він знімав документальну стрічку на островах Палау, висвітлюючи воєнні дії морського флоту США.

Документальна стрічка «Патруль у джунглях» (Jungle Patrol, 1944) режисера Тома Гарра присвячена подіям у Новій Гвінеї. До австралійського патруля, в якому було вісім солдатів, долучилася кіногрупа, що закарбувала на плівці його збройні сутички з японськими загарбниками. Фільм містить також моменти, які показують добре ставлення місцевого населення до австралійських рядових, а також задокументовані позитивні висловлювання останніх щодо допомоги папуасів у їхній нелегкій військовій справі. Слід зауважити, що фільм мав пропагандистський характер. Його було створено на замовлення австралійського уряду задля того, щоби висвітлити роль Австралії у воєнних подіях в Океанії. Фільм отримав схвальні відгуки в національній пресі, зокрема в центральних газетах «The Mail» [9] і «The Sydney Morning Herald» [10]. Дистриб'ютором цієї документальної стрічки в Європі стала така впливова інституція, як «British Empire Films» [11], що свідчить про зацікавленість метрополії у поширенні новин про успіхи австралійських воєнних сил в регіоні Океанії.

Воєнна проблематика проникає і в художні наративи кінематографу Австралії. Так, у 1941 р. вийшов фільм Чарльза Шовела «40000 вершників» (40,000 Horsemen), який змальовує сторінки воєнної історії австралійських військ легкої кавалерії в Туреччині під час Першої світової війни [12]. Художнє висвітлення героїчної боротьби австралійських АНЗАКів у Першій світовій війні під час розгортання Другої світової війни було спрямовано великою мірою на підтримку бойового духу австралійців. У цій кінострічці не тільки показано жорстокості війни, але й знайдено місце та час для втілення романтичних мотивів, для зображення чоловічої дружби, для приземленого австралійського гумору. Постановка батальних сцен у фільмі вважається однією з найкращих у світі. Про її тепле сприйняття національним глядачем свідчить і той факт, що ця стрічка стала однією з найбільш касових в австралійському кінопрокаті.

Слід відзначити, що в цей період і в наступні десятиліття виходять фільми, присвячені подіям часів Першої та Другої світових воєн. У них оспівуються чоловічий колективізм, автентична маскулінність та етика «чоловічої дружби». Сміливість на хоробрість, яку виявили солдати ANZAC (Australian and New Zealand Army Corps – австралійські та новозеландські армійські з'єднання) закарбовані в історії Австралії і вшановуються щороку 25 квітня, у пам'ятну дату битви при Галліполі 1915 р. [13, 14]. Під час Першої світової війни тисячі молодих австралійців були призвані захищати інтереси Британської імперії на далеких полях битви в Європі та Північній Африці, де вони зазвичай були в лавах разом із британським робітничим класом, і англійські офіцери використовували їх як «гарматне м'ясо». Проте, за легендою, австралійці виявляли себе надзвичайними воїнами, які не підкорялися долі, а хоробро билися до кінця [15]. Ці події зображено у фільмах режисера Чарльза Шовела «Щури Тобрука» (The Rats of Tobruk, 1944), де знімалися відомі австралійські актори Чіп Раферті та Пітер Фінч; у стрічці австралійсько-британського виробництва, режисером якої був

Гаррі Ватт, «Оверлендери» (Overlanders, 1946); у фільмі режисера Пітера Вейна «Галліполі» (Gallipoly, 1981) [16]. В цій стрічці, на думку Сільвії Лоусон, «мілітаризм фільмів Чарльза Шовела відступає і увага фокусується на індивідуальних характеристиках героїв. Це антивоєнний фільм. У ньому йдеться про найбільшу поразку британських імперських військ при Галліполі. Війна показана як дурна та безпідставна, але моральна чистота й найвищі якості австралійських героїв ніяк не знижені. Фільм підводить до думки, що головними ворогами були зневажливі офіцери-британці, чиє невміння стало трагедією, якою закінчилася ця кампанія» [17].

Мужність австралійських чоловіків під час Другої світової війни виявлялася не тільки на її фронтах, а й у самій Австралії, коли очікувався напад японських військ на Північну Територію. Саме про це йдеться у фільмі «Оверлендери» режисерів Майкла Балкона і Ральфа Смарта. Під час евакуації багато скватерів спалювали врожай, щоби той не потрапив до загарбників. Для тих переселенців, які вирощували велику рогату худобу, одним із виходів було забити її. Але головний герой фільму погонич худоби Ден не погодився на це. Він вирішив перегнати свій гурт із тисячі голів великої рогатої худоби в інші штати Австралії, де безпечніше. До нього приєднується багато інших хазяїв худоби. Разом вони долають складний шлях у 2000 км, сповнений пригод і небезпеки. Цей фільм став одним із взірців австралійської реалістичної кінокласики, що прославляє мужність австралійського народу й оспівує «мейтшір – центральний елемент міфу про незалежних, самодостатніх, волелюбних громадян-чоловіків у тяжких природних умовах на противагу мультикультуралізму і фемінізму» [18; 8]. Він розкриває подальше формування нації «австралієць».

Режисер Майкл Петтісон, який зняв кінострічку «Остання куля» (The Last Bullet, 1995), поставив перед собою художнє завдання створення воєнного фільму у жанрі саспенсу. Дія стрічки розгортається на острові Борнео під час Другої світової

війни. Австралійський патруль попадає у поле зору японського снайпера. Один за одним гинуть воїни-австралійці, і все це відбувається на очах дев'ятнадцятирічного Стенлі Бреннана, який щойно опинився на війні. Його фізичні, моральні та психологічні переживання стають головною внутрішньою сюжетною лінією цього наративу [19].

Знаменною можна назвати короткометражну стрічку режисера Річарда Франкланда, який сам написав її сценарій і став її співпродюсером разом із Джоном Фоссом, «Війна Гаррі» (Harry's War, 1999). Вона вийшла на зламі XX і XXI-го ст. В її основі лежить біографія першого австралійського солдата-аборигена Гері Сондерса (його талановито грає актор Девід Нгумб'юарра), який записався до армії 1940 р., і під час Другої світової війни в районі Південного Тихого Океану за хоробрість отримав офіцерське звання. Гері Сондерс був дядьком режисера Р.Френкланда. Головним, що привело Гері Сондерса до лав австралійської армії, була надія: цим він допоможе отримати аборигенам громадянство на їхній рідній землі. Батько режисера – Рег Сондерс теж пішов захищати Астралію. Його було вбито 1942 р. Фільм довжиною 28 хвилин мав національну прем'єру на австралійських каналах ABC і SBS 1999 р. Він був тепло прийнятий глядачами та кінокритикою і отримав багато нагород, як в Австралії, так і за її межами. Серед них: приз Мельбурнського міжнародного кінофестивалю (1999), приз за кращий короткометражний фільм на Голлівудському фестивалі (Hollywood Black Film Festival (2000)), приз журі за кращий короткометражний фільм на фестивалі St Kilda Film Festival (2000), приз за кращий сценарій фільму від Atom Awards (2000) а також приз кінофестивалю в Сан-Тропе за кращий короткометражний фільм (2000).

2006 р. на екрани австралійських кінотеатрів виходить воєнний фільм-епопея «Kokoda» режисера Алістера Грісона. Дія стрічки розгортається в Океанії, на острові Нова Гвінея [20]. В основу фільму покладено реальні факти боротьби австралійських солдатів з японськими військовими в жахливих умовах

джунглів. Шлях Кокода – єдиний шлях, який іде повз гірських хребет, і австралійським солдатам треба його боронити, аби не відкрити японським військовим силам підступи до Австралії.

Справа австралійських рядових погіршується тим, що вони зовсім не підготовлені до війни. Їхній загін складається з призовників, які не встигли пройти військову підготовку, та міліціонерів, які до того використовувалися на роботах допоміжного характеру (розвантажити-повантажити якісь матеріали). До того ж вони мають тільки гвинтівки та кулемети, натомість японці озброєні сучасною зброєю, зокрема мінометами та снайперськими гвинтівками. Головна ідея фільму – з художньою силою висвітлити фізичні, моральні та психічні випробування і страждання австралійського патруля, який заблукав у джунглях, й наскочив на загартовану у боях частину японської армії, але все ж таки утримав ворога до підходу регулярних австралійських частин.

А. Грісон зображає всю мерзенність війни. Фільм сповнений реалістичними фізичними та фізіологічними подробицями. Так, знесилені австралійські солдати страждають від малярії, дизентерії, зневоднення. Вони потрапляють у засідку, під час якої зникає лейтенант, який очолював патруль. Коли двоє із загону йдуть на його пошуки, то знаходять лише його понівечене тортурами тіло із відтятою головою. Від цієї сцени страшних катувань їхнього очільника японцями, молоді австралійці впадають у шок. Розпач огортає решту загону, коли вони приносять таку страшну звістку. До фізичних страждань додаються моральні. Оскільки важко поранений один із новобранців, решта хоче нести його з собою, але поранений розуміє, що буде баластом, і тому сам вирішує свою долю: відповзає в джунглі, щоби товариші його не знайшли і просувалися далі. Натомість інший поранений вимагає, щоб його не кидали ворогам й несли з собою його товариші. Один за одним гинуть члени військового патруля. Коли приходить допомога, залишаються тільки двоє. Але свій обов'язок австралійський патруль мужньо виконав.

Ця кінострічка через тяжкі випробування розкриває австралійський характер, зростання національної свідомості солдатів п'ятого континенту.

Фільм був добре зустрінутий австралійськими глядачами й отримав приз Австралійського фільмового інституту (AFI).

Дебютом режисера Бреда Хейнса у 2008 р. став фільм «Зламне сонце» (Broken Sun) про втечу 1944 р. японського солдата з табору для полонених розташованого у більш, як 100 км. від Сіднею, та його зустріччю з головним героєм стрічки – австралійським фермером та ветераном Першої світової війни, який попри всі ці роки пам'ятає свій воєнний досвід, набутий у боях при Соммі. В рецензії австралійського критика Сари Голл відзначаються і зусилля режисера у створенні цієї стрічки, і підкреслюється, що вона має антивоєнне звучання [21].

Подією у світовому кіно стала національна епічна драма, зрежисована Базом Лурманом, «Австралія» (Australia, 2008). Одну з центральних ролей у кіноепопеї зіграла зіркова Н. Кідман. Фільм отримав понад 400 рецензій на п'ятому континенті та за його межами. На створення цієї кінострічки режисера Лурмана надихнув згадуваний вище роман відомого австралійського письменника Ксав'є Герберта «Бідолашна моя країна», сюжет якого і покладено в основу фільму [22, с. 57]. Як і в романі Герберта, у фільмі-епопеї расова проблематика, яка є центральною, переплетена з воєнною. Це підсилює звучання їх обох і включає як у регіональний, так і в світовий контекст подій Другої світової війни, водночас підкреслюючи її національно-психологічні особливості для австралійців та Австралії як держави.

1. Паралельне дослідження та зіставлення австралійських літературних та кінематографічних творів, присвячених подіям Другої світової війни, дає змогу для компаративного аналізу щодо підходів та трактування цієї тематики як у сюжетах кожного з них, так і в порівнянні між літературними та кінематографічними творами. Якщо переважна частина австралійських романів у цьому жанрі була створена під час та безпосередньо

після цієї війни й автори писали, спираючись на свій військовий досвід, то значна кількість австралійських фільмів про Другу світову війну створена, починаючи від 1980-х рр. і в перші десятиліття XXI ст.

2. Встановлено, що австралійське кіно спочатку відгукнулося на події Другої світової війни у жанрі документальних фільмів, знятих у 1942–1944 рр. на місцях бойових дій Австралійських військових сил, а потім почало освоювати художні стрічки.

3. Висунуто гіпотезу і доведено, що зйомка в військовий період Другої світової війни фільмів про Першу світову війну, мала на меті підняти дух воїнів і народу Австралії загалом, ушляхетлюючи мужніх і сміливих героїв-АНЗАКів, а також австралійських військових Другої світової війни.

4. Проаналізовано, що кінорежисери, які знімають фільми у часи, які віддаляються чимдалі від подій Другої Світової, здійснюють різні підходи до висвітлення цієї проблематики. Всім їм властивий історичний підхід. Особливо важливим є те, що у кінострічках часто зазначається, що вони зняті за історичними подіями, або, що герої мають прототипи в реальному житті і називаються прізвища останніх. Разом із тим в одних фільмах розкриваються морально-психологічні риси героїв та ворогів, в інших – робиться акцент на епічних сценах військових дій, у третіх – на гуманістичній і/або антивоєнній спрямованості сюжету, у четвертих – на зіставленні особистого досвіду героя у Першій та Другій світових війнах, у п'ятих – воєнна проблематика переплітається з болючим расовим питанням, у шостих – в середині сюжету висвітлюється «комплекс жертви» тих, хто на війні, і тих, хто їх чекає, не знаючи, чи дочекається, і т. ін.

5. З'ясовано, що для розкриття важливих художніх завдань, митці користуються різними жанрами кіномистецтва, такими як кіноепопея, драма, докудрама, тріллер, саспенс тощо. Почасти вони використовують змішані кіножанри.

6. Доведено, що успіху в національного та глобального глядача досягають кінотвори, які були зняті за видатними творами

австралійських письменників. Яскравим прикладом є фільм «Австралія» знятий за твором Кс. Герберта «Бідолашна моя країна».

7. Всі твори про Другу світову війну, як у літературі, так і в кіномистецтві Австралії, просякнuto ідеєю загартування та згуртування нації під час трагічних воєнних подій, поглибленого розкриття національного характеру в екстремальних умовах, подальшого формування нації «австралієць», зростання національної самосвідомості.

Не можна писати ці рядки без болю й розуміння трагедії, яка зараз відбувається на землі України, де йде повномасштабна війна, яку розв'язали проти України російські агресори, котрі нищать мирні міста й села, жорстоко вбивають безневинних жителів і дітей. Боронячи рідну землю, гинуть хоробрі воїни ЗСУ – герої, кращі з кращих.

Список використаних джерел та літератури:

1. Irvin B. The Last Blue Sea. *Overland*. 1959. № 16. P. 38.
2. Stewart D. Fine Australian Novel. *Australian Post War Moralists*. 1960.
3. Шют Н. Реквієм. Київ: Дніпро, 1963. 286 с.
4. Зернецькая О.В. Австралийский социальный роман 30-х годов XX века. Монография. Киев: Наукова думка, 1982. С. 160–174.
5. Healy J.J. Literature and the Aborigines in Australia. 1770–1975. St. Lucia: Angus and Robertson, 1978. 305 p.
6. Dugal C. Herbert, Albert Francis Xavier (1901–1984 pp.). *Australian Dictionary of Biography*. Australian National University. URL: <https://cutt.ly/BBfWRH3>
7. Lewis T. A War at Home. Comprehensive guide to the first Japanese attacks on Darwin. Darwin: Tall Stories, 2003. 76 p.
8. Vanderbent S. Australian Film. URL: // <https://www.pocketessentials.com> [Retrieved 20.03. 2020]
9. AUSTRALIA'S PART IN THE WAR. «*The Mail*». 1944. 20 February.
10. «Jangle Patrol». «*The Sydney Morning Herald*». 1944. 22 March.
11. «Jangle Patrol» to be Shown in Europe. «*Army News*. Darwin. Northern Territory: 1941–1946».
12. Hamilton A. Imagined Identities: Focus on Australian Cinema. URL: <https://cutt.ly/VBfWSDo>
13. Зернецька О.В., Мирончук О.А. Історична пам'ять та практики комеморації Першої світової війни в Австралії (Частина 1). *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. 2021. № 3 (12). С. 204–221.

14. Зернецька О.В., Мирончук О.А. Історична пам'ять та практики комеморації Першої світової війни в Австралії (Частина 2). *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. 2022. № 1 (13). С. 203–222.
15. Reynauld D. *Celluloid Anzacs: The Great War through Australian Cinema*. Melbourne: Australian Scholarly Publications, 2000. 281 p.
16. Зернецька О.В. Розвиток культури Австралії протягом XX ст.: кіноіндустрія. *Проблеми всесвітньої історії*. 2019. № 2. С. 185–199.
17. Lawson S. Gallipoli: You Are Being Taught What to Remember. *Filmnews*. 1977. Vol. 11. № 11–12. P. 11.
18. Clancy L. *Culture and Customs in Australia*. Sydney: Greenwood Publishing Group, 2004. 191 p.
19. *Australia on the Small Screen 1970-1995*. Ed. by Murray S. London: Oxford University Press, 1996. 258 p.
20. Ветринський І.М. Зовнішня політика Австралії в умовах Другої світової війни. *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. 2022. № 2 (118). С. 65–88.
21. Hall, S. Broken Sun (film review). *The Sydney Morning Herald* (online). 2008. 17 November.
22. Зернецька О. Роль культурної політики Австралії у створенні позитивного іміджу країни у світі. *Зовнішні справи*. 2020. № 5–6. С. 48–57.

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ В УКРАЇНІ

УДК 94:355.01 «1939/1945»

О.О. Шморгун

кандидат філософських наук, доцент

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА І УКРАЇНА: ІСТОРИЧНА РЕАЛЬНІСТЬ ПРОТИ МІФУ

Статтю присвячено аналізу актуальної і мало розробленої проблеми – пошуку світоглядно-ціннісних пріоритетів, запровадження яких пов'язано з максимальною консолідацією громадян демократичних країн, спрямованою на подолання глобальної системної кризи, безпосереднім наслідком якої є стрімке зростання небезпеки переростання нинішньої регіональної російсько-української війни у війну світову. В цьому ж контексті розглядається завдання збереження і посилення національного єднання українського суспільства, а отже й воєнного потенціалу збройних сил України.

Показано, що останнім часом проблема подібної активізації морально-вольових якостей тих, хто перебуває як у тилу, так і на фронті пов'язується українськими дослідниками в царині історії та політології насамперед із дослідженням поняття «стійкість». Вважається, що розкриття змісту цієї категорії дозволяє виявити додаткові ціннісні мотивації для підвищен-

ня здатності української нації до ефективного опору будь-яким загрозам з боку антидержавних внутрішніх і зовнішніх сил. В зв'язку із цим у статті проаналізовано широко обговорювану гіпотезу міфологічної природи емоційно-вольового складника сучасної патріотичної мотивації. Доведено концептуальну неспроможність і недоцільність будь-яких спроб створення новітньої, буцімто радикально відмінної від класичної, своєрідної неоміфології.

На прикладі Другої світової війни показано органічний зв'язок міфологічного світосприйняття з різними формами тоталітарної ідеології і на цій підставі спростовано хибну тезу щодо доцільності запровадження у науковий дискурс та будь-які ідеологеми мілітарно-патріотичного виховання подібних квазіпатріотичних інтелектуальних продуктів.

Ключові слова: стійкість, антикризовий потенціал України, тоталітарна ідеологія, міф, Друга світова війна.

World War Two and Ukraine: Historical Reality Versus Myth

The article is devoted to the analysis of an actual and little-developed problem - the search for worldview and value priorities, the introduction of which is connected with the maximum consolidation of citizens of democratic countries, aimed at overcoming the global systemic crisis, the direct consequence of which is the rapid increase in the danger of the current regional Russian-Ukrainian war turning into a war the world. In the same context, the task of preserving and strengthening the national unity of Ukrainian society, and therefore the military potential of the armed forces of Ukraine, is considered. It is shown that recently the problem of such activation of moral and willpower qualities of those who are both in the rear and at the front is connected by Ukrainian researchers in the field of history and political science primarily on the basis of research on the concept of «resilience». It is believed that revealing the content of this category allows to reveal

additional value motivations for increasing the ability of the Ukrainian nation to effectively resist any threats from anti-state internal and external forces. In this regard, the article analyzes the widely discussed hypothesis of the mythological nature of the emotional-volitional component of modern patriotic motivation. The conceptual inability and inexpediency of any attempts to create a new, seemingly radically different from the classical, peculiar neo-mythology have been proven. Using the example of the Second World War, the organic connection of the mythological worldview with various forms of totalitarian ideology is shown, and on this basis, the false thesis regarding the feasibility of introducing such quasi-patriotic intellectual products into the scientific discourse and any ideologues of military-patriotic education is refuted.

Keywords: *stability, anti-crisis potential of Ukraine, totalitarian ideology, myth, World War II.*

Після російського вторгнення 2014 р. та окупації частини території нашої держави на повний зріст постало питання подальшого стримування ворога, який має значно більший демографічний, військовий та економічний потенціал. Причому цей опір українцям необхідно забезпечити в умовах системної комплексної кризи, занепаду всіх сфер суспільного життя, що триває практично від моменту проголошення самостійності і незалежності нашої держави, безсумнівно підриваючи її мобілізаційний та оборонний потенціал.

До того ж, у наш час суттєво змінився характер війни, що передусім виявляється в поєднанні конвенціональних засобів знищення супротивника із гібридними, котрі являють собою комплекс засобів дезорієнтації та зниження його боєздатності шляхом застосовування форм і методів психологічного впливу на нього за допомогою сучасних маніпулятивних практик, що реалізуються через ЗМІ.

Також особливість поточної ситуації полягає в тому, що, з одного боку, безпосередньо на території України відбувається «гаряча» війна на виснаження, а з іншого – путінський режим

одночасно веде гібридну війну із Заходом, що оголосив себе нашим союзником і гарантом забезпечення України достатньою кількістю сучасних озброєнь (і належною економічною допомогою) для гідної відсічі російському агресорові. Причому у разі перемоги Росії над Україною у сучасному світі радикально зміниться конфігурація геополітичних сил: остаточно сформується антизахідна коаліція Сходу та Півдня, що навіть за ситуації відносного миру призведе до радикальної зміни наявних правил світопорядку. Насамперед у новій системі максимальної геополітичної нестабільності, де Росія виступатиме сателітом Китаю, неминуче відбудеться реабілітація війни як прийнятного інструменту вирішення міжнародних конфліктів: замість сили права остаточно запанує право сили.

Зрозуміло, що за будь-яких обставин цей новий баланс сил буде не на користь потенціалу виживання людства загалом, яке і в поточний момент демонструє явно недостатню здатність протистояти глобальним викликам сучасності. Все це максимально актуалізувало проблему так званої «стійкості», котра останніми роками дедалі активніше обговорюється в українському науковому середовищі та у медійному просторі. Зокрема подібною спробою осмислити всі ці гібридні загрози в сучасній війні стала опублікована саме напередодні початку повномасштабної війни національна доповідь НАН України, в написанні якої авторові цієї статті довелося взяти участь [1].

У цьому ж контексті варто згадати промову відомого історика Я. Грицака під досить промовистою назвою «Спаси себе і спаси ціле людство», виголошену на конференції «Стойкість: UA» 24 квітня 2023 р. в Українському католицькому університеті [2]. Розглядаючи всесвітню історію з погляду процесу націотворення, Я. Грицак задається головним питанням, від правильної відповіді на яке дійсно багато в чому залежить доля не лише нашої країни, а й усього людства. Йдеться про необхідність з'ясування, в чому саме полягають духовні мотиватори, спрямовані на максимальну активізацію і мобілізацію світової,

а отже й української, спільноти з метою ефективного вирішення найбільш важливих і нагальних завдань сьогодення. Згідно з термінологією, запровадженою одним із найвідоміших розробників концепції локальних цивілізацій А. Тойнбі, мовиться про здатність знаходити ефективні «відповіді» на різноманітні «виклики» історії, зокрема на безпосередні загрози існуванню окремих держав і цілого людства.

Відтак, львівський історик підкреслює величезний потенціал життєспроможності і здатності виживати за максимально несприятливих обставин саме українського народу. Він наголошує: «за інших, ще передвоєнних, обставин я називав українців “чемпіонами з виживання”». Незаперечним доказом цього, на думку дослідника, є вся наша попередня історія і насамперед історія перебування України в складі Російської імперії та СРСР, де стосовно нашого народу завжди проводилася дискримінаційна політика, часом набуваючи форми прямого геноциду.

Але разом із тим, Я. Грицак чесно зізнається, що його власного, далекого від досконалості, професійного знання не вистачає для того, щоб до кінця збагнути витoki цієї небаченої стійкості. «Обнадійливою в цій історії є стійкість українців та України. Це досвід, який треба вивчати. Коли мене питають про причини стійкості, то моя перша і чесна відповідь: я не знаю, бо в цьому є багато чого метафізичного, що не піддається раціональному поясненню. Я вважаю, що поети і богослови тут мають значно більше що сказати, ніж історик, який займається реальною історією. Все, що я говоритиму далі, – це спекуляції, на які мені дозволяє моє знання історії (очевидно, фрагментарне і дуже обмежене)» [2].

Чому саме поети і богослови? Вочевидь тому, що на думку історика механізми мобілізації патріотичного ідеалу більшою мірою знаходяться в емоційно-вольовій сфері, аніж власне у раціональній. Причому він переконаний, що в критичні моменти нашої історії, надто за чергового сплеску найжорстокішої реакції, завжди з'являлись духовні лідери, провісники («садів-

ники»), здатні запропонувати спільноті такі зазвичай художньо оформлені ідеали і світоглядні цінності, завдяки котрим зростала здатність народу до супротиву будь-яким, зокрема і пов'язаним із відкритою збройною боротьбою, випробуванням: «...Завше є хтось серед тих садівників, які представляють іншу етику, – чи, можна сказати, естетику або метафізику. У кожний із цих моментів появляється хтось, хто, за словами Франка, вирішує “проти рожна перти, проти хвилі йти”. Спрощуючи з необхідності: завше є люди, які не звертають уваги на нібито об'єктивний стан історії, а починають розвивати свої проекти, які йдуть проти історії. Дуже умовно кажучи, ними є Тарас Шевченко у першому випадку, коли зникала козацька Україна; Франко – у другому випадку, коли зникала Україна в Галичині; та Василь Стус – у третьому. Ми зазвичай вживаємо імена національних поетів, бо вони є найбільш символічними. Це фігури першого ряду, а за ними тисячі менш знаних» [2].

Але якщо в попередні часи каталізатором безпосередньо волевої активності був емоційний заряд, отриманий від сприйняття художнього твору (вірша, народної або нерідко стилізованої під народну пісні або вчинків героїв прозового твору, котрі сприймалися як взірці до наслідування), сьогодні за Я. Грицаком для протистояння руйнівному впливу глобальних катастрофічних подій, в епіцентрі яких сьогодні опинилась Україна, потрібні додаткові каталізатори креативної наснаги нації – зокрема й у царині обороноздатності.

Більше того, попри всі свої сумніви, історик Я. Грицак висловлює обережну впевненість в тому, що засіб подальшої активізації стійкості до небезпек, які дедалі нарастають, все ж таки існує. Що ж це за особлива форма навіть не світогляду, а світовідчуття, світопереживання, яка з погляду свого мобілізаційного потенціалу трактується як найбільш ефективна? Таким універсальним засобом опору смертельному загрозам, що складає свого роду надцінність кожної нації, Я. Грицак, слідом за відомим польським філософом Л. Колаковським, вважає

міф (міт). Для доведення вірності своєї гіпотези він апелює до буцімто суцільно ірраціональної Франкової постави «проти рожна перти, проти хвилі йти»: «Не знаю, як це пояснити, тому що тут пояснення виходить поза межі історії. То треба радше богословів – бо це метафізика, це метафізичне явище. ...Кожна людина в кожному суспільстві потребує міфу. Без міфу ніхто не може жити, жодне суспільство. Без міфу ми всі перетворюємося на таких собі егоцентриків-егоїстів, які не мають спільної мети, нас нічого не клеїть. Міфи – те, що нас клеїть. Міф – це не про створення якоїсь зручної правди. Міф – це про те, що робить нас великими, про те, що дає нам відчуття, що ми більші насправді, ніж ми є, і що маємо якусь особливу місію» [2].

Проте на яку саме реальну інтуїцію спирається справжній націоналізм? В даному випадку відповідь наступна: здатність самопожертви, віра в свою велику місію, можливі лише завдяки емоційно пережитому міфологізму. Також, згідно з подібним баченням, міф виконує потужну консолідаційну функцію. Це відбувається завдяки тому, що за умови переважно агностичних (якщо не атеїстичних) переконань сучасної людини, яка вже щонайменше сумнівається в існуванні потойбічного світу, вона потребує відчуття причетності до чогось величного і незнищеного, в чому можна розчинитись і якоюсь мірою продовжити своє існування у цій національній цілісності не просто зі своїми нащадками, а побратимами, людьми спільної з тобою ідентичності. «Ключова фігура для цього – метафізика страху. У тому сенсі, що в сучасному суспільстві ми все більше і більше є агностиками – знаємо, що помremo (це очевидно, це одна з аксіом) і не розуміємо, що далі. Ніхто не розуміє, що далі. Прихід цього почуття наскільки страшний, що необхідно знайти для себе якесь пояснення. Тобто мусить бути якесь існування можливості твого безсмертя – що твоє життя не закінчується з твоїм життям. Мусять бути якісь замітники цього, якісь дуже важливі “- ізми” – причому “- ізми” не просто раціональні, а дуже й дуже емоційні. Найближче тут мені пояснення Бенедик-

та Андерсона, відомого теоретика, який, до речі, за фахом був марксистом – і то цікаво, що саме він, марксист, найбільш позитивно, найбільш емоційно написав якраз про націоналізм» [2].

Далі вже фактично не як професійний історик, а в ролі «радше метафізика-богослова» Грицак дає власну інтерпретацію знаменитої концепції «уявленої спільноти» Б. Андерсона, підкреслюючи: «він казав, що є дуже поширений стереотип, наче націоналізм – це про ненависть до інших. А він переконає: ні, націоналізм є дуже важливим, тому що це про любов до когось, до ближнього, це максимальна емоція, яка тебе штовхає на велику емпатію, на самопожертву. Андерсон жартував, що ніде у світі немає пам'ятника невідомому лібералу, чи пам'ятника невідомій феміністці, чи пам'ятника невідомому комуністові, чи пам'ятника невідомому мазохісту – усі ці “ізми” не діють» [2].

Нарешті, саме із подібного національного почуття, породженого міфом, Я. Грицак виводить і символіку воєнного патріотизму, яка має надихати всю національну спільноту у повному сенсі «само-віддано» боронити свою Батьківщину зі зброєю в руках. «Але завше в кожній країні є пам'ятник, найбільш емоційний пам'ятник, невідомому солдату. Бо це подвійна жертва: він не тільки загинув – ніхто не знає його імені. Це найбільший символ цієї метафізики, оцього емоційного поєднання. Це поняття міфічне і нефізичне – тому не надається раціональному поясненню. Але це почуття причетності до чогось більшого, в сотні, в тисячі разів більшого за нас самих і щоденних клопотів, що дає нам сенс. Не можу описати цього відчуття – але я його знаю. Хто був на Євромайдані, пам'ятає це відчуття. Припускаю, що багато з тих, хто зараз вертається з лінії фронту, це почуття має» [2].

Зазначу, що не з метафізичного (і тим більше міфолого-містичного), а саме з наукового погляду, подібне трактування вищих форм національної стійкості, зокрема здатності до ефективного воєнного супротиву, викликає низку суттєвих заперечень. Більше того, навіть із богословської позиції до по-

дібної «концепції» виникають серйозні запитання. Зокрема, твердження Я. Грицака щодо того, що буцімто агностичний сумнів в існуванні раю як концептуальна підстава для повернення до міфу у своєму світогляді, аж ніяк не узгоджується з його ж панегіриками (насамперед) католицькій церкві, яку доповідач на конференції у католицькому університеті називає однією із найбільш важливих інституцій, покликаних трансформувати народ у націю, що, за його версією, одночасно має бути підтвердженням факту домінування західного впливу на формування української нації (адже католицизм прийшов на Україну саме з Європи). Водночас залишається без відповіді питання про те, чому при всьому цьому за чисельністю прихожан в Україні все ж таки домінує саме православна церква, яка традиційно, надто на тлі польської експансії проти України, перебувала в опозиції католицизму.

Уже не кажучи про те, що Я. Грицак, та ще й на підставі буцімто стихійно позарелігійного сумніву людини щодо існування потойбічного світу, пропонує розглядати міф як основу світовідчуття, завдяки чому мовляв людина, зокрема українська, набуває рис максимальної стійкості. І це за умови, що обидві – і католицька, і православна – конфесії однаково негативно ставляться до міфу, як до ворожих «Святому письму», принципово хибних, воістину поганських (синонім язичництва) вірувань, що по суті заперечують ідеї особистого спасіння і відплати, розчиняючи особистість вірянина в безликість первісного роду.

Також не зрозуміло, чому фаховий історик зовсім не бере до уваги того відомого наукового факту, що міф як форма рефлексії первісної людини на реальність, що її оточує, має, не тільки емоційну та вольову спонуку, а й важливу, хоч і дуже своєрідну, пізнавально-пояснювальну функцію. А ця здатність до пізнання ще надзвичайно обмежена, тому на основі міфологічної забобонності можливо отримати дуже поверхове уявлення про світ, яке скоріше дезорієнтує відносно реальних засобів досягнення будь-якої поставленої мети.

Отже, залишається незрозумілим, яким чином одночасно завдяки міфологічному психологічному настрою (а за Я. Грицаком саме так) ті ж самі українці одночасно набувають максимальної стійкості, зокрема як вояки, і при цьому перебувають у практично неадекватному стані своєрідної ейфорії, ілюзії всемогутності, заснованої на викривленому уявленні про довколишню дійсність як наслідкові домінування своєрідного магічного світосприйняття.

Зрештою, Грицак правий в тому, що міфологічну свідомість породжує страх і невпевненість щодо свого майбутнього, оскільки це дійсно панівна емоція первісної людини внаслідок її граничної безпомічності у протистоянні тим загрозам, які виникають з боку стихійних сил природи, тваринного світу, а головне – представників інших чужих племен. Але водночас поведінка і мотивація, засновані на страху, аж ніяк не можуть бути узгоджені з ідеями «уявленої спільноти» того-таки Бенедикта Андерсона (і низки інших фахівців з даної проблематики) щодо гуманізму вищих форм національної ідентичності. Адже згідно з подібним підходом емоційно забарвлений образ Батьківщини осмислюється через свідомо сконструйовану духовною елітою етнічну квазітрадицію, в той час як походження міфу абсолютно анонімно. Але саме ідею уявленої спільноти Я. Грицак безпідставно ототожнює з тим, що він називає міфом.

Передбачаю типові заперечення: автор статті критикує відомого історика за намагання запровадити міф як основу консолідації і стійкості (зокрема українців під час нинішньої війни на знищення, яку веде путінський режим проти нашої держави), не враховуючи, що Я. Грицак має на увазі зовсім інший, не архаїчний, а модерний і навіть постмодерний, стиль мислення і буття, що буцімто не має нічого спільного з примітивними «дикунськими» способами світосприйняття на етапі родо-племінних суспільств. Причому потрібно визнати, що подібна точка зору про існування своєрідного неоміфу як історично вищої форми сучасного світогляду, що найбільшою мірою відповідає

реаліям справді демократичного постіндустріального суспільства, є вельми поширеною у сучасному гуманітарному дискурсі. Більше того, Я. Грицак далеко не є піонером подібного роду концептів, адже твердження про необхідність конструювання сучасних міфів для відродження української нації на демократичних засадах та формування потужного антикризового потенціалу нашої держави відстоює досить багато українських авторів, що вважаються відомими дослідниками у різних царинах гуманітарного знання (з-поміж них О. Забужко у своїй епатажній роботі «Шевченків міф України»).

Якщо говорити про тему даного дослідження, то мабуть найвідомішим автором, який відстоює близьку до дослідницької позиції Я. Грицака тезу щодо визначальної ролі міфологічного компоненту національної свідомості у консолідованих розвинених державах, є німецький дослідник, автор фундаментальних праць «Істина міфу» [3] та «Нація: від забуття до відродження» [4] К. Хюбнер.

Докладний аналіз причин виникнення та обґрунтування хибності подібного підходу на філософському, антропологічному, культурознавчому рівнях становить завдання, яке виходить далеко за межі даного дослідження. Зазначу лише, що самі прихильники даної гіпотези щодо оптимальних механізмів забезпечення єдності і стійкості сучасних спільнот визнають, що трактування змісту та регулятивної функції міфу в структурі суспільної свідомості сучасної доби та його співвідношення з міфом стародавнім, у роботах різних дослідників коливається в дуже широких межах. Зокрема часто-густо з міфом ототожнюється особлива ціннісно навантажена форма світогляду або новий постмодерний тип специфічного світоглядного аморалізму та еклектизму. Також національний міф подекуди трактується то як форма своєрідної ірраціональної вітальної енергії, що з давніх часів перебуває у підсвідомості сучасної людини, то як особливий художній образ, дидактична повчальність якого не псує його естетичної цінності.

Крім того, при прочитанні досить поширених нині панегіриків міфології нового типу складається враження, що з нею пов'язується уявлення про якусь особливу неklasичну ідеологію, що повністю позбавлена небезпеки будь-яких екстремістських збочень. Нарешті, подібна форма психологічного впливу часто-густо описується як особливий емоційно образний компонент сучасної національної пропаганди, що має важливу і потужну мобілізаційну функцію (як у того-таки Я. Грицака).

І хоча різноманітні версії осучаснення міфу часто взаємно заперечують одна одну, всі їх об'єднує акцент на ірраціональному складникові міфологічного світобачення і трактуванні стійкості (в традиційних визначеннях морально-вольового потенціалу, зокрема збройних сил) як переважно підсвідомого феномену колективної психіки. Що своєю чергою нерідко веде до тверджень про вичерпаність способів колективної та індивідуальної дії, яка спираються на об'єктивне бачення довколишньої, дедалі віртуалізованішої реальності, і необхідності саме на цій підставі запровадження нової міфології фактично познаукового штибу (саме звідсіля постійна апеляція автора тексту «Спасати себе і ціле людство» до метафізики, богослов'я і містики взагалі).

Водночас дуже показово, що навіть прибічники існування модерного міфічного способу осягнення світу сучасною людиною з погляду його потенціалу активізації патріотичної активності (в сучасній термінології «стійкості») також оцінюють цей феномен далеко не однозначно: в одних випадках він трактується як вияв підвищення потенціалу не тільки успішного виживання за умов наростання глобальних проблем сучасності, наслідком якого є зростання глобальної воєнної загрози, а й запоруки подальшого глобального динамічного розвитку людства; в інших – навпаки, такий стан суспільної свідомості виступає переконливим свідченням остаточного занепаду креативності сучасної, насамперед західної, людини [5, с.7–173]. Зрозуміло, що все це гранично ускладнює досягнення належ-

ного рівня загальноновизнаного розуміння даної проблеми у міжнародній науковій спільноті, що є свідченням відсутності стрункої концепції зазначеного неоміфу, натомість максимально сприяючи творенню свого роду «міфу про міф».

Якщо ж відкинути дискусійні та неоднозначні моменти подібних підходів, на мій погляд, існує одна вкрай важлива очевидність: найбільш деструктивною є спроба довести значення будь-якого міфу як найбільш ефективного засобу забезпечення модерного націотворення за воєнних часів. Зрозуміло, що особливо це стосується можливості забезпечення таких форм стійкості, котрі пов'язані зі збереженням і підвищенням обороноздатності ЗСУ під час нинішньої, безпрецедентної за масштабами та інтенсивністю ведення бойових дій антиукраїнської війни.

На моє переконання, подібна дослідницька ситуація обумовлена граничною спорідненістю типологічних характеристик міфології і будь-якої тоталітарної ідеології. В цьому зв'язку зазначу: спільні риси міфу і тоталітаризму описав уже Г. Лебон у відомій роботі «Психологія мас», аналізуючи особливості примітивізації свідомості великих соціальних груп новітніх суспільств, де вже панує масова свідомість (аналогічні процеси люмпенізації пізнього буржуазного суспільства зафіксував Х. Ортега-і-Гассет у своїх працях «Дегуманізація мистецтва» та «Бунт мас»). Зокрема той-таки Лебон розкрив механізм навіюваності або колективної галюцинації, яка оволодіває пересічною людиною під тиском стресових або пограничних станів, внаслідок чого відбувається своєрідне затьмарення свідомості, що часто породжує неконтрольований емоційний сплеск, перетворюючи організовану спільноту на легко керований агресивний або, навпаки, паралізований безпідставним жахом натовп.

Фактично, в даному випадку йдеться про феномен, відомий у сучасній психіатрії як «марення наяву», внаслідок чого кожним окремим членом цієї юрми втрачається критичність мислення, відбувається нівелювання ним своєї індивідуальності і, по суті, редукція колективної свідомості саме до міфологічної

архаїки. Звідсіля і легка навіюваність та легковір'я людини в подібному стані, який пізніше буде справді буде спостерігатись за будь-яких тоталітарних та терористично-екстремістських режимів. Подібний стан колективного психозу, якому притаманна так звана присмеркова свідомість (також медичний термін), в якій стирається межа між уявним і реальним, з великою художньою силою описав репресований за сталінських часів А. Платонов у своїх блискучих творах «Чевенгур» та «Котлован».

Також слід зазначити, що й первісному міфіві, і тоталітаризму однаково притаманна своєрідна алогічність, за якої в свідомості первісної людини легко уживаються два змістовно несумісні погляди на дійсність. І саме завдяки подібній примітивізації мислення у зомбованій особи за сучасної доби легко відбувається підміна якогось базового поняття на його змістовний антонім. Власне саме на подібній фальсифікації заснована будь-яка тоталітарна пропаганда, включаючи нинішню рашистську. (Згадаймо знамените Орвелівське «війна – це мир», «рабство – це свобода», «брехня – це правда».).

Отже, не випадково Г. Лебон, оголошуючи настання «ери натовпу» підкреслює практичну ідентичність поведінки сучасної людини в натовпі з особливостями існування первісної людини: «Володарювання натовпу завжди вказує на фазу варварства. ...Таким чином, зникнення свідомої особистості, перевага особистості несвідомої, однакове спрямування почуттів та ідей, що визначається намовлянням, і прагнення негайно перетворити на дії ідеї, що були навіяні – ось головні риси, які характеризують індивіда у натовпі. Він уже припиняє бути самим собою і стає автоматом, у якого власної волі не існує. Таким чином, стаючи часткою організованого натовпу, людина спускається на декілька щаблів нижче сходінками цивілізації. В ізольованому стані він, можливо, був би і культурною людиною; у натовпі – це варвар тобто істота інстинктивна» [6, с. 164–165].

По суті, міфологічна форма свідомості лише тим принципово відрізняється від будь-якої тоталітарної ідеології, також

завжди побудованій на максимально спрощених стереотипах «чорно-білого» мислення і мотивації «простих рішень», що остання, на відміну від традиційного архаїчного світосприйняття, є свідомо сконструйованою певною групою екстремістів системою емоційно забарвлених приписів щодо переважно терористичних форм і методів побудови певної соціальної утопії. Якщо міф є природним станом мислення та буття первісної людини, то тоталітарна ідеологія – продукт гострої суспільної кризи, граничної деморалізації певної спільноти та її аномізації (Е. Дюркгайм), тобто втрати більшістю її членів модерних світоглядних орієнтирів. Саме це породжує екстремально антисоціальну, з погляду досягнутого стану всесвітньо-історичного розвитку, декласовану та люмпенізовану масову поведінку. Причому подібні форми «цивілізованого дикунства», інстинктоподібного підкорення ретельно розробленим маніпулятивним практикам завжди максимально засуджувані згідно загальноприйнятих моральних норм та наявних гуманістичних цінностей.

Причому, за геббельсівським гаслом «чим більш цинічною є брехня, тим швидше в неї повірять», граничних форм подібне маніпулювання масовою свідомістю набуває саме підчас війни. Чого наприклад варті заяви Путіна про те, що буцімто страшну бойню в Україні насправді розв'язала вона сама, а Росія лише прагне цю війну припинити. Тому далеко не випадково в сучасному російському вже наскрізь ідеологізованому суспільствознавстві всіляко обстоюється концепція не тільки «науковості» міфологічного світобачення [7], а й необхідності міфологічного переосмислення базових понять того, що знов-таки скоріше за міфологією, аніж за філософією історії М. Гумільова, складає основу так званої пасіонарності. Головною ознакою цього феномену, за Гумільовим, є нестримний потяг суперетносу до просторової імперіалістичної експансії, який видається за головну, до того ж вкрай «креативну» рису національного характеру російського народу. Йдеться про відверту фальсифікацію понять «народ», «патріотизм», «батьківщина», «національний лідер» тощо.

Ось типовий взірець подібного бачення, що стирає змістовну різницю між національною ідеологією, національним ідеалом і їхньою міфологічною інтерпретацією. Причому формулювання подібних ідей дуже схоже на наведену вище «аргументацію» Я. Грицака: «...Ідеологія національної держави є національна міфологія і національний ідеал, що інтерпретуються в програмних діях уряду як історичний досвід державотворчого народу. Національна ідеологія і похідна від неї політична міфологія – фундамент ідеології, а національний ідеал – її наріжний камінь. У відповідності зі структурами національної та політичної міфології, державна ідеологія, що поєднує їх, включає в себе політичну інтерпретацію історії і простору Батьківщини-Держави і вчення про прародителя нації в його актуальному політичному втіленні – надлюдині, главі держави. При цьому ідеологія конструється через архетип великої Сім'ї» [8, с. 208].

Саме подібною концептуальною спорідненістю міфу і тоталітаризму пояснюється постійне звернення ідеологів нацизму саме до архаїки первісно-родового ладу як до ідеалу суспільного устрою, гідного для наслідування у модерному суспільстві. На підтвердження цієї тези можна згадати, що книга головного ідеолога нацизму А. Розенберга, яка складала, так би мовити, філософську основу націонал-соціалістичної партійної програми, мала назву «Міф XX століття».

Саме міфологічна фетишизація та магічна анімістичність комуністичних символів із метою архаїзації уявлень про вождя як не просто помазаника божого, а в стилі єгипетських та шумеро-вавилонських міфів, по суті «живого бога на землі», також була максимально притаманна і радянській ідеології за сталінських часів. Подібну свого роду тотальну просякнутість радянського варіанту тоталітарної ідеології міфологією, спрямованою на інфантилізацію радянської людини, аналізує відомий український дослідник Г. Почепцов в своїй книзі «Тоталітарна людина». Розкриваючи архетипи тоталітарної свідомості, автор пише: «Тоталітаризм оволодів умами не тільки тому, що

насаджувався за допомогою репресій. Тоталітаризм перемагав ще й тому, що активно використовував відсилки на пра-досвід, пра-пам'ять людей. В основі багатьох явищ тоталітарного символізму знаходились ритуали як християнських, так і поганських часів» [9, с. 39].

Більше того, Г. Почепцов навіть розрізняє сталінську та постсталінську міфологічні структури. В першому випадку «сталінська модель світу активно використовувала зв'язок цієї міфологеми ВІЙНИ з такими міфологемами, як СТРАХ, як ВОРОГ, як ЖЕРТВА» [9, с. 45]. Пізніше, вже за хрущовської доби завоювань та підкорень (космос, спорт, балет, Арктика та Антарктика) врешті-решт, досягнення світового економічного лідерства над США як лідером капіталістичного світу, якого офіційно планувалось невдовзі «наздогнати і перегнати», змінилась брежнєвською «стабільністю» «розвиненого», «зрілого соціалізму» (обидва поняття відверто символізували завершеність епохи подвигів, звершень і дерзань та перехід до стану своєрідного суспільного анабіозу, який пізніше назвуть «застоем». А отже «міфологема ПОЛЬОТУ поступово доповнювалась міфологемою “СВЯТА”» [9, с. 100] (використане в оригіналі книги російське слово «ПРАЗДНИК», похідне від «праздность», краще передає головну міфологічну установку брежнєвізму).

Отже закономірно, що саме науковий історичний підхід до ролі радянського і нацистського тоталітарних режимів під час Другої світової війни пов'язаний з жорсткою негативною конотацією поняття «міф» у будь-яких його трактуваннях. Про це свідчать самі назви відповідних публікацій: «Радянські міфи про 22 червня 1941» [10] «10 міфів про початок Другої світової» [11] тощо. Причому головний міф, який всіляко запроваджувався під час Другої світової війни радянською владою, а нині путінською пропагандою, – це синонімічність понять «Сталін» і «Батьківщина» (начебто бійці Червоної армії усі до ноги йшли в атаку з вигуком «За Родину, за Сталіна!»). Зрозуміло, що мета подібного міфу – втовкмачування пропагандистської тези про

роль тоталітарної влади як головної запоруки перемоги у війні, що отримала назву «Великої Вітчизняної».

Хоча насправді все відбулось з точністю до навпаки: перемогу було здобуто не завдяки абсолютно бездарному і навіть людиноненависницькому сталінському керівництву з його установкою на нікчемність людського життя (якій у нинішній російсько-українській війні продовжує слідувати «Сталін сьогодні» – Володимир Путін), а наперекір «мудрому сталінському керівництву» [12].

Мабуть, не випадково в Україні було засновано сайт «Історія без міфів», програмним принципом якого є принципова несумісність наукового та міфологічного поглядів на історію [13]. Більше того, у передмові до фундаментальної праці «Війна і міф. Невідома Друга світова», де проводиться переконливе спростування вже п'ятдесяти міфів радянської пропаганди стосовно причин та перебігу Другої світової війни, історик О. Зінченко, на мій погляд, цілком слушно спростовує описані вище намагання саме Я. Грицака, так би мовити, розвести по різних світоглядних полюсах класичний міф і пропонований у якості своєрідного ерзацу модерного патріотизму Міт, що бучімо забезпечить максимальну стійкість українського народу у нинішніх безмежно трагічних воєнних випробуваннях. «Якийсь час назад Львівський форум видавців запросив мене до публічної дискусії із блискучим істориком Ярославом Грицаком. У тій розмові процесор Грицак пропонував розрізняти міф і Міт. Різниця ніби незначна – лише в одну літеру. Але часом одна літера багато що значить. ...У цій дискусії мені вдалось важливим сказати, що міф – це спотворене, часом спрощене, а часом – фальсифіковане бачення минулого. А тому міфи небезпечні: коли наше знання про минуле наповнене міфами, а не фактами – ми витрачаємо розуміння історичних процесів. Причинно-наслідкові зв'язки розриваються тими міфами. І ми опиняємось у пастці власного спотвореного міфом бачення минулого. А з часом – втрачаємо навичку адекватно оцінювати не

тільки причинно-наслідкові зв'язки між актами у минулому, але й природу різноманітних процесів сьогодення. Міфи – це куряча сліпота на дорозі історії. У сутінках можна добряче вгатитись головою у якийсь із верстових стовпів історії. Небезпечна річ ті міфи! [14, с. 7]. Також у цій передмові підкреслюється, що «книгою “Війна і міф. Невідома Друга світова” ми оголошуємо війну міфам. “Вогонь!”» [14 с. 12].

Можна лише погодитись із тим, що намагання Я. Грицака довести тезу, згідно з якою замість наукового розуміння історичних реалій в їхньому конкретно-історичному контексті для підвищення рівня воєнної звитяги начебто необхідно спиратись на «Міт козацтва», «Міт Руси-України», «Міт Великої війни», є принципово контпродуктивними, а намагання вкоренити їх в менталітет нашого народу скоріше свідчать про своєрідний комплекс національної меншовартості, аніж про домінування вищих форм національної ідентичності [15].

Причому мені подібна критика спроб осучаснення міфологічного бачення видається надто слухною в світлі того, що сам Я. Грицак будує свою концепцію стійкості на протиставленні архаїчних форм виживання, які він, між іншим, пов'язує з такою спільнотою як народ (фактично ототожнюючи поняття «народ» та «етнос») і модерної нації, про що красномовно свідчить сама назва праці Я. Грицака «Подолати минуле: глобальна історія України» [16].

Що ж до власне художніх образів або символів, що мають у наш час на високому естетичному рівні втілювати справжній патріотичний ідеал, то насправді вони не мають нічого спільного не тільки з міфологічним світосприйняттям у будь-яких його виявах, а й багато в чому носять позарелігійний характер [17].

Крім того, на противагу різним спробам модернізувати та раціоналізувати міф як буцімто ефективну альтернативу класичним засобам пізнання світу, то задля уникнення фальсифікації історії зміст такого духовного продукту, що ним є національна ідея, важливим складником якої і має бути національний ідеал,

обов'язково мусить бути узгоджено з власне науковим баченням реальності.

Список використаних джерел та літератури:

1. Шморгун О. Досвід національної стійкості в умовах гібридних загроз: світова практика. *Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2022. С. 446–467.
2. Грицак Я. Спаси себе і спаси ціле людство. URL: <https://zbruc.eu/node/115430>
3. Хюбнер К. Истина мифа. Москва: Республика, 1996. 448 с.
4. Хюбнер К. Нация: от забвения к возрождению. Москва: Канон+, 2001. 400 с.
5. Флад К. Политический миф. Теоретическое исследование. Москва: Прогресс-Традиция, 2004. 264 с.
6. Лебон Г. Психология народов и масс. СПб., 1995. 316 с.
7. Кольев А. Политическая мифология. Москва: Логос, 2003. 342 с.
8. Полосин В. Миф, Религия, Государство: исследование политической мифологии. Москва: Ладомир, 1999. 440 с.
9. Почепцов Г. Тоталитарный человек. Киев: Глобус, 1995. 152 с.
10. Герасименко П. Радянські міфи про 22 червня 1941 року. URL: https://zaxid.net/radyanski_mifi_pro_22_chervnya_1941_roku_n1132107
11. Павлов В. 10 міфів про початок Другої світової. Вермахт був сильніший за Червону армію на початку війни. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/10-mifiv-pro-pochatok-druhoji-svitovoji-vermakht-buv-silnishij-za-chervonu-armiju-na-pochatku-vijni-2480389.html>
12. Шморгун О. На війні як на війні. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал*. Вип. 2–3 (28–29). 2020. С. 14–39.
13. Білоусенко О. Корисних історичних міфів і фейків для науки не існує. URL: <https://ms.detector.media/trendi/post/28969/2022-02-17-korysnykh-istorychnykh-mifiv-i-feykiv-dlya-nauky-ne-isnuie/>
14. Війна і міф. Невідома Друга світова. Харків: Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 272 с.
15. Шморгун О. Етнічний вимір всесвітньої історії: міф України. *Консолідуючий потенціал політики пам'яті: загальні закономірності та національні особливості: збірник наукових праць*. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. С. 167–214.
16. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ: Портал, 2022. 516 с.
17. Шморгун О. Модерні етнонаціональні процеси: потенціал антикризового розвитку України. *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. Київ, 2016. № 2. С. 30–49.

ФЕДІР ПІГІДО-ПРАВОБЕРЕЖНИЙ: ПАМ'ЯТЬ ОЧЕВИДЦЯ

У статті аналізуються спогади громадсько-політичного діяча, публіциста Федора Пігідо, який друкувався під псевдонімом Правобережний (1888–1962). Він описує ситуацію у передвоєнний період, початковий етап війни Німеччини і СРСР, окупацію, яку йому довелося пережити в Україні, а також своє перебування в еміграції до 1945 року. Ці мемуари містять унікальну інформацію, здатну коригувати історичну пам'ять про те, що в СРСР називали «Великою Вітчизняною війною». В книжці описано злочини обох тоталітарних режимів – комуністичного та нацистського – в Україні. Особливу увагу привертають латентна мобілізація у Радянському Союзі напередодні вторгнення гітлерівської Німеччини у червні 1941 р., зрадницька поведінка партійно-державної еліти щодо простих громадян, яких залишали напризволяще і примушували сповідувати проголошену у Кремлі тактику «випаленої землі». Тим самим люди ставали жертвами, прирікалися на голод і злидні, але вони не мирилися і чинили опір варварським діям комуністичного начальства. Серед описаних Федором Пігідо злочинів комуністичного режиму – підлив греблі Дніпровської гідроелектростанції та багато інших. Важливим стимулом до добровільного переходу червоноармійців у німецький полон була ненависть до злодіянь сталінського режиму. Мемуари Федора Пігідо-Правобережного – важливий внесок у створення реалістичної картини нацистсько-радянської війни.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, Гітлер, Сталін, евакуація, окупація, полонені, Дніпрогес, злочини.

Fedir Pigido-Pravoberezhny: the Memory of an Eyewitness

The article analyzes the memoirs of the social and political figure, publicist Fedir Pigido, who was published under the pseudonym Pravoberezhny (1888–1962). He describes the situation in the pre-war period, the initial stage of the war between Germany and the USSR, the occupation he had to experience in Ukraine, as well as his stay in exile until 1945. These memoirs contain unique information capable of correcting the historical memory of what was called the Great Patriotic War in the USSR. The book describes the crimes of both totalitarian regimes – communist and Nazi – in Ukraine. Special attention is drawn to the latent mobilization in the Soviet Union on the eve of the invasion of Hitler's Germany in June 1941, the treacherous behavior of the party-state elite towards ordinary citizens, who were left to their own devices and forced to follow the «scorched earth» tactics proclaimed by the Kremlin. Thus, people became victims, vowed to starve and be poor, but they did not put up with it and resisted the barbaric actions of the communist authorities. Among the crimes of the communist regime described by Fedir Pigido is the blowing up of the Dnipro hydroelectric power plant dam and many others. An important incentive for the voluntary transfer of Red Army soldiers into German captivity was hatred of the crimes of the Stalinist regime. The memoirs of Fedir Pigido-Pravoberezhny are an important contribution to creating a realistic picture of the Nazi-Soviet war.

Keywords: *Great Patriotic War, Hitler, Stalin, evacuation, occupation, prisoners, Dniproges, crimes.*

Потреба розповісти про спогади Федора Петровича Пігідо про важливу частину Другої світової війни під назвою «Велика Вітчизняна війна» продиктована тим, що ці спогади, вперше видані у 1954 р. [1] є цінним і малознаним внеском у літературу про події, які ще досі хвилюють не лише українське суспільство, а також викликають гострі дискусії.

Праця «Велика Вітчизняна війна» друкувалася частинами в українській еміграційній періодиці наприкінці 1940-х років, а згодом вийшла у формі книжки 1954 р. в українській друкарні в Канаді, у місті Вінніпег. Ця публікація не була доступна читачам в Україні. Тому у 2002 р. ми разом з професором Романом Сербиним (він мешкає у Монреалі, в Канаді) розшукали рукопис спогадів, прочитали і вирішили перевидати книжку Федора Пігідо-Правобережного в Україні [2].

По-перше, ми мали на меті повернути ці спогади на батьківщину автора. По-друге, ми поставили за мету представити концепцію Федора Пігідо-Правобережного. Він був переконаний, що утрималася сталінська Росія «не тими транспортами зброї та консервів, що їх альянти постачали Советському Союзові. Ці транспорти потім, – коли, власне, питання “хто кого” було вже розв’язане гітлерівською політикою на “визволених” землях України, – лише прискорили загибель гітлеризму. Не “геніяльний стратег” спинив німецькі армії, ні: врятував того “неперевершеного” стратега сам Befreier¹ Гітлер... Коли б класична тупість гітлерівських радників була хоч трошки менша., коли б вони хотіли бачити, в якому стані були в той час народи Советського Союзу, які настрої панували серед них, – то Бог знає ще, який би вигляд мала сьогодні мапа Європи, а може й всього світу» [2, с. 14].

Мета статті обумовлена тим, що зібраний Федором Пігідо мемуарний матеріал важливий і сьогодні. Важливий насамперед тим, що автор писав про речі, які були ще свіжі в його пам’яті, писав як сучасник подій, про які йдеться. Отже, це – спогади та роздуми очевидця. Друга важлива обставина полягає в тому, що ця книжка писалася не у Радянському Союзі, а тому авторського тексту не торкнулася гільйотина комуністичної цензури. Автор міг вільно висловлювати свої думки за обставин свободи слова. Вкрай важливо донести ці думки до сьогоднішнього читача. Їх доцільно враховувати при формуванні політики пам’яті в сучасній Україні.

1 Befreier (нім.) – визволитель.

Федір Пігідо народився 1 жовтня 1888 р. у селі Стайки Київської губернії [3, с. 574]. Його рід, як він сам свідчив, походив із селян Київщини. Майже всі його та його дружини рідні були хліборобами. Після двокласної школи він закінчив Смілянську технічну та Київську середню військово-медичну школи.

У 1917–1920 рр., під час боротьби за незалежність України, Федір Пігідо був у Головній військовій санітарній управі Української Народної Республіки.² Пізніше працював у сільськогосподарській кредитній кооперації у Стайках та на Стайківському заводі будівельних матеріалів на посаді бухгалтера, а пізніше – помічника технічного директора. У 1930 р. вступив на промисловий факультет Інституту економічних наук, який закінчив у 1935 р. з відзнакою. Працював начальником планового відділу Київського обласного тресту будівельних матеріалів, у науково-дослідному інституті, займався педагогічною працею, читав лекції з організації виробництва будівельних матеріалів у технікумі й інституті підвищення кваліфікації інженерів.

Під час голоду 1932–1933 рр. померло двоє осіб у його родині і троє в родині дружини. Ще троє, між ними рідний брат Федора Пігідо, були розстріляні, а четверо заслано в північні табори. Після нападу нацистської Німеччини Федір Пігідо не був евакуйований і окупацію пережив разом з дружиною і донькою в Києві та довколишніх селах. Ось чому він був свідком перших днів війни, бачив реальну картину втечі владних радянських структур у тил, бачив наслідки сталінської стратегії «випаленої землі», міг оцінити реалії окупаційної політики нацистів, безпомилково відчув, чим загрожуватиме повернення «червоної імперії» тим, хто залишився на окупованій території.

2 Українська Народна Республіка (УНР) – українська держава, що постала в 1917 році в процесі Української революції. УНР стала результатом здійснення Українською Центральною Радою (УЦР) автономістсько-федералістського курсу. Проголошена 3-м Універсалом УЦР у листопаді 1917 року. У січні 1918 року статус УНР було змінено 4-м Універсалом УЦР. Вона оголошувалася «самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу».

При відступі німців у 1944 р. Федір Пігідо подався з дружиною на Захід. У Німеччині працював помічником на керамічній фабриці Ляйснера в Мускау. У вирі війни загубилася його єдина донька, а в 1949 р. померла дружина. Перебуваючи в таборі для переміщених осіб у Шляйсгамі, Пігідо деякий час виконував обов'язки секретаря культурно-освітнього відділу, а згодом був його керівником.

У Західній Німеччині Пігідо проводив наукову та громадську діяльність. У 1949 р. він став членом Української революційно-демократичної партії (УРДП) на чолі з Іваном Багряним³ і був обраний до її Центрального Комітету. Згодом представляв УРДП в Українській Національній Раді (УНРаді), де також виконував обов'язки заступника президента УНР та інформаційного і фінансового секретаря. У 1950–1951 рр. був директором видавництва «Українські вісті» в Новому Ульмі.

Пігідо надзвичайно активно займався журналістикою та публіцистикою, пишучи під псевдонімами Ф. Правобережний і Ф. Стайківський. Видавав книжки українською й англійською мовами. Його перу належать такі видання як «8,000,000 – 1933 рік на Україні» (1951); «Велика Вітчизняна війна» (1954); «The Stalin Famine» (1954); «Materials Concerning Ukrainian-Jewish Relations during the Years of the Revolution? 1917–1921» (1956), «Україна під большевицькою окупацією» (1956).

За роки еміграції Пігідо надрукував кілька десятків статей на різні політичні теми у таких виданнях як «Українські вісті», «Наші позиції», «Український Прометей», «Український голос», «Рада», «Українець в Австралії» та інших. Крім того, він займався радянською проблематикою, оскільки працював у Мюнхенському інституті дослідження Радянського Союзу (Institut

3 Іван Багрянний (1906-1963) – письменник і політичний діяч, з 1945 року перебував в еміграції в Німеччині, де у 1948 році заснував Українську революційно-демократичну партію (УРДП) і редагував газету «Українські вісті». Претендував на Нобелівську премію і мав шанси на її отримання, оскільки написав два романи про ГУЛАГ («Сад Гетсманський» та «Тигролови») ще за 20 років до написання Олександром Солженіциним «Архіпелагу ГУЛАГ», але раптова смерть І. Багряного завадила офіційному висуненню його на цю нагороду.

zur Erforschung der UdSSR).⁴ Федір Пігідо пішов з життя 11 листопада 1962 р. і похований на цвинтарі в Фельдмохінгені біля Мюнхена.

Готуючи свої спогади про Другу світову війну (а «Велика Вітчизняна» була її органічною частиною) Пігідо керувався почуттям морального обов'язку, прагненням зберегти невикривлені картини недавнього минулого, свідком якого він був. Його шокувала непоінформованість Заходу про Радянський Союз та про ті трагічні події, що їх Україна пережила під час війни 1941–1945 рр. і що були спричинені не лише нацизмом, а й комунізмом. Це нерозуміння Заходом суті сталінського режиму мало трагічні наслідки для мільйонів вихідців з територій, які після війни опинилися у складі СРСР та його політичних сателітів.

Пропагандисти сталінської Росії розгорнули тоді широко закроєну акцію в усіх зонах окупованої Німеччини за повернення «на родину». «Моя мета, – писав Федір Пігідо, – розповісти з цілковитою правдивістю, з безсторонністю фотографа про те щоденне-буденне, що мені його як звичайному спостерігачеві довелось бачити» [2, с. 8]. Пишучи свої спогади у 1947 р., він вважав, що тоді тривала «перша, так би мовити, підготовча стадія нагромадження матеріалів про війну», і до таких початкових матеріалів він відносив і свої спогади [2, с. 8].

Його книга складається з таких розділів: напередодні війни; розповідь про перші дні війни; розділ про полонених і тих, кого оголосили зрадниками; розділ про роки німецької окупації, а далі – про 1944-й і 1945 рр.; завершуються спогади деякими висновками автора.

Пігідо вирішив задокументувати ту суму страждань і горя, які випали, зокрема, на долю населення України, яке, звільнив-

4 Цей Інститут було засновано 8 липня 1950 р. як заклад радянознавчих студій колишніми емігрантами з СРСР. Фінансувався інститут Американським комітетом для визволення від більшовизму; об'єднував учених і фахівців-емігрантів з СРСР. Друкував наукові розвідки, монографії, часописи й бюлетені (місячник «Bulletin», кварталники «Вестник», «Sowjetstudien» та ін.), мав бібліотеку, проводив наукові з'їзди й конференції, призначав стипендії. Інститут існував до червня 1972 р.

шись від сталінської тиранії, потрапило під кований чобіт нацистського «визволителя», а тоді знову у «братерські обійми» кремлівського тирана. І знов населення України змушене було переживати утиски, принизливі перевірки і недовіру лише за те, що пережило окупацію.

Пишучи свої спогади, Федір Пігідо використав також свідчення інших емігрантів (а з-поміж них і дані під присягою для різних судових справ). Наприклад, матеріали Віктора Кравченка,⁵ книжку якого «Я вибрав волю» французькі комуністи, а також ліві європейські інтелектуали таврували як наклеп на СРСР.

Нині для серйозних фахівців немає сумніву в тому, що Україна пережила страшні випробування під час Другої світової війни. Однак дискусії увесь час виходять на інше питання: хто їх заподіяв та хто за них повинен нести відповідальність?

5 Кравченко Віктор Андрійович (1905-1966) – партійний діяч, очевидець голоду 1932-1933 рр. Під час Другої світової війни служив в Червоній армії в чині капітана. Він увійшов до складу радянської закупочної комісії, яка вирушила до США. 4 квітня 1944 р. він втік, його переховували емігранти Девід Даллін, Ісаак Левін. У квітні 1945 р. отримав політичний притулок у США. У 1946 р. видав книгу «Я обираю свободу», що мала великий резонанс і у певному сенсі була прологом до «Архіпелагу ГУЛАГу» Олександра Солженіцина. Не лише сталіністи, західні інтелектуали (з-поміж яких було чимало відомих осіб) стверджували, що Кравченко – аморальний тип, який зводить наклеп на Радянський Союз. За свої негативні оцінки сталінського СРСР був підданий ostracismові представниками лівої французької інтелігенції. Особливо повправлявся прокомуністичний тижневик «Les Lettres françaises», який писав, що книжка Кравченка – це пропаганда Гейббельса, а автор – агент ЦРУ. Кравченко подав позов до суду на французьке видання. Судовий процес, що відбувся з 24 січня до 22 березня 1949 р. в Парижі і став чи не найголовнішою тодішньою світовою сенсацією. За сприяння СРСР на процес викликали близько сорока свідків, які свідчили проти Кравченка (в тому числі його колишню дружину). А з його боку свідками виступали ті, хто вцілів і потрапив на Захід після сталінських таборів. Зокрема, адвокати Кравченка залучили до процесу також Маргарет Бубер-Нойман, дружину німецького комуніста, виданого Сталіним нацистам. Паризький судовий процес у 1949 р. виграв Кравченко. І це мало величезне значення для розуміння того, чим насправді є світовий комунізм, чим насправді є Радянський Союз. Кравченко написав наступну книгу, яку назвав «Я обираю справедливість», в якій розказав про суд. У лютому 1966 р. Віктора Кравченка знайшли застреленим у голову в його квартирі на Мангеттені у Нью-Йорку.

Донедавна в Україні можна було писати лише про злочини та репресії німецької окупації. Згодом, під час горбачовської «перебудови», почала відкриватися тема помилок радянського керівництва. Однак про злочини комуністичного режиму супроти своїх власних громадян говорити мало хто наважувався.

Український народ потерпав від обох тоталітарних систем – як гітлерівської, так і сталінської. Федір Пігідо став свідком злочинів обидвох тираній. Проте – на відміну від переважної більшості тих, хто писав про війну у комунізованій Україні – він знаходився в обставинах, які дозволяли йому вільно писати як про одні, так і про другі страхії, доводити, що жодна з тираній не мала «переваг». У цьому особливість його спогадів і роздумів.

Водночас не слід забувати, що його книга «Велика Вітчизняна війна» з'явилася у певному історико-політичному контексті, за умов біполярного світу. Очевидно, що симпатії Федора Пігідо були не на боці «соціалістичного раю», з якого він вирвався. Тому він вважав за потрібне писати більше про комуністичні злочини, ніж нацистські. Це може декого здивувати, однак це можна пояснити.

Насамперед пам'ятаймо, що про злочини нацизму було кому збирати матеріали. Вони системно накопичувалися і в Радянському Союзі, і на Заході. Найбільш яскравим виявом і реалізацією цих накопичених знань обґрунтовано можна вважати Нюрнберзький процес над нацистськими злочинцями.⁶ Проте ніхто не вказував на ту специфіку, що відрізняла окупацію України від окупацій західних країн (насамперед це стосувалося масштабів насильства з боку окупантів і того, що війна двічі прокотилася смертоносним катком по території України).

Слід окреслити інший фактор, на який вважав за потрібне вказати Федір Пігідо, коли писав свою книгу. Нацизм тоді перетворювався (хоч і не так просто) на історичне минуле, а кому-

6 Міжнародний військовий трибунал над головними нацистськими злочинцями тривав з 25 листопада 1945 до 1 жовтня 1946 р. в місті Нюрнберг (Німеччина). Вирок винесли 22-м нацистським керівникам.

нізмів, який коштував українському народові не менше жертв, ніж війна, ще не було видно кінця. Саме тому Пігідо вирішив зосередити увагу на маловідомих діях комуністичного режиму у початковий період нацистсько-радянської війни, щоб інформувати Захід про Україну. До слова, ці матеріали стали у нагоді згодом, після колапсу СРСР, для відтворення історичної пам'яті в самій Україні.

Цілком ймовірно, що спогади Федора Пігідо можуть видатися для деякого шокуєчими. Приміром, відомо, що загальну мобілізацію в Радянському Союзі оголосили 23 червня 1941 р. У жодній публікації радянського часу не можна було відшукати інформації про так звані таємні (чи латентні) мобілізації, що почалися восени 1940 р.: «...Починають масово зникати люди, але на цей раз... за викликом “Воєнкомату” і, звичайно, як правило, вночі, – такий бо, бачите, “сталінський стиль” роботи. Десять в 12 год[ині] ночі до вас приносять виклик – повістку – негайно, або завтра в 6-й год[ині] вранці, з'явиться до Воєнкомату. Випадки нічного зникання людей ставали все частіші та частіші – йшла потаємна мобілізація. В такий спосіб мобілізувались самі широкі кола населення – брали технічну інтелігенцію, лікарів, робітників, селян. З воєнкоматів людей надсилали кудись на захід. В такому порядку до грудня було забрано до війська кілька сотень робітників та службовців з наших заводів та з десятків наших ближчих знайомих» [2, с. 25].

Ці твердження доводяться фактами. Масові приховані мобілізації резервістів проводились з метою створення нових військових частин і з'єднань. Як нині відомо, було мобілізовано (без офіційного оголошення мобілізації) близько 800 тисяч запасних осіб і перекинуто в західні округи 5 армій з південних і східних районів країни. Таємні мобілізації дозволили радянському командуванню від січня 1939-го по червень 1941 р. в Червоній армії сформувати 125 нових дивізій.

Спогади Федора Пігідо розвінчують багато міфів не лише щодо ставлення радянського керівництва до пересічних грома-

дзян перед війною, а й міфи про їхнє ставлення одне до одного під час війни.

Наприклад, Пігідо згадує, що 23 чи 24 червня 1941 р. було видано наказ усім громадянам здати радіоприймачі: «Кремлівська кліка не довіряла, видно, “найщасливішому”, “відданому своїм вождям” народові “квітучої України”. Це було тяжким ударом для багатьох людей: часопис дістанеш не завжди, а щоб почути щось про події в світі, треба бігти за кілометр-два до найближчого радіорупора» [2, с. 32].

Реквізиція радіоприймачів формально обґрунтовувалась за-побіганням прослуховуванню інформації про події на фронтах з неконтрольованих владою джерел. З цією ж метою було створено «Радінформбюро» («Совинформбюро»)⁷, яке покликане було стати єдиним джерелом інформації для радянських громадян.

Федір Пігідо ставить під сумнів легендарний ентузіазм та підйом цивільного населення у справі оборони «соціалістиче-ского отечества». Наприклад, він показує, що на початку вій-ни селяни мали надію на визволення від комуністів не лише в Галичині, а й на Київщині. Він вказує на антилюдяні злочини комуністичного режиму, заподіяні при виконанні й перевико-нанні сталінської політики «спаленої землі», коли комуністична влада втікала на схід. Йдеться про виконання директиви Ради народних комісарів СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. про знищення всього, що не вдалося евакуювати у східні райо-ни СРСР: устаткування заводів, фабрик, колгоспної техніки, ре-маненту про необхідність палити збіжжя, сільськогосподарську рослинність.

7 «Радінформбюро» (російською «Совинформбюро») – інформаційно-пропагандистське відомство, утворене 24 червня 1941 р. при Наркоматі закордонних справ СРСР. Основне завдання Бюро полягало у складанні зведень для радіо, газет і журналів про становище на фронтах, роботі тилу, про партизанський рух під час нацистсько-радянської війни. У 1944 р. у складі Радінформбюро було створено спеціальне бюро пропаганди на зарубіжні країни. У повоєнний час інформація Бюро поширювалася через 1171 газету, 523 журнали і 18 радіостанцій в 23 країнах світу, радянські посольства за кордоном, товариства дружби, профспілкові, жіночі, молодіжні і наукові організації. Існувало до 1961 р.

Після звільнення з роботи на початку липня 1941 р. Федір Пігідо перебрався до свого рідного села Стайки на Київщині. Тут він побачив, як поля з пшеницею та вівсом витолочувалися худобою за наказом районної влади, а від одного із селян почув: «Ні, люди, треба самим про себе дбати... Почнуть переорювати та косити хліб – треба братись за кілля та боронитися» [2, с. 43].

Справді, спостерігаючи як відступають радянські війська, як втікають на схід представники номенклатури, як евакуюються підприємства, як нищиться сільгосппродукція, люди розуміли, що їх кидають напризволяще. Подекуди чинився спротив. Так, у Донбасі були випадки, коли місцеві жителі забороняли вивозити обладнання та затоплювати шахти. Так було, наприклад, в Кагановицькому і Серговському районах Ворошиловградської (нині Луганської) області.

«...Приорювання тракторами хлібів у полі на корні, витолочування ланів пшениці табунами скоту, що його з усього Правобережжя зганяли за Дніпро, спроби вивезти запаси зерна з колгоспних ферм, – придніпрянське селянство зустріло відкритим спротивом. Уже в першій декаді липня переважну кількість колгоспів к придніпрянських селах було розгромлено, а зерно, свиней, дрібний скот та птицю розібрано селянами. Заводіями всіх цих розгромів найчастіше були жінки. Місцева влада була безсила припинити цю сваволю. В полі та вечорами по кутках, не ховаючись, велись розмови, що ось нарешті “прийшов кінець советам”, що з німцями йде “український уряд на чолі з Винниченком”⁸, що “як прийдуть німці, зараз буде утворено українську армію”, та що народ, “як один”, стане на захист своїх кордонів», [2, с. 45–46] – писав Федір Пігідо.

8 Винниченко Володимир Кирилович (1880-1951) – громадсько-політичний і державний діяч, письменник, художник. У 1917 році обраний заступником Голови Української Центральної Ради, 1-й генеральний секретар внутрішніх справ (1917-1918). У грудні 1917 р. був ініціатором відхилення ультиматуму більшовицького уряду Центральної Раді. Голова Директорії в перший період її діяльності (1918-1919). Від 1919 р. в еміграції. У праці «Відродження нації» (1920) на багатому фактичному матеріалі виклав власне бачення революційних подій в Україні у 1917-1919 рр.

Здійснюючи тотальне нищення харчових запасів, та влада по суті кидала населення напризволяще, себто на голод, від якого вимирали тисячі жителів Харкова, Києва та інших міст. Одначе, як показує Пігідо, були більш трагічні речі, наприклад, знищення комуністами безневинного населення.

Вельми примітним і почасти сенсаційним став фрагмент книги Федора Пігідо, що стосувався висадження у повітря радянськими військовими Дніпрогесу, тобто Дніпровської гідроелектростанції імені Леніна у Запоріжжі 18 серпня 1941 р. Ось як виглядає цей фрагмент у книзі: «По обіді 17 серпня 1941 р. (Насправді 18 серпня – Ю.Ш.) вибухла Дніпровська гребля. Військові транспорти й люди, що в тому часі рухались по греблі, звичайно загинули. Майже тридцятиметрова лавина води покотилась Дніпровською водоймою, заливаючи все на своєму шляху. Всю нижню частину Запоріжжя з величезними запасами різних товарів, військових матеріалів та десятками тонн харчових продуктів та іншого за якусь годину було знесено... По Дніпровських плавнях на десятки кілометрів до Никополя й далі стояли військові частини. Величезний потік налетів несподівано... Розповідали, що загинуло в плавнях тоді десь коло 20 000 червоноармійців... Крім війська, загинуло в плавнях десятки тисяч голів скоту та багато людей, що там були на роботі» [2, с. 51–52].

Про це Пігідо дізнався від очевидців, які з'явилися в селі Стайки, потім він чув про ці події у 1942 р. Потім, уже в еміграції, Пігідо підкреслював, що жодної безпосередньої загрози на момент підриву Дніпровської греблі не було. Радянська пропаганда десятки років твердила, що навпаки. Довгий час тема підриву греблі і Дніпровської ГЕС була «закрита» для інших інтерпретацій. Та все-таки з часом дослідники з'ясували і підтвердили правдивість того, про що писав Пігідо: потужний вибух після 20 години 18 серпня 1941 р., що підняв у повітря більше, ніж четверту частину греблі (135 із 600 метрів) не диктувався реаліями війни. Це був наслідок надмірної нервозності, а не військової необхідності [4, с. 197–202].

Крім цього, у книзі Федора Пігідо міститься чимало інших маловідомих фактів. Ось він описує партизанський загін у своєму селі, учасники якого, нібито покликані чекати на прихід німців, щоб з ними битися. Тим часом вони пиячать, тероризують селян. Він згадує, як у Дніпропетровську при відступі радянські війська висадили хлібокомбінат разом із робітниками. В Одесі затопили приморські квартали разом з жителями, а поранених червоноармійців скинули в море разом з санітарними машинами. З Харкова вивезли сотні представників інтелігенції, для того щоб спалити в польовому сараї.⁹ В Умані живими замурували людей у льоху.

Вражає й опис того, що Пігідо побачив у Києві наприкінці вересня 1941 р. Він прийшов із села Стайки 28 вересня до своїх рідних: «На Маріїнсько-Благовіщенській (Саксаганського) вулиці я побачив на стінах великі друковані оголошення. В них пропонувалося всім жидам завтра (якщо мене не зрадила пам'ять), 29 вересня, з'явитись до так званого урочища “Бабин-Яр”, біля Лук'янівського грабовища. При чому жидам пропонували мати з собою теплий зимовий одяг та всі свої цінності. Там же було попередження, що хто не з'явиться на цей збірний пункт – буде розстріляний» [2, с. 99–100].

А далі у книзі передано розмову Пігідо із його знайомим євреєм-сусідом: «Тут же був наш добрий знайомий, п[ан] Райзман, з дружиною. Цей старий, шістдесят п'ять років, жид добре знався з моїм покійним батьком ще до революції. Мав він тоді, здається, свою невеличку торгівлю. За советської влади він був кустарем-одинаком: варив і якимось збував пасту до взуття. Цей п[ан] Райзман завжди був ворожо наставлений проти советської влади. Тепер він дуже обурювався проти “етих босяков”, як він завжди величав советську верхівку.

– Це справа “етих босяков”, – казав він, – це вони вирішили зробити нам, саме нам – жидам – останню “гадость”. Не будь цих

9 Про це Федір Пігідо дізнався від професора Олекси Вороніна. Його свідчення у 1948 р. в Мюнхені були завірені у нотаріуса і надіслані згодом на вже згадуваний процес Віктора Кравченка у Парижі.

жахливих вибухів, німці нас не зачепили б...» [2, с. 100]. Йшлося про вибухи радіомін на Хрещатику, центральній вулиці Києва, здійснені радянськими військовими.¹⁰ Це викликало лютість нацистів і стало безпосереднім приводом для початку нищення євреїв у Бабиному Яру.

І Федір Пігідо став свідком, як євреї виконували наказ прийти до цього Яру: «Десь о годині одинадцятій я проходив по Львівській вулиці (советську назву її вже забув), що веде до визначеного німецьким командуванням збірного пункту. Багато тисяч людей, переважно старих, – але не бракувало й людей середнього віку, – рухалось у напрямку Бабиного Яру. А дітей, дітей... Господи, скільки було там цих дітей! Все це рухалось, обтяжене вузлами, куфрами й дітьми. Подекуди старих та хворих, що не мали сили самі рухатись, везли, мабуть, сини чи дочки, самотужки на візочках. Дехто плаче, інші заспокоюють. Більшість рухається самозосереджено, мовчки, з виглядом приречених. Було це тяжке видовище... Цей великий “ісход” справив на киян гнітюче враження й посіяв перші сумніви щодо сподіваної визвольної місії Гітлера.

Мішаних подруж, себто жидів із “бувшими православними”, як часто напівжартома називали українців і росіян, було багато. Казали, між іншим, що члени подружжя не жиди та їхні діти не повинні з’являться на збірний пункт. Мені потім розповідали, що багато жінок і чоловіків не жидів, які приходили зі своїми дружинами жидівського походження й просили, щоб їм дозволили йти разом, німці не пропускали на збірний пункт» [2, с. 101–102]. Згадуються у книзі і розстріли циган.

Уже наведені фрагменти підтверджують, що спогади Федора Пігідо – унікальне джерело інформації про реальні події. Та,

10 Це була спецоперація зі знищення важливих об’єктів життєзабезпечення (електростанції, водопроводу, мостів через Дніпро, адміністративних будівель), а також Успенського собору Києво-Печерської лаври і житлових будинків у центрі міста, переважно на Хрещатику. Унаслідок вибухів і пожежі, яка тривала від 24 до 29 вересня 1941 р. історичний центр Києва зазнав нищівного руйнування. Всього в районі Хрещатика зруйнували 324 будівлі.

хоча сам автор вражає відвертістю та щирістю, його твердження все-таки слід критично аналізувати, як і будь-які спогади. Важливо, що Пігідо сам вказує на свої джерела та ідентифікує поіменно тих, кому вже не загрожує комуністичний режим.

Однак не всі джерела уточнені. Федір Пігідо зізнається: «Уже після того, як ці спомини написано, я за цілком слушною порадою моїх друзів переглянув знову свою роботу та навмисне зашифрував прізвища декількох окремих людей, про висловлювання та вчинки яких я тут розповідаю. Дехто з них, можливо, залишився по тому боці “залізної заслони”. Отже, зайва моя відвертість, ба навіть необережний натяк, можуть коштувати їм життя» [2, с. 10]. Тому більшість свідків ідентифіковані лише ініціалами або взагалі не визначені. Звісно, це ускладнює роботу, коли йдеться про перевірку хоча б найважливіших та найбільш шокуючих тверджень у книжці.

Утім, якщо б навіть були розшифровані всі прізвища, то зрозуміло, що багатьох з тих людей вже немає серед живих. Тому треба шукати інші джерела для перевірки наведених фактів. Коли ми з професором Романом Сербиним перевидавали спогади Федора Пігідо, дещо нам вдалося зробити. Це відбито у коментарях, хоча багато що не вдалося перевірити. Це робота великого масштабу.

Варто розглядати спогади Федора Пігідо як першопочаток, як імпульс до того, щоб дослідити, підтвердити, уточнити, виправити або зауважити неточності в твердженнях автора. Привертаючи увагу до книжки Федора Пігідо-Правобережного, слід виходити з того, що вона сама своїм змістом стимулює наукову полеміку, широкі дискусії, подальші дослідження. Вони необхідні для того, щоб ще глибше, реалістично розуміти події, пов'язані з тим, що у Радянському Союзі називали, а в нинішній Росії і надалі називають «Великою Вітчизняною війною».

П'єр Нора писав про протиставлення колективної та історичної пам'ятей, як свого часу класична психологія протиставляла афективну та смислову (образну) пам'ять. Колектив-

на пам'ять – це те, що залишається від минулого в пережитому досвіді груп, або те, що ці групи роблять із минулим. Для цих груп пам'яті становлять «невідчужуване і контрольоване благо, знаряддя боротьби і влади, ефективну та символічну мету» [5, с. 189]. Історична пам'ять – єдина, власне, це колективна пам'ять групи істориків, вона аналітична і критична, точна й виразна, залежить від розуму, що навчає, не переконуючи. Історична пам'ять об'єднує, а колективна роз'єднує. Нора пише: «Історична пам'ять фільтрує, накопичує, капіталізує й передає; колективна пам'ять певний час зберігає спогад про непередаваний досвід, стирає й перекомпоновує за своїм бажанням, залежно від потреб моменту, законів уявного та повернення витісненого» [5, с. 189].

Аналізуючи книгу Федора Пігідо, слід розуміти, що маємо справу з пам'яттю очевидця. Він писав свої спогади ще до того, яка сформувалися колективні пам'яті про Другу світову війну та її складову частину – нацистсько-радянську війну. Саме в цьому і полягає ключова цінність публікації, про яку йшлося.

Список використаних джерел та літератури:

1. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». Вінніпег: Видання «нового шляху», 1954. 233 с.
2. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». Спогади та роздуми очевидця. Київ: Смолоскип, 2002. 288 с.
3. Українська революційно-демократична партія (УРДП-УДРП). Збірник матеріалів і документів. Київ, 1997. 856 с.
4. Мороко В.М. Дніпрогес: чорний серпень 1941 року. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. XXIX. С. 197-Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Пер. із фр. А. Рели. Київ: ТОВ «Видавництво КЛЮ», 2014. 272 с.

Б.О. Трусько
аспірант

ПОСІБНИКИ ЧИ ЖЕРТВИ ОКУПАНТІВ: ВАХМАНИ НІМЕЦЬКИХ КОНЦТАБОРІВ У МАТЕРІАЛАХ ПОВОЄННИХ СУДОВИХ ПРОЦЕСІВ

У статті розглянуто матеріали судових процесів над вахманами. Зроблено висновок, що основним джерелом інформації з цієї проблеми є кримінально-слідчі справи, фігурантами яких були колишні вахмани. Крім даних про злочинну діяльність вахманів, матеріали кримінально-слідчих справ дозволяють простежити досудове слідство, судовий процес, а також подальшу долю злочинців. На основі свідчень, які складають вагому частину кримінально-слідчих справ, є підстави вважати вахманську службу суто добровільною. Припускається, що основною проблемою суду була корисливість свідків та сумнівність конкретних обвинувачень, чим вочевидь користувались і сторона захисту, і сторона обвинувачення. Є підстави припускати випадки маніпулювання та зловживання звинуваченнями.

Аналізом іншого джерела – матеріалів радянської преси – підтверджується думка що політична ситуація в світі була пов'язана із судовими процесами. Загалом преса була однорідною, адже її матеріали, як правило, трактували підсудних однозначно нелюдами. Проте були і винятки, деякі матеріали намагалися з'ясувати, як же з'являються такі злочинці, під впливом яких чинників. Отож, є підстави стверджувати, що вахмани були водночас і жертвами, і злочинцями, тому ставали заручниками ідеологічних установок, які визначали правовий порядок СРСР.

Ключові слова: звинувачення, архівно-кримінальні справи, преса, колаборанти.

Supporters or Victims of the Occupiers: Vakhmans of German Concentration Camps in the Materials of Postwar Trials

The article examined the materials of the trials of the Vakhmans. It was concluded that the main source of information on this issue were criminal investigative cases involving former Vakhmans. In addition to data on the criminal activities of the Vakhmans, the materials of criminal investigative cases allowed tracing the pre-trial investigation, the trial, and the further fate of the criminals. Based on the testimonies that made up a significant part of the criminal investigation cases, there were grounds to believe that Wahman service was purely voluntary. It was assumed that the main problem for the court was the self-interest of witnesses and the dubiousness of specific charges, which were obviously used by both the defense and the prosecution. There were reasons to assume cases of manipulation and abuse of charges.

The analysis of another source, the Soviet press, confirmed the idea that the political situation in the world was connected to the trials. In general, the press was homogeneous, as its materials tended to treat the defendants as unequivocally non-humans. However, there were exceptions, and some materials tried to find out how such criminals appeared, under the influence of what factors they appeared. Thus, there was reason to believe that the Wahmans were both victims and criminals, and thus became hostages to the ideological attitudes that determined the legal order of the USSR.

Keywords: *accusations, archival criminal cases, press, collaborators.*

Окремим етапом підбиття підсумків Другої світової війни є судові процеси над нацистськими злочинцями та колаборантами. Звісно, вони стали предметом уваги і для істориків, адже відповідні матеріали не лише постачають додаткову інформацію про сюжети війни, а й свідчать про певні події та політико-пра-

вові тенденції у повоєнний час. Водночас слід визнати, що й досі тривають дискусії про правові та моральні оцінки колаборантів, колабораціонізму загалом як певного історичного явища. В такому контексті проблема вахманства набуває особливого значення. Інститут вахманів було створено здебільшого з радянських військовополонених для здійснення нацистської операції «Рейнхард» із винищення євреїв та ромів [22, с. 94–97]. Уже виходячи з особливостей та цілей створення цієї організації, виникла проблема їхньої ідентифікації як злочинців, чи все ж таки як жертв, змушених під примусом виконувати злочинні функції. Нашим завданням є кваліфікація матеріалів таких судів, з'ясування умов потрапляння на вахманську службу, окреслення загальних проблем обвинувачень, аналіз сприйняття колишніх вахманів післявоєнним соціумом. Сукупно це дасть краще розуміння даного явища. Варто зазначити, що проблема колаборантів є актуальною і в правовому, і в практичному сенсі. Для початку розглянемо найважливіші праці з цього питання.

Не можна оминати роботу «Ordinary Men», написану у 1998 р. К. Браунінгом. Він спробував представити новий погляд на проблематику вивчення нацистських злочинців, зображуючи охоронців таборів не монстрами, схильними до антисемітизму та масових убивств, а людьми, які обрали неправильний шлях. Автор докоряв іншим дослідникам, які демонізували образи, виходячи з принципу «пояснити – не означає виправдати, а зрозуміти – не означає пробачити» [1, с. XVIII].

Питання добровільності вахманської служби висвітлюється у спільній роботі П. Блека та К. Древона «Foot Soldiers of the Final Solution: The Trawniki Training Camp and Operation Reinhard» (2014). Автори через окремі приклади (відправлення туди штрафників, покарання за крадіжки, повернення до таборів молодих і зацікавлених в цій професії) доводять добровільність і затребуваність цієї посади [2, с. 14–18]. Р. О'Ніл у своїй праці «Belzec: Stepping Stone to Genocide» бачить причиною згоди частини військовополонених на вахманську службу жахливі

умови таборів, у чому звинувачує І. Сталіна, який не підписав договір про військовополонених [3].

Важливою для дослідження проблеми є стаття американського науковця Д.А. Річа «Подвійна віктимізація? Відповідальність радянських полонених за полон та колаборацію у повоєнний час» (2019), адже в ній автор активно використовує саме архівно-кримінальні справи [2]. В роботі російського дослідника Л. Сімкіна «Полтора часа возмездия» (2016) представлена думка, що іноді суди над колаборантами мали політичний підтекст [23].

Російський дослідник С. Арістов сформулював важливе запитання: чи можна вважати діяльність вахманів, яка включає в себе добровільну згоду на співпрацю, «колабораціонізмом». Зважаючи на умови у концтаборах для військовополонених, автор кваліфікує охоронну службу вахманів як «вимушену співпрацю» [4, с. 108]. Використанням фрагментів свідчень з архівно-кримінальних справ із метою розкриття психологічного портрету вахманів, а також пояснення причин їхньої взаємодії зі слідством відзначається праця А. Шнеєра «Особенности расследования в СССР преступлений, совершенных нацистскими пособниками в годы войны» (2014) [25].

Назвімо основні джерела судових справ по вахманах. Такими є архівно-слідчі справи, матеріали преси, звернення від установ та суспільних організацій. У 1980-і рр. в СРСР виходили окремі збірки судових свідчень, наприклад «Неотвратимое возмездие: по материалам судебных процессов над изменниками Родины, фашистскими палачами и агентами империалистических разведок» [21].

Проаналізуємо кожну групу джерел окремо. Найбільшим за обсягом є комплекс архівно-слідчих справ. Умовно можна поділити на справи 1950-х, та 1960–1980-х рр. У 1950-х рр. діяли закриті суди, що проводилися військовими трибуналами та мали довести сам факт участі. Від 1960-х суди стали публічними, вони здебільшого переглядали старі справи, або ж відкривали

нові за новими обставинами, такими наприклад, як злочинна діяльність, що не фігурувала у попередніх обвинуваченнях [25].

Слідчих цікавили такі теми: навчання у Травніках, участь у винищенні населення, охорона у концтаборах та інших об'єктах на нацистських територіях, особливу увагу звертали на факти перебування підсудних в американській зоні окупації [11, арк. 285].

Варто приділити увагу мінливості свідчень звинувачуваних: адже інколи на час слідства, судового процесу та після суду вони мали інші точки зору щодо тих самих фактів чи подій [18, арк. 7]. Причиною була зміна тяжкості обвинувачень. Наприклад П.В. Лук'янчук змінив свої покази про табір Сабібор, згадуючи, що виконував у ньому обов'язки охоронця, хоча раніше, під час суду, стверджував, що перебував у таборі лише два тижні, і то виключно на кухні [17, арк. 256]. Основним виправданням, яке наводили вахмани, була давність часу, адже це полегшувало зміну обвинувачень із серйозних на легші.

Ще однією особливістю була відмова від своїх слів після суду: через табірні умови та виправні роботи ув'язненні спростовували свої свідчення, нарікаючи на тиск слідства чи інших в'язнів. Так, у скарзі колишній вахман В.Е. Поденок вказує, що через свою слабкохарактерність та психологічний тиск він був обмовлений своїми знайомими по вахманській службі [17, арк. 6].

У іншому випадку І.О. Козловський звинувачує слідство у тискові задля створення фіктивних звинувачень [19, арк. 335]. Ця ситуація виглядала складною через те, що наведене вище свідчення підтвердив І.І. Волошин, який виступав свідком на багатьох судових процесах. Після того І.О. Козловського, що відбув лише частину терміну покарання, було відправлено для повного закриття терміну [19, арк. 342]. Допит слідчого Падкіна був неможливий через засудження його до вищої міри покарання, свідчення ж І.І. Волошина визнали недійсними [19, арк. 401–412].

Про недовіру до свідчень І.І. Волошина та його змову зі слідством говорив М.І. Мамчур, стверджуючи що мав погрози через це від слідчого Шкоди [8, арк. 297, 298].

На нашу думку, причиною всього зазначеного було те, що в пізніших судових процесах у СРСР відмовилися від спрощеного визначення лояльності і стали розглядати як злочин конкретні дії індивіда під час колаборації [22]. Через те, що єдиними свідками злочину ставали самі виконавці чи їхні колеги, лише вони могли виступати зі свідченнями по конкретних випадках. Іншою особливістю справ було покладання основної провини на німецьку сторону, яка змушувала підозрюваних виконувати злочинні обов'язки [11, арк. 260]. Причинами згоди вахманів на охоронну службу, з їх же свідчень, були жахливі умови утримання в таборах полонених. Ф.Л. Коровніченко зазначав, що втомлених від фізичних праць та недоїдання в'язнів відводили за межі табору та відстрілювали [19, арк. 19]. Т.В. Гура засвідчив, що під час консультації щодо прийняття на посаду вахмана кандидатам були дані інструкції, що тих, хто відмовиться, розстріляють [14, арк. 44]. Утім більшість інших стверджує, що керівництво попереджало про можливість повернення до табору полонених в разі відмови [12, арк. 104; 17, арк. 77, 120]. Відомо, що деякі особи до служби вахманами мали відношення до структур поліції: поліцаєм, наприклад, був батько вахмана Е.Г. Розенка, а В.П. Вишвицький працював конюхом в німецько-українській поліції у м. Станіславі [13, арк. 65].

Для участі в судовому процесі у більш пізній час обирався суспільний обвинувач, здебільшого безпосередньо дотичний до справи (наприклад обвинувач Вайцен був в'язнем Собібору) [19, арк. 122]. Адвокат на публічних судах не міг бути відсторонений, адже тоді з'являлась можливість для проголошення смертного вироку, так сталося, приміром, із О.Д. Лазаренком, який хотів себе захищати сам [9, арк. 39 зв.].

Суд міг скасовувати звинувачення за «вновь открывшимися обстоятельствами» через відсутність достатніх доказів

проти звинуваченого, як це сталося, наприклад, по справі Т.О. Сидорчука [19, арк. 472]. Іноді суд змінював рішення через вплив військового прокурора. Так, за протестом військового прокурора Київського військового округу, який відзначив малу інформативність пунктів звинувачення, справу С.Ю. Шевченка було переглянуто і термін виправних робіт йому зменшили [5, арк. 403]. У судових справах адвокати також звертали увагу на недостовірність слів інших вахманів, адже їхні свідчення були часто заплутані, відображали особисту зацікавленість [20, арк. 444–446 зв.]. Неможливість втечі з табору нівелювалася відпустками, якими користувались вахмани, що доводило, на думку слідства та суду, добровільність їхньої служби [8, арк. 152 зв.]. Вахмани прикривалися також страхом за своїх родичів, що виступали по суті як умовні заручники [16, арк. 46]. Часто, як аргумент для меншої відповідальності, згадувався факт іншої зайнятості на місцях служби. Так, Шпак свідчив, що в таборі Белжець працював теслею, а в місті Трієст кухарем, тому, мовляв, менше займався злочинною діяльністю, а більше покладеними на нього обов'язками [16, арк. 303 зв.].

Під час судового процесу звертали увагу й на попередні судові вироки та попереднє життя підсудних. Так, у справі В.Е. Поденка розглядали випадок, пов'язаний з його приходом у стані алкогольного сп'яніння до школи [7, арк. 45]. Вахмани згадували минулі відбуті терміни покарання «як часткову спокуту за скоєні гріхи в полоні» [6, арк. 44]. З цього можна зробити висновок, що велику роль для суду відігравала репутація підсудного.

Тепер розглянемо матеріали преси. Першу групу статей складають невеликі збірки фактажу. Серед них варто виокремити матеріал «Суд над предателями», який звертає увагу на місце роботи підсудних після війни, натякаючи, що «зрадники» та «фашисти» не зникли безслідно, а переховуються серед звичайних радянських громадян [10, арк. 139]. Деякі матеріали явно не відповідали дійсності, як-то стаття «Справедлива кара». В ній у

провину підсудним ставилася участь у каральних експедиціях проти партизанів, що не відповідало даним обвинувачення та судовим свідченням [10, арк. 13].

Другу групу газетних публікацій складають значні за обсягом матеріали. В них висувалась ідея, що судять не стільки ось цих підсудних, скільки сам фашизм. У статті «Обвиняється фашизм» проводилася пряма паралель між неонацистами у ФРН та обвинувачуваними: «И кажется уже, что на скамье сидят здравствующие и по ныне в Западной Германии наследники Гитлера» [15, арк. 139/9]. Спроби прив'язати підсудних до фашистсько-нацистської спадщини посилились під впливом того, що у 1964 р. в Німеччині утворилася та була деякий час доволі популярною Націонал-Демократична партія, яка стала фактичним спадкоємцем нацистської ідеології [24].

Одним зі способів виставити колишніх вахманів у непривабливому світлі було порівняння їх із колишніми в'язнями німецьких таборів. Такий підхід унеможлилював правове виправдання підсудних. Цей прийом простежується, зокрема, у таких газетних матеріалах як «Малодушие. Измена. Убийства», «Их называли черные», «Настав час Розплати», «Чорною стежкою зради» [15, арк. 139/16].

Утім, серед газетних публікацій були й винятки, наприклад такі матеріали як «Що таке вбивця?» або «Конвеєр смерті». Їхні автори намагалися хоч якось відповісти на питання, як же людина стає злочинцем: «Крім обурення і гніву, відчувається якась настороженість, намагання ближче роздивитись і зрозуміти сутність людей, здатних на таку неймовірну жорстокість» [15, арк. 139/16]. Звісно, автори таких публікацій також засуджували підсудних: «Є в житті таке, що ніколи не забувається, чого не можуть виправдати жодні доводи» [15, арк. 139/16]. Статтю «Конвеєр смерті» можна вважати своєрідним продовженням публікації «Що таке вбивця?». Вона ніби апелює до спрощеного погляду на проблему: «Ні, не так просто вчора був людиною, а на ранок прокинувся нелюдом... Історія перетворення людини

на звіра набагато складніша і триваліша, ніж процес переодягання в чорну форму вахмана» [15, арк. 139/16].

Головна провина колишніх вахманів, на думку радянських газетярів, полягала у зраді людських моральних норм та принципів, а наділення вбивць людськими якостями та почуттями робить їхній злочин ще тяжчим [15, арк. 139/17].

Реакція радянського суспільства на судові процеси виявлялася здебільшого у вигляді клопотань суспільних організацій, які вимагали від влади, як правило, більш жорсткого ставлення до злочинців. Так, колектив вчителів і техперсоналу Павлоградської СШРМ № 3 на своєму зібранні вимагав дати «Лазаренкам, Мамчурам и прочим вырождакам» вищу міру покарання [10, арк. 130 зв.]. Цікаво, до речі, що свідчення на користь своїх «колег по цеху» не давало жодного юридичного імунітету. Наприклад, після клопотання робітників Дніпропетровського ордену «Красного Знамени» медичного інституту суд прийняв рішення свідка Гуру перевести у категорію обвинувачуваних [5, арк. 131–133 зв.].

Як висновок, можна відзначити, що основним джерелом із вивчення судових процесів над вахманством слід вважати матеріали кримінально-слідчих справ, які дозволяють реконструювати досудове слідство, проаналізувати хід судового процесу, простежити подальшу долю засуджених злочинців. Матеріали справ мають різне походження. Вагомою проблемою слідства та суду виступає сумнівність обвинувачень, чим користувалась і сторона захисту, і сторона обвинувачення. Співпраця зі слідством не давала повноцінного імунітету фігурантам справ. З іншого боку, виникали підозри у зловживанні чи маніпулюванні обвинуваченнями та свідченнями під час слідства та судових процесів. Вирок інколи не ставав фінальною крапкою, адже через клопотання прокурора та перегляд справи іншими інстанціями його могли скоротити чи спростити, або ж, навпаки, розпочати нове слідство за новим обвинуваченням.

Преса, як джерело з вивчення судових процесів вахманів, дозволяє враховувати політичний та ідеологічний контекст, зокрема світовий, у період слідства та суду, зрозуміти відповідну реакцію держави і суспільства. Авторам газетних публікацій було притаманно приписувати підсудним образи фашистів або їхніх свідомих посібників, агентів тощо. Втім, бачимо й спроби знайти якісь об'єктивні пояснення їхнім помилкам і прорахункам. Намагаючись відповісти на запитання, ким же були вахмани – злочинцями чи жертвами – мусимо констатувати, що і тими, й тими. Жертвами обставин, які тим не менше свідомо зважилися на злочин. Слід визнати, що тему вахманів, звісно, ще зарано вважати цілковито дослідженою. Охоронна служба вахманів є лише незначним складником такої масштабної проблеми як колаборація, тому вона має явні дослідницькі перспективи.

Список використаних джерел та літератури:

1. Browning C.R. Ordinary Men / L.: Penguin books, 2001. 271 p.
2. Black P. Foot Soldiers of the Final Solution: The Trawniki Training Camp and Operation Reinhard. *Holocaust and Genocide Studies*. 2011. 25.1 P. 1–99.
3. 3.9. O'Neil R. Belzec: Stepping Stone to Genocide. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/belzec1/bel000.html>
4. Аристов С.В. Коллаборационизм в нацистских концентрационных лагерях: проблема и ее интерпретация. *Вестник Брянского государственного университета*. 2016. № 2. С. 11–16.
5. Архів Дніпропетровського обласного управління Служби Безпеки України (далі – АДОУ СБУ). Ф.5. (по обвинению: А. А. Зуєва, Т. Г. Олейника, И. И. Загребаєва, М. И. Мамчура, Г. Т. Линкіна, О. Д. Лазаренко). 1966 –1967 рр. Спр.44. Т.3. 310 арк.
6. АДОУ СБУ Ф.5. (по обвинению: А. А. Зуєва, Т. Г. Олейника, И. И. Загребаєва, М. И. Мамчура, Г. Т. Линкіна, О. Д. Лазаренко). 1966 –1967 рр. Спр.44. Т.8. 209 арк.
7. АДОУ СБУ Ф.5. (по обвинению: А. А. Зуєва, Т. Г. Олейника, И. И. Загребаєва, М. И. Мамчура, Г. Т. Линкіна, О. Д. Лазаренко). 1966 –1967 гг. Ф.5. Спр.44. Т.10. 129 арк.
8. АДОУ СБУ Ф.5. (по обвинению: А. А. Зуєва, Т. Г. Олейника, И. И. Загребаєва, М. И. Мамчура, Г. Т. Линкіна, О. Д. Лазаренко). 1966 –1967 рр. Спр.44. Т.21. 217 арк.
9. АДОУ СБУ Ф.5. (по обвинению: А. А. Зуєва, Т. Г. Олейника, И. И. Загребаєва, М. И. Мамчура, Г. Т. Линкіна, О. Д. Лазаренко). 1966 –1967 рр. Спр.44. Т.22. 338 арк.

10. АДОУ СБУ Ф.5. (по обвинению: А. А. Зуева, Т. Г. Олейника, И. И. Загребасова, М. И. Мамчура, Г. Т. Линкина, О. Д. Лазаренко). 1966–1967 рр. Спр.44. Т.24. 279 арк.
11. Архів Дніпропетровського обласного управління Служби Безпеки України (далі – АДОУ СБУ). Ф.5. Спр.46. Т.1. (по обвинению: Е. Г. Розенко, П. М. Шпака, С. Ф. Довгалока и Т. В. Гуры) 1967–1968 рр. Спр.46. Т.3. 323 арк.
12. АДОУ СБУ Ф.5. Спр.46. Т.1. (по обвинению: Е. Г. Розенко, П. М. Шпака, С. Ф. Довгалока и Т. В. Гуры) 1967–1968 рр. Спр.46. Т.4. 342 арк.
13. АДОУ СБУ Ф.5. Спр.46. Т.1. (по обвинению: Е. Г. Розенко, П. М. Шпака, С. Ф. Довгалока и Т. В. Гуры) 1967–1968 рр. Спр.46. Т.5. 406 арк.
14. АДОУ СБУ Ф.5. Спр.46. Т.1. (по обвинению: Е. Г. Розенко, П. М. Шпака, С. Ф. Довгалока и Т. В. Гуры) 1967–1968 рр. Спр.46. Т.6. 305 арк.
15. АДОУ СБУ Ф.5. Спр.46. Т.1. (по обвинению: Е. Г. Розенко, П. М. Шпака, С. Ф. Довгалока и Т. В. Гуры) 1967–1968 рр. Спр.46. Т.7. 425 арк.
16. АДОУ СБУ Ф.5. Спр.46. Т.1. (по обвинению: Е. Г. Розенко, П. М. Шпака, С. Ф. Довгалока и Т. В. Гуры) 1967–1968 рр. Спр.46. Т.11. 468 арк.
17. Архів Дніпропетровського обласного управління Служби Безпеки України Ф. 5. («Учебный лагерь «СС» – Травники») 1948–1954 Спр.53. Т.4. 578 арк.
18. Архів Дніпропетровського обласного управління Служби Безпеки України Ф. 5. (по обвинению: І. С. Степанова) Спр. 5528. Т.2. 192 арк.
19. Архів Житомирського обласного управління Служби Безпеки України Ф. 5. (по обвинению: Т. О. Сидорчука) Спр. 12406 Т.1. 482 арк.
20. Кудряшов С.В. Травники. История одного предательства. Родина, 2007. Вип. 12. С. 94–98.
21. Неотвратимое возмездие: По материалам судебных процессов над изменниками Родины, фашистскими палачами и агентами империалистических разведок. Москва: Воениздат, 1979. 2-е изд. 294 с.
22. Річ Д.А. «Подвійна віктимізація»? відповідальність радянських полонених за полон та колоборацію у повоєний час Сторінки воєнної історії України. 2019. Вип. 21. С. 227–247.
23. Симкин Л. Полтора часа возмездия. URL: <http://berkovichzametki.com/2016/Zametki/Nomer10/Simkin1.php>
24. Филатов Г.С. История фашизма в Западной Европе. Наука, 1978. URL: http://krotov.info/libr_min/21_f/ash/ism1977.html#502page.
25. Шнеер А. Особенности расследования в СССР преступлений, совершенных нацистскими пособниками в годы войны URL: <http://www.berkovich-zametki.com/2014/Zametki/Nomer7/Shneer1.php>

О.Д. Пониपालяк

кандидат історичних наук

ЕВОЛЮЦІЯ ІСТОРІОГРАФІЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ: ВІД ГЕРОЇЗАЦІЇ ДО НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ

У статті досліджено еволюцію історіографії українського визвольного руху від часів перших наукових публікацій до сьогодення. Автор аналізує історіографію, використовуючи метод контент-анлізу і порівняльний, розкриває особливості висвітлення даної теми у різні історичні періоди. У роботі розглянуто діаспорну, радянську, сучасну вітчизняну, зарубіжну (англомовну, польськомовну, російськомовну) історіографії діяльності ОУН і УПА, визначено її характерні риси та напрями досліджень.

Ключові слова: історіографія, ОУН, УПА, визвольний рух.

Evolution of Historiography of Ukrainian Activities Liberation Movement: from Geroization to Scientific Study

The article was examined the evolution of the historiography of the Ukrainian liberation movement from the time of the first scientific publications to modern times. The author analyzed historiography; he used the methods of content analysis and comparative analysis, revealed the peculiarities of the study of this topic in different historical periods. The research was examined the historiography of the activities of the Organization of the Ukrainian Nationalists and Ukrainian Insurgent Army: the Ukrainian diaspora historiography in the West, Soviet historiography, modern Ukrainian historiography, foreign

historiography (English-speaking, Polish-speaking, Russian-speaking). The researcher defined the features and directions of the research.

Keywords: *historiography, the Organization of Ukrainian Nationalists, the Ukrainian Insurgent Army, liberation movement.*

Тема діяльності українського визвольного руху була і залишається актуальною у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Історіографію ОУН і УПА, ми ділимо, застосовуючи хронологічно-територіальний метод, на чотири основні етапи, кожен із яких відрізняється від попереднього якісно-відмінними історико-бібліографічними характеристиками і теоретико-методологічними підходами: початковий етап 1942/3–1953 рр.; етап наукових напрацювань в середовищі української діаспори в Північній Америці і Західній Європі 1953–1991 рр.; радянський етап опрацювання теми ОУН і УПА (1944–1991 рр.); етап з 1991 р. – по наш час.

Початковий етап розпочинається і розвивається під час створення УПА, активної фази діяльності повстанської армії, згортання та фактичного згасання збройної боротьби українського визвольного руху. Закономірно, даний період перенасичений публіцистичними працями, що описують збройну боротьбу, героїчні звитяги повстанців і підпільників. Більшість авторів – безпосередні учасники і діячі визвольного руху, свідки подій та процесів тих часів. Основні види літератури – статті в політичнопартійній і військовій періодиці, збірниках, в окремих тематичних брошурах. Загалом, це патетичні твори зі значним художнім та публіцистичним компонентом, що оспівують жертвовність і патріотичність учасників визвольного руху [13]. Головний аспект предмету дослідження в роботах науковців цього періоду – опис недавніх знакових подій, на основі «свіжих» документальних матеріалів і мемуарів. У концептуальному плані основний наголос робився на просвітницькому, пропагандистсько-ідеологічному спрямуванні, переносячи і доповнюючи збройну боротьбу на літературний фронт. Додат-

ково слід зазначити, що в характеристиці історіографії даного періоду є те, що окремі статті й наративи настільки близькі до описаних в них історичних подій, що їх можна трактувати, часом, не як історіографію, а відносити до історичних джерел [13].

Період наукових напрацювань в середовищі української діаспори у Північній Америці і Західній Європі – 1953-1991 рр. Після десяти років від початку діяльності повстанської армії, у 1953 р. в Мюнхені у світ вийшла одна з перших фахових робіт з історії УПА П. Мірчука – «Українська Повстанська Армія 1942-1952» [14], започаткувавши собою новий, науковий етап. Варто враховувати, що література даного й попереднього етапів часто відображала політичні уподобання автора в середовищі українського визвольного руху й на її сторінках нерідко були посили із симпатією чи антипатією до різних політичних груп ОУН, тож і праця П. Мірчука не була винятком.

У 50-і – 80-і рр. XX ст. було опубліковано праці багатьох дослідників історії діяльності українського визвольного руху, зокрема роботи Л. Шанковського, який здійснив одну з перших спроб систематизації бібліографічних видань і періодики в УПА, М. Гордієнка з його дослідженнями волинських і поліських рейдів підрозділів оперативного командування УПА-Північ, З. Книша, який, зокрема, здійснив дослідження історії ОУН на початковому етапі Другої світової війни, збірник праць П. Федуна-Полтави. Також не менш актуальними є наукові праці Ю. Тис-Крохмалюка, С. Мудрик-Мечника, В. Гришка, І. Лисяк-Рудницького та ін. На даному етапі основним концептуальним підходом у роботах дослідників в українській діаспорі була демонстрація діяльності ОУН і УПА як головних сил у боротьбі українців проти нацистського й радянського режимів, а їхніх організаційно-керівних структур (ЗЧ ОУН, УГВР та інш.) – як офіційних представницьких органів українського народу [14].

Радянський історіографічний етап опрацювання теми історії діяльності ОУН і УПА (1944–1991 рр.) відзначається високим

ступенем політизації й деглорифікації українського визвольного руху у працях радянських авторів. Основним видом літератури в перші роки виступали друковані звернення, памфлети, стенограми публічних лекцій, записи привселюдних доповідей в західних областях України, статті, дописи в газетах і журналах. Згодом, починаючи із 1950-х рр., в СРСР – у Львові, Києві і Москві – починається видавництво публіцистичних творів із засудженням й гострою критикою ОУН і УПА авторства цілої плеяди радянських письменників, зокрема В. Беляєва, М. Рудницького, В. Войтка, В. Маланчука, Т. Львівського та ін. На кінець 50-х – 60-і рр. припадає вихід основних робіт, здебільшого книг і статей, радянських істориків і публіцистів для широкого кола читачів, із осудом і дегуманізацією учасників ОУН і УПА. Загалом ідеться про праці В. Засанського, М. Терлиці, Б. Василевича. Видання у 70-ті – 80-ті рр. ХХ ст. не принесли нічого кардинально нового в концепцію радянської історичної науки у контексті висвітлення та дослідження історії УПА і ОУН, а стали продовженням історіографічної традиції попередніх десятиліть [14].

Четвертий етап (1991 р. – теперішній час): після здобуття Україною державної незалежності відбувся справжній історіографічний вибух в напрямі дослідження теми українського визвольного руху. Від 1991 р. починається новий період дослідження діяльності ОУН і УПА. Додатково, у 1991 р. відкрилась хоч і обмежена, але реальна можливість для науковців потрапити до архівних сховищ колишнього СРСР та країн соцтабору, що стало важливою передумовою формування широкого документального підґрунтя для написання нових досліджень і до публікацій цілих серій збірників документів, насамперед радянських репресивних органів та трофейних матеріалів Організації українських націоналістів й Української повстанської армії. Загалом, даний етап став в українській історіографії часом переоцінки ролі та місця ОУН і УПА й усього українського визвольного руху. Його характерною ознакою стало об'єднання

наукових напрацювань української історіографії із Заходу з новими роботами українських істориків із радянської історичної й архівознавчої школи, багато дослідників якої пройшли власну світоглядну трансформацію й зміну дослідницьких підходів в перші роки незалежності. Насамперед йдеться про таких науковців, як Ю. Киричук, А. Кентій, М. Вегеш, І. Король та ін. [9, 10].

Окрім узагальнювальних робіт, у 90-ті рр. ХХ ст. почали виходити дослідження окремих аспектів діяльності ОУН і УПА, зокрема, у працях С. Мудрик-Мечника, В. Сідака, В. Степанкова розкриваються питання діяльності і функціонування СБ ОУН [15].

Загалом, у 1990-ті рр. починається вивчення діяльності ОУН і УПА як на макро-, так і на мікрорівні в статтях до наукових збірників: О. Лисенка, О. Мороза, в статтях у збірниках матеріалів наукових конференції авторства І. Біласа, А. Жуківського, В. Мороко. В даний час вийшли друком наукові напрацювання П. Дужого, І. Біласа, А. Бриштена, Г. Дем'яна, В. Косика, А. Бедрія, Я. Росоли, А. Чайковського, В. Клокова, Я. Дашкевича, Б. Якимовича, присвячені різним сферам вивчення історії ОУН і УПА: від протистояння радянських партизан з українським визвольним рухом до переліку найбільших битв і боїв УПА, і від біографічних досліджень окремих постатей до аналізу керівного складу УПА і ОУН в часи Другої світової війни [18].

Друга половина 1990-х – початок 2000-х рр. в українській історичній науці у сфері дослідження ОУН і УПА пройшли під знаком наукових пошуків робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності Організації українських націоналістів і Української повстанської армії. Робота Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА розтягнулась майже на вісім років (1997–2005 рр.). В результаті роботи даної Урядової комісії з 1998 р. по 2004 р. вийшло друком 28 книг загальним обсягом 5819 с., що покривають собою «білі плями» історії діяльності ОУН і УПА, а кращі роботи було покладено в основу

підсумкової колективної монографії під назвою «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси» [18].

Загалом, за останні двадцять років нового століття в Україні вийшла значна кількість наукових статей, монографій з різних питань історії діяльності українського визвольного руху. Мова йде про роботи І. Патриляка, В. Сергійчука, О. Зайцева, В. В'ятровича, Р. Забілого, М. Посівнича, Д. Веденєєва, В. Ковальчука, О. Іщука, В. Манзуренка, О. Пагірі, І. Андрухів, А. Француза, О. Кучерука. Основним концептуальним підходом в дослідженнях УПА і ОУН в роботах українських дослідників цього етапу є відображення діяльності даних формувань як важливих рушійних сил боротьби за державну незалежність України [18].

Іноземна історіографія представлена різними напрямками та підходами у вивченні даної теми. У США історіографія досліджень історії діяльності ОУН і УПА починається ще наприкінці 40-х рр. минулого століття. Її найвідомішим автором цього часу є американський професор Дж. Армстронг, робота якого «Український націоналізм 1939–1945» стала першою спробою створення узагальнювальної праці з історії українського визвольного руху в період Другої світової війни в англomовному світі [1]. У цей час діяльність українського визвольного руху зацікавила також аргентинського журналіста, історика і професійного розвідника Е. Мартінеса Кодо, який видав низку наукових статей і кілька праць іспанською мовою, присвячених діяльності УПА і ОУН. Його монографія під назвою «Повстанці за залізною завісою» (*Guerrillas tras la Cortina de hierro*, 1966), стала рідкісним дослідженням українського визвольного руху в іспаномовному світі [4].

Опрацювання теми ОУН і УПА знову активізувалось на Заході після здобуття Україною державної незалежності. Йдеться про тексти П. Химки, В. Їльге, М. Царинника, К. Беркгоффа, Ф. Брудера та ін. Нова американська і західна історіографія теми ОУН і УПА, за окремими винятками, сконцентрувалася на

вивченні ідеологічних та політичних аспектів діяльності українського визвольного руху. В наш час дослідження даної проблеми серед зарубіжних істориків відбувається здебільшого в контексті студій історії Другої світової війни та репресій тоталітарних режимів на території України [2, 3].

Польська історіографія українського визвольного руху, яку доцільно ділити на два основні періоди (часів ПНР і сучасної незалежної Польщі), за роки від виходу перших праць з даної теми в 50-х рр. XX ст. перетворилась на одну з найоб'ємніших за кількістю робіт і авторів у галузі досліджень тематики ОУН і УПА. Основним предметом наукового аналізу польських істориків періоду соціалістичної Польщі було дослідження протистояння польських і українських національних рухів в часи Другої світової війни, боротьба АК і ПНР з ОУН і УПА в повоєнні роки та міжетнічні польсько-українські конфлікти. Цей етап репрезентований роботами таких авторів, як Я. Чапля, І. Блюм, Г. Домінічак та ін. Характерною особливістю польської історіографії кінця 50-х – початку 70-их рр. минулого століття, попри її обмеження рамками панівної комуністичної ідеології, було використання значного обсягу архівних джерел з теми ОУН і УПА й намагання з наукового погляду аналізувати окремі аспекти військової й політичної діяльності українського визвольного руху. Даний процес сягнув свого піку з виходом у 1973 р. книги А. Щесняка і В. Шоти. Не дивлячись на тенденційну назву «Дорога в нікуди. Діяльність Організації українських націоналістів і її ліквідація в Польщі», із однозначно негативними висновками стосовно ролі ОУН і УПА в історії, робота стала одним із найкращих наукових напрацювань з теми українського визвольного руху і за рівнем залучення архівних матеріалів, і за їхнім науковим аналізом не мала рівних за «залізною завісою» [3].

Після розпаду соціалістичного блоку польська історіографія теми дослідження історії ОУН і УПА розділилась на кілька досить різних у своїх висновках груп авторів: від шовіністичних й ультранаціоналістичних, до ліберальних. Перша група істо-

риків і публіцистів вкрай негативно ставиться до самого факту існування українського визвольного руху й дотримується радикальних бачень стосовно польсько-українського минулого.

Ліберальний напрям польської історіографії не відкидає «базових» постулатів першої групи авторів, зокрема, думки про геноцид польського населення підрозділами УПА, але й визнає прорахунки тодішнього польського керівництва в українському питанні і критично ставиться до польсько-українського конфлікту в часи Другої світової війни й післявоєнні роки. Мова йде про роботи Г. Мотики, Р. Тожецького, Г. Мазура, Р. Висоцького, А. Айненкеля та ін.

Російська і білоруська історіографії теми ОУН і УПА довгий час не розвивались, перебуваючи в полоні радянських кліше, а російські автори впродовж 1990-х рр. й надалі використовували доробки часів СРСР, суттєво не переосмислюючи й не відкидаючи старих кон'юнктурних концепцій. Лише на початку і впродовж 2000-х рр. в Росії і Білорусі почали виходити нові концептуальні наукові книги, які давали історичні знання своїм читачам. Яскравим прикладом серед цих небагатьох напрацювань є роботи петербурзького історика А. Гогуня і мінського дослідника С. Ткаченка. Головною концептуальною новацією даних робіт є відхід від радянського кліше бачення історії ОУН і УПА, вдало поєднаний із новими науковими методами дослідження [16].

Таким чином, діяльність українського визвольного руху впродовж десятиліть є актуальною темою наукового вивчення не лише вітчизняної, але і зарубіжної історіографії.

Список використаних джерел та літератури:

1. Armstrong J. *Ukrainian nationalism 1939–1945*. New York: Columbia University Press, 1955. 322 p.
2. Berkhoff K., Carynnyk M. The Organization of Ukrainian Nationalists and Its Attitude toward Germans and Jews: Iaroslav Stets'Ko's 1941 *Zhyttiepys*. *Harvard Ukrainian Studies*. 1999. XIII (3/4). P. 149–184.
3. Dominiczak H. *Wojska Ochrony Pogranicza w latach 1945–1948*. Warszawa, 1971. 384 s.

4. Himka J.-P. War Criminality: A Blank Spot in the Collective Memory of the Ukrainian Diaspora. *Space of identity*. 2005. Vol. 5, № 1. P. 9–24.
5. Martínez Codó E. Guerrillas tras la Cortina de hierro. Buenos Aires, 1966. 424 p.
6. Вегеш М., Король І. Біля джерел Повстанської Армії: Іст. нарис. Ужгород, 1996. 51 с.
7. Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы. Спб.: Нева, 2004. 416 с.
8. Дмитрук К. Безбатченки: Док. – публіц. нарис. Київ: Дніпро, 1980. 3-є вид. 318 с.
9. Кентій А. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні. 1946–1956. Київ, 1999. 108 с.
10. Киричук Ю. Історія УПА. Т. 1: Ред. – вид. від. Упор. по пресі, 1991. 67 с.
11. Лисенко О., Марущенко О. Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія. Бібліографічний покажчик публікацій 1998–2002 років. Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. 202 с.
12. Маланчук В. Історія однієї зради. Львів, 1958. 71 с.
13. Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...» Українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939–1960 рр. Львів, 2012. 591 с.
14. Патриляк І. Сучасна вітчизняна історіографія ОУН і УПА як дзеркало суспільного ставлення до проблеми українського національно- 212 визвольного руху 40-50-х років ХХ ст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Київ, 2005. № 77–79. С. 29–31.
15. Сідак В., Степанков В. З історії української розвідки та контррозвідки. Київ, 1994. 401 с.
16. Ткаченко С. Повстанческая армия: тактика борьбы. Минск: Харвест, 2000. 512 с.
17. Шанковський Л. УПА та її підпілля література. Філадельфія, 1952. 19 с.
18. Демидов С. Історіографія історії Української повстанської армії. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. 17 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Віднянський Вадим Степанович, науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Вознюк Петро Федотович, кандидат політичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Зернецька Ольга Василівна, доктор політичних наук, професор, завідувач відділу глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Ільїн Володимир Васильович, доктор філософських наук, професор, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Киридон Алла Миколаївна, доктор історичних наук, професор, директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

Мартинів Андрій Юрійович, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України

Пониपाляк Олександр Дмитрович, кандидат історичних наук, асистент історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стельмах Сергій Петрович, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Трусько Борис Олександрович, аспірант Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Чекаленко Людмила Дмитрівна, доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Шаповал Юрій Іванович, доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Шморгун Олександр Олександрович, кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ: ПЕРЕМОЖЦІ ТА ПЕРЕМОЖЕНІ

Збірник наукових праць

Редакційна колегія:

Кудряченко А.І., д.і.н.,

проф., чл.-кор. НАН України (загальна редакція)

Солошенко В.В., к.і.н. (науковий редактор)

Вознюк П.Ф., к.політ.н. (науковий редактор)

Мудрієвська І.І., к.і.н. (відповідальний редактор)

Чуткий П.С., м.н.с. (технічний редактор)

Формат 60х84/16. Ум. друк. арк. ????

Видавець і виготовлювач ПП «Видавництво «Фенікс».

03067, м. Київ, вул. Шутова, 13Б.

www.fenixprint.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК за № 271 від 07.12.2000